

БІЙ У СТЕПУ

БІЙ У СТЕПУ

З Б І Р Н И К

УПОРЯДУВАВ
А Р К А Д І Й
Л Ю Б Ч Е Н К О

Л І М
ХАРКІВ—1933—КИЇВ

Редактор *Ткачук*
Техкер *М. Гулак*
Художник *П. Супонін*
Коректор *М. Козлюзська*

Д. Вишневському

НАСІННЯ

Засідання тривало далі, коли начальник політвідділу Березніговатської МТС вийшов з кабінету директора. Після жаркої, прокуреної кімнати у нього злегка закрутилася голова. Він черпонував жменем ґрунту. Земля ароматно шумувала і, як жінка, пестилася, жадала насіння.

— Поки ви будете ламати списи, можна засіяти весь зяб. — Після цих образливих для декого слів начальник кинув людей і вийшов. Безплідна засідальська метушня нервувала його. У директора обговорювали надранній засів і, хоча всім і все було ясно, питання ялозили шість годин і так таки рішення й не дійшли.

Здригаючись усім корпусом, до начальника під'їхав трактор.

— З весною вас, товаришу Сльозо! — Тракторист перехилився з машини, подав руку, литу й стиглу, як яблуко. Від цієї руки і від пір'ястого оболочка, що, як те крило, захищало землю, неприємний настрій кинув начальника. Він з огидою згадав кімнату, в якій, мов у колодязі, просидів кілька годин.

Небо нахилилося щораз нижче. Надходила ніч. Сльоза зайшов до робкоопу. Кілька хвилин дивився, як дружина, стоячи за прилавком, різала хліб. Вона була молода й красива. Військова тужурка його з плямами, що лишилися після ромбів, була накинута на її круглі рамена. Його охопило весняне бажання поцілувати її, але Сльоза тільки сказав:

— Олю!

Вона здригнулась і подивилась на нього блакитними очима, які нагадали щойно бачені зорі: ясну Венеру і другу, назви якої він ще не знав. Ніж її, як комета на землю, спустився на хліб.

-- Якщо прийдуть з райпаркому, скажи, що я поїхав до комуни «Емес».

Вона хотіла нагадати, що він уже шосту ніч не ночує вдома, але подивилась на слюсарів, які стояли в черзі, і тільки спитала:

— Ти, звичайно, напував молоком Жанну?

Але Сльоза, ніби не почувши, вийшов. Йому було сором сказати, що молоко для їхньої дитини випив представник обласкому.

Виїхавши в степ, він оглянувся. Несподівано для себе відчув самотність і порожнечу. Навкруги був мертвий степ, і він один серед чорного моря землі.

Сльоза звернувся до візника:

— Як по-твоєму, добра річ сонце? Аге?

— Та що ж сонце, світить воно однаково і куркулям, і нашому братові. От, наприклад, зрошує пшеницю, а поруч пестить і будяки. А повесні всякий шкідник поперед усього до сонця пнеться. — Візник

обернувся. — Он МТС, уже скудова не видать, а церк-
ва все ще горить, як свічка.

Сльоза поглянув назад. Колючі церковні бані ре-
п'яхами почепились за хмару. — «Ні, не так легко
опортуністам збороти мене», — сказав він до себе
і твердо вирішив, поки в дирекції будуть упрівати,
провести надранню сівбу. Він знав, що по всьому
МТС лише два колгоспи мали зяб, і тепер їхав
до них.

Коні грузли, копита чмокали, вириваючись із гря-
зюки. Це заважало зосередити думки. Сльоза зга-
дав, що сьогодні прибув шостий ящик деталей до
тракторів, яких в МТС і не було ніколи. Відразу
згадалися всі неприємності: і строкатий килим роз-
литого по шляхах гасу, і сімнадцять процентів зібра-
ного в районі насіння, і начальник МТМ Якубович,
якого він заарештував і який, як тепер дізнались,
був петлюрівцем і на очах технічно-досвідчених пар-
тійців бракував деталі, що, як виявилось, були го-
дящі, але, валяючись на снігові, піддалися корозій-
ному впливові. Все це пригадалось йому. «Мало
того, що я викрив Якубовича, — подумав начальник
політвідділу, — треба, щоб і тракторист, який тис
мою руку, і візник, і всі сумлінні колгоспники допо-
магали мені, виявляли ініціативу, висмоктували з ко-
рінням бур'ян, що зростає під безклясовим сонцем,
бо інакше кров і безсонні ночі партії стануть нісе-
нітницею і загинуть від шкідників».

Сльоза глянув наперед і здивувався: на веснянім,
беззорянім небі вінком коливалось невідоме сузір'я.

Коні зупинились, і візник якось кам'яно, в кам'яному місячному світлі повернувся, указуючи вперед пужалном:

— Електрика в комуні «Емес». На весь район перші генератор придбали.

Почуття весняної радості, упевненості й сили охопило Сльозу. Це почуття не кидало цілу дорогу.

Гавкання собак заглушило звук ресор, і тачанка в'їхала до комуні. На мосту їх зупинила варта і сказала, що народ увесь у колбуді.

Дебора Приделайло, яка повернулася з обласного з'їзду передових колгоспів, розповідала про свої вражіння. Вона вперше виступала перед аудиторією. Це було видно з її молодості, і з трояндових пелюсток щік, і з довгої коси, яку дівчина весь час заплітала, спустивши на груди.

Вона саме говорила про виступ Постишева, коли увійшов Сльоза. Він не розумів єврейської мови і попросив сусіду перекласти йому.

— Вона говорить, що товариш Постишев відзначив нашу комуну. Він сказав, що селяни, які не вірили в єврейський хліб, повірили тепер.

Комунари сиділи на зборах. Чоботи їх пахтіли дьогтем. Сльоза дивився відразу на всіх. Очі в них, повні ясного життя, світились, як зорі.

— Тепер є куди їхати євреєві, — сказав вдоволено сусіда Сльозі. — І я приїхав сюди з Орші. Я не знав, що то таке земля, але риба навчається плавати

у воді, і тепер я маю свою землю, свій хліб і воду. — Єврей подивився на Сльозу. — Ви не посміхайтесь, цей виселок існує сто п'ятдесят років, і лише після побудови комуни викопали тут колодязь. — Він подивився на Сльозу вдруге і раптом побачив у нього під очима півмісяці перевтоми і догадався, що ця людина кілька ночей не спала.

Дебора говорила. Її волосся кучерявилось біля розпалених щік.

— Товариш Постишев говорив, що ми, делегати з'їзду, повинні бути прикладом у своїх колгоспах. А яким можу бути прикладом я, в комуні, де хлібозготівлі виконано достроково на сто сім процентів, посівматеріяли засипано цілком і коні виблискують, як блискавиці? — Вона зупинилась, побачила Сльозу і почала говорити по-українському. — Я пропоную взяти на буксир Тетянівський колгосп. Про їх занепад писано у газетах, куркулів у них зараз цілими скиртами перевіряють. В Тетянівці трудовень становить одинадцять копійок проти наших трьох карбованців сімдесят сім. Я гадаю, що, як почне займатись на день, перевеземо до них державний посівфонд, харчову позику та пальне.

Похвальний гук голосів пройшов по натовпу. Здорові, обважнілі материним молоком, діти заворушились на колісках жіночих рук.

— І засіємо їхній зяб. Як по-вашому? — Сльоза звернувся до голови — високого, широкоплечого агронома, одного з організаторів комуни, який після закінчення інституту повернувся знов до комуни, під-

кований на обидві ноги. — Як по-вашому, чи можна на завтра розпочинати надранній засів?

Голова комуни, як вила, з розведеними пальцями, підняв долоні.

— Вашу руку, товаришу політвідділ, і на завтра до захід сонця наш зяб заплідніє конденсійною пшеницею, яка сто очків дасть аргентінській арнаутті на виставці в Парижі.

— Ну що, приймаєте пропозицію? — звернувся він до комунарів.

— Приймаємо по-сусідськи.

Стебла рук підвелись ситі, як молода пшениця.

Голова стояв посеред кімнати, просторої й світлої, як цех.

— О третій годині після сніданку вирушаємо на сівбу, а ти, Деборо, збирай свою бригаду і наметом котить до Тетянівки. А тепер спати. — Він, як печатку, поклав долоню на стіл. Хтось розчинив двері, запахло озимою половиною і землею. Теплий вітер повівав в обличчя.

— Ну, ходім до стайні. Покажу тобі коні, якими сам Ворошилов милувався з годину.

Вони пройшли стайнею повз тридцять жеребних маток. В просторих стайнях пахтіло сонцем. Молода кобилиця перестала хрумтіти сіном і граційно повернула голову на ліхтар. Очі її, як вишневий глей повесні, були опуклі, глибокі й темні. Сльоза згадав, що в районі МТС зовсім пропустили припускну кампанію, і Сльозі стало боляче за народ, з якого ще й досі так жорстоко знущаються куркулі. —

«Треба неодмінно підняти клопотання про висилку всіх розкуркулених, що перебувають на терені району», — подумав він. З насолодою робітника, позбавленого заводу, слухав, як билась машина на кому нівській маслобійці.

— А тепер покажу тобі гордість Буденного. — Голова увів Сльозу в теплий, просторий денник. Вересень і Гайдук спали, але в їх сні почувалась кінська велич і сила, і хоча голова тисячі разів бачив їх, Сльоза помітив, з якою любов'ю дивився він на широку кістку, на різьблені копита, на стебла тонких ніг, на лебедину поставу голови. — «Отут, на цьому місці, де стою я, стояв наркомвійськмор і думав: яке велике підсилення для нашої Червоної армії оці коні і ці люди, що виростили таких коней. Доказ успіху, гордість колгоспного руху в оцій стайні. Так, це заможний колгосп, і його збили люди, за плечима яких все життя стояла суміш безщастя й погромів». Сльоза з любов'ю торкнувся Вересня і подумав, що в нього чорне еспанське око з олінафтовою голубінню. До них підійшов конюх, привітався і став поруч із книгою під пахвою. Начальник політвідділу попросив книгу. То була «Перша весна» єврейською мовою. Голова посміхнувся.

— У нас люблять цей роман, він учить, як треба поводитись із землею.

Вони пішли на квартиру. Дружина голови внесла вино з комунівського винограду, холодну курку, білий хліб і вершків. Мужчини вечеряли мовчки

і відразу після вечері поклалися спати. Сльоза лише торкнувся пухової перини, відразу заснув широким, армійським сном.

Прокинувся він о четвертій годині. В кімнаті була напівтемрява. Як ті великі, морозяні зорі, крізь дірочки запон пробивалося сліпуче сонячне світло. Він відразу ж одягся й поїхав у поле. Було незручно, що вдосвіта не прокинувся, але ніколи ще не почував він себе так добре, як після цього широкого сну.

Комунари закінчували сівбу і до вечора засіяли всі триста гектарів зябу. Сльоза почекав, поки повернулась бригада Дебори. Вона їхала верхи, співаючи мелодійної єврейської пісні. А за нею, пригинаючи до розкарячених копит голови, павутинячи землю слиною, тяглися широкоспинні воли, і весело йшли комунари.

— Скільки? — крикнув назустріч їм агроном.

— Всі! Сто п'ятдесят!

Несподівано для присутніх Сльоза підійшов до дівчини, легко зняв її з коня, поцілував у припудровані землею губи і поїхав на МТС.

Він увійшов додому саме тоді, як дружина налинала молоко якомусь новому представникові. Він не встиг привітатись, як за ним надіслали кур'єра. Сльоза пішов до директора, поринаючи в хмару тютюнового диму. Там усе ще стояло невирішене питання надранньої сівби.

Чотирнадцять років тому в Нагартаві Махно вчинив нечуваній на Україні погром. Він особисто на чолі із штабом вирізував геть усіх чисто. Дебелі садисти різали жили євреїв, наливали їх кров у шклянки і примушували дітей пити батьківську кров у суміші із слізьми, і тільки заляканих дітей, що не відмовлялись від тієї рідини, лишали живими «на жидівське насіння». З цього насіння під робітним сонцем партії серед голого степу зросла комуна «Емес».

Снігурівка

1933 р.

ПУНКТ, УМОВОЮ НЕ ПЕРЕДБА- ЧЕНИЙ

Пшениця покiрно лягала.

Тихо, без нiякого шуму, без нiякого шелесту. Ляже так собi на плятформу новенької мак-кормiкiвськiї снопов'язалки, обнiме її полотно, притягне до себе, шпагатом її обгорне, зв'яже в снiп, i лягають снопи п'ятiрками на свiжiй зеленуватiй i живiй ще стернi...

Може й плакала пшениця лягавши, може й згадувала перед смертю свое недовге життя: i як про-ростала, як випиналися з неї блiдозеленi ключечки, як витикала нiжнi-нiжнi паросточки крiзь пухку землю, як шукали паросточки, з землi визирнувши, сонячного молока... пригадувала вона, як кущилася.

Як слалася—вистилала зелено-кучерявою ковдрою на гектарах радгоспiвських...

А потiм заснула, посплiтавшись зеленими руче-нятками, пiд бiлим рядном...

Був радiсний ранок прокидання, бились соки не-втомнi, пiднiмали її до жайворонкової пiснi, ви-пускала пшениця зеленi стрiли, протинала тими стрiлами дзвiнку пiсню жайворонкову, гнала колос.

красувалася, половіла, матерніла зерном і схиляла голову... Стояла в задумі, а степовий вітер гладив їй голову, аж до землі прихиляючи, розчісував її, пестив...

Може й плакала пшениця, лягавши, може й згадувала.

Та ніхто не чув плачу того, не чув у шумові тракторовім, у стукові-грюкові моторовім.

Ще жила пшениця в красуванні й у половінні своєму, а на дворі радгоспівським і у майстернях метушилися: складали нові мак-корміківські снопов'язалки, перетирали, перевіряли й переставляли на фofdзонах мотори: до перших більшовицьких жнив готувалися.

Оточувала молодь мак-корміки, механіки інструктували її, як на них сідати, коли й за що сіпати, куди той шпагат, де він в'яже, де сніп викидається...

А трактористи всміхалися, на снопов'язальників позиравши:

— Сірі!

Трактористи з машинами родичі...

Вони вже знають, що то за машина, і де ті пидойми, де «скоростя», де карбуратори, де радіатори.. Вони й на зяб орали, і ярину сіяли, вони й пари букарили...

А це ж:

-- Сірі!

Засідав робітничий комітет. Голова кидав:

— Не підгадьмо, товариші! Докажімо! Бригади.. Змагання... Виконаймо!

Попало і міжнароднім гідрам, і внутрішнім, і тим, що їх ліквідують як клясу... І індустріалізація... І реконструкція...

Голова кидав слова гостро й довго... До того довго, що Ілько Демидович, що ще в пана спину гнув, аж двадцять п'ять літ гнув, кинув, докуривши цигарку:

— Ну, й буде! Піднажать слід! От і все! Потому змагання і бригади штука підходяща: підганятиме! Та й про пшеницю, хлопці, не забувайте, бо висип-леться!

— Правильно!

— Товариші! У нас за пляном жнива за вісім-надцять день маємо скінчити.

Це адміністратор.

— Так?

— Так!

— А чи не можна так, щоб за десять?

— Іч!

— А по-вашому ж як?

— По-нашому можна. Засіву стільки а стільки, машин от скільки... Кожна машина має дати стільки... Як поділити оті га на оті га, то й вийде, що можна за десять. Це коли і вдень і вночі косити.

— І вночі?

— І вночі!

Тоді голова:

— Товариші! Індустріялізація... Реконструкція... П'ятилітка... Міжнародня наволоч... Робітники в місті чекають... Хто за «вночі»?

— Ну, от... Значить, товариші, в дві зміни!

За два тижні вже почала покірно лягати пше
ниця.

Бригадир і «старшак» Причільний Федір, коли ви-
їздили на поле, казав своїй бригаді:

— Хлопці! Не забувайте, що ми змагаємося! І не
забувайте, що ми бригада вдарна! Пойняли? А коли
хто не пойняв, то виїзди краще з моєї бригади й
приставай до іншої... Пойняли?

А старшак по снопов'язалках у Причільного бри-
гаді, комсомолец з очима синіми, з русявим, красно
догори зачісаним волоссям, у голубій майці, Чигирин-
нець, снопов'язальникам наказував:

— Як помітиш щось у машині несправне, не
лізь же, ідолова душа, в машину, не крути, не сіпай,
не одгвинчуй, а гукни... на мене гукни... А сіпати-
меш, ійбо, сіпну! І крутитимеш — ійбо крутну! Бо
ми бригада вдарна! Бо в нас соцзамагання...

Косили день і ніч. Косили в дві зміни. Треба було
звалити чотири тисячі гектарів засіву за дванадцять
день. Треба було, бо радгосп змагається з сусіднім
радгоспом. Треба ж не оскандалитись. Та то таки
змагання — змаганням, а пшениця ж може висипа-
тися, бо це ж степ, бо це ж південь, а на півдні

та на степу сонце лукаве, а вітер — вередун, вітер — каверзун, він із сонцем такого можуть за один день накоїти, що промфінплянові числа скакатимуть потім із клітинки в клітинку, із графи в графу, як скакає з лану на лан сухий курай, вітром гнаний.

Хіба не було, що сьогодні повновида, рясна, соковита «українка» завтра стоїть зморщена, жовто-бліда, анемічна... То сонце й вітер її так «приголубили». А після такого «голубіння» з двадцяти-тридцяти центнерів з гектара посиплеться в радгоспівські засіки, може, десять, а може й п'ять.

Було...

Бригада Причільного й Чигиринця пішла на пшеницю, як на ворога. Атакувала. Ніби перед нею стояв не золотий лан, що дасть змогу потім і Причільному і Чигиринцеві бути чи за інженерів, чи за професорів, — я знаю?! — а немов би громила вона імперіялістів усього світу, що йшли нищити землю радянську.

Фордзони чхали, плювали й дихали синім димом. Похитувалася ззаду, на борознах підскакуючи, снопов'язалка.

Причільний сидить -на горбі, щоб усі трактори йому було видно. П'ять Фордзонів — бригада Причільного — зачепили лан гектарів на сотню і бігають круг лану. Пробігли, і ніби хтось тесав той лан з усіх чотирьох боків... Трактористи не всі старі, не всі досвідчені... Пильно прислухається Причільний до роботи мотора... Не встиг денебудь трактор стати, він уже біля нього.

— Чому став? У чім справа? Нема чого було ставати, хлопче! Паняй далі! У нас соцзмагання!

Чигиринець уже не в голубій майці, на ньому парусиновий, увесь в олінафті, в тавоті, в бензині й у гасі піджак. Він на ходу підбігає до машини, висмикує березку, що понамотувалася круг вала, поправляє полотно, підсмикує шпагат... На зупинці, коли в трактори наливають «горючого», він разом із снопов'язальниками мастить машину, оглядає, підгвинчує, інструктує.

Заколихує машина. Коли сидиш на снопов'язалці, а вона по борознах лохитується, так задрімати хочеться. А коли до того ще цілу ніч, аж доки вже почали гаснути зорі, вигукував чи то під копою, чи під наметом у таборі, тоді сідало на маккорміку здається найпухкішою постіллю.

Але Чигиринцеве око всевидюще:

— Не дрімай, хлопці! Не дрімай, бо то нічого, що тебе, ідола, машина зв'яже, як з сідла зсунешся — так машину ж попсиєш! А в нас соцзмагання.

На снопов'язалці № 5 їде Олена. Вона не з степу, вона забилася сюди, на широкі степи, з Полтавщини.

— Яким робом ти сюди потрапила?

— А так: ішла та й прийшла.

— І все?

— І все.

Олена білява, чепурна, весела. Очі в неї чортенятами, а волосся вітер вихром куйовдить. Ноги в Олени стрункі, пругкі, і то нічого, що подряпані і молоді кров'ю викапані (стерня)— вони носять Слену стернею легко й неколюче, вони підкидають Олену на високе в снопов'язалці сідало, як трампліни.

Коли Олена чистить машину, біля тієї машини довше й уважніше зупиняється Чигиринець, той трактор пильніше оглядає Причільний, до тієї групи частіше під'їздить старший робочий і навіть дід Кирило, що гострить коси до снопов'язалок, довше міняє там косу: ніяк вона в його в зуби не влазить, усе зачіпається. І тільки Михайло, тракторист, чорніший від усіх муринів на всім білим світі,— тільки Михайло поспішає:

— Та швидше там уже! Валандаєтесь!

Михайло дуже не любить, коли біля його снопов'язалки багато народу зупиняється... Тоді Олена не одному йому всміхається, і не один він дивиться на її пругкі— і то нічого, що вони подряпані— ноги.

— Бережись! Ідемо!

Олена вже на машині.

Йй ніколи. Чигиринець не говорить: «Не дрімай!», бо Олена на сідалі, як уюн.

Олена весь час співає... Дванадцять день жнивував радгосп і дванадцять день проспівала Олена, сидівши на снопов'язалці.

А коли бригада Причільного й Чигиринця працю-

вала вночі, коли по пшениці бігали електричні за тракторами вогники, тоді Оленіні пісні розтинали нічну птьму...

— Ти мені доспіваєшся, — казав Чигиринець. — Ти мені машину таки вспіваєш!

А Олена махала на нього рукою, заливалася сміхом і ще різкіше, ще голосніше виводила про те, що «вона молода, як ягода».

Тоді Михайло рвучко озирався, смикав трактора за підойму, а трактор скажено:

— Гррр!

Гнівався трактор, значить.

Косилося весело. Косилося з запалом, бо на ланах ще дві бригади пшеницею літали.

Рідко ставали трактори — тільки тоді, коли треба було наливати «горюче» та чистити снопов'язалку. Змагалися.

Під кінець косовиці, коли особливо наполягали, коли у всіх у поглядах і в постатях стояло: «Хто кращий» — у нічну зміну раптом у ярку став Михайлів трактор.

Став і замовк.

Тихо через пшеницю підійшов до Михайлового трактора Причільний.

— У чім справа?

Олена випорснула з Михайлових обіймів і птицею вискочила на снопов'язалку.

Михайло пустив трактора.

Причільний похитав головою.

— Михайле! Соцзмагання.

— А! В угоді про соцзмагання не сказано, що це забороняється!

Олена високою ногою вдарила:

Не радійте, вороженьки,
Все це так не буде!
Мене милий знов полюбить,
І все добре буде!

Побила в соцзмаганні бригада Причільного й Чигиринця всіх. Перемогла.

І більше на машину продукції дала, і менше поламок, і найменше простоїв.

В Оленої машини жодного пошкодження: як сіла на новеньку, так новеньку до табору й привезла.

Та до Чигиринця:

— Ну, що? «Вспівала» машину?

— А ярок?

Тоді в Олені лице малиною, очі ябик, сама за машину, а звідти ніби байдуже:

— А я молода, як ягода.

і 930 р.

КОПАЛИ БІЛЕ ЗОЛОТО*

Задзвеніла залізним дзвоном у полях суха осінь. Закуріли шляхи, перекликнулись села-колгоспи з цукроварнями. Потяглися на плянтації валки возів, навантажених заступами, ножами, харчем, одежею, відрами, казанами й посудом.

П'ятнадцятого вересня і Максим Зарубайніс вирядив з колгоспу кілька підвід та двадцять плугів, запряжених пароконками, підколювати буряки. Бригадиром у бригаді підколювачів був Андрій Карий, колишній наймит Івана Шекені, а тепер член правління колгоспу й бойовий командир сталеві кінноти — так він зве тракторну колону.

І ось — бригада прибула на плянтацію. Перед її очима стояв буряк, як велике тихе озеро, одсвічуючи на осінньому сонці прижовклою зісподу гичкою.

Хлопці наскоро одпрягли коней, дали їм перепочити, погодували їх сіном та й самі підкріпилися хлібом та салом. Андрій Карий, який ще повесні

* З роману «Срібний край».

відбув аж у Черкасах курси трактористів, підучився там і ковальства, і слюсарної справи — обдивлявся очима майстра плугів, налагоджував їх, на місця лемешів пригвинчував підколювальні лапи.

Незабаром плуги підійшли до плянтації. За чепіги переднього взявся сам Андрій.

— Павлушо, — гукнув він погоничеві, юному колгоспникові. — Поправ на конях шлеї. — Обернувся до плугатарів. — А ви, товариші, всі до мене...

Підійшли до нього колгоспники.

— Ось як треба підколювати, — казав їм Андрій. — Коні треба вести міжряддями, щоб рядок буряків був між ними. Лапу плуга тримати рівно по порядку, і брати якнайглибше, щоб не підрізувати хвостиків. У хвостиках — цукор! Павлушко, — звернувся Андрій до погонича, — бери коні за повід і поганяй. Покажемо хлопцям, як то підколювати треба. — Знову обернувся до плугатарів. — Дивіться ж...

— Нью-о-о, коники! — гукнув погонич.

Коні рушили.

Андрій, вчепившись за чепіги, заніс лапу над рядок і з усієї сили вткнув її в землю під перший буряк. Заскрипіла стельвага, барки пересмикнулися, посторонки нап'ялися, шлеї в'їлися коням у груди і шиї. Плуг ішов. Залізна лапа, трохи вигнута наперед, з ромбоподібним кінцем, вивертала буряки, лишаючи їх в розпушеній землі.

За переднім плугом, яким керував Андрій Карий, ішло ще дев'ятнадцять.

Так минуло два дні.

А третього по селах-колективах покотилося гучним гаслом-закликом:

— Агей! Товариші! Буряки кличуть! Берн кожен жінку, дорослих дітей і гайда! На буряки, товариші! Темпи!..

Десь хтось співав:

Гей, колгоспнику, не спи —
Глитаї не сплять!

Хтось десь гукав:

— На буряки! Соціалістичні темпи! Всі на буряки! Котився той гук луною, докотився й до колгоспу «Заповіт Леніна».

І от, як почали меркнути в синьому світлі передранку зорі, Максим Зарубайніс і Івга Невінчана вивели на плянтацію двісті п'ятдесят робочих душ, озброєних гострими ножами та заступами. Розташувалися копачі, як і в літі полільниці, під лісом, стали табором. Зацвіло узлісся наметами й куреннями, загула польова далечінь, окликнута сотнями голосів. Поміж наметами бігала круглолиця дівчина Тетяна, що й влітку працювала на плянтації, гукала:

— Марино! Тітко Палажко! Ідіть у мою бригаду! А де ж це тітка Наталка? Пишітьсья в мою бригаду! Змагатимемося... Бо он тітка Івга каже, що її бригада усіх нас, молодих, за пояс заткне! То давайте вже попрубуємо! Хіба ми, дівчата, ликом шиті? До мене, Марино, Степанидо, пишітьсья! Я вже й не кличу тітки Мотрі, бо знаю, вона од Івги не піде.

Гомін ріс, часами переходив у галас, крик.

Максим Зарубайніс ходив по табору, порядкував, організовував бригади, розставляв їх по плянтації на копку. А незабаром почалася й робота. Бригади — Івжина й Тетянина — стали поруч, од лісу, зайняли кожна по півгектара.

Зарубайніс вивів на плянтацію хлопців та чоловіків: він у них був за бригадира.

— Соромно нам буде, якщо молодиці й дівчата та випередять нас. Глядіть, хлопці... — сказав він своїй бригаді.

Зарясніла плянтація ватянками, кожушанками, сірими вовняними хустками, сивими й чорними шапками.

Кожна бригада була розбита на дві групи: перша зносила буряки носилками до куп, а друга чистила їх од землі й гички.

— Тільки цур — хвостиків не обрубувати! У хвостиках цукор. Коронку од гички лишати найменшу, щоб вона була зелена і як перстень завбільшки, — інструтували Івга, Зарубайніс і Тетяна тих, що чистили буряки.

Надвечір од лісу плянтацію відгородили сотні берковців буряку. Лежали ті буряки на чорній землі купами, чисті, мов дощем перемиті. Гичка лежала в копичках окремо. Зарубайніс ходив поміж викопаних буряків та копичок гички, оглядав усе те. Часто підходив то до того, то до того берковця, брав у руки буряк, довго оглядав його, потім витягав з кишені складанного ножа в старих костяних черенках, розщипав, урізав з середини скибку білого

хрусткого, як сухий лист, крихкого, як доспіле яблуко, плода і клав ту скибку в рот. Жував.

— А солодкий же який! — казав він сам про себе. По тому врізував ще скибку, підносив до очей і дивився крізь неї на сонце, що вже спало за ліс. Очі його притусклі довго стояли на скибці. Він бачив між рідких, але міцно зітканих, білих жилок — артерій рослини — жовтуваті ямки, наче у вулику щільники, налиті білим прозорим соком.

Природа геній; вона творить. І людина геній; вона одвоює в природи її витвори.

Зарубайніс дивився, бачив: у ямках, налитих прозорим соком, грали промені сонця, і навіть видно було, як одсвічується та прозорість синенькими вогниками, чисто такими, як одсвічується світло на грудочках цукру.

— І який же буряк цукристий! От уродився бурячок! Ну, з цього, хоч-не-хоч, а вісімнадцять відсотків цукру можна взяти, — захоплено, впівголоса думає Зарубайніс. — Так і скажу Гніпі: ми дали вам буряк ось який, а тепер уже ви, робітники, дайте нам отакий цукор. Добрий буряк! Факт добрячий, — сказав би Антін, якби побачив.

А як сонце сховалося за лісом і в полі зовсім зечоріло, коло куренів і наметів запалали багаття, гармонія в руках гармоніста Матвія Хвалька заграла польки й метелиці. Круглолиця дівчина, тепер уже бригадирка, Тетяна, танцювала, як і влітку, метляючи навкруги себе молодиць та дівчат. А як посідали вечеряти кулішем, що його зварила Мотря, Зарубайно-

сова жінка, — Максим Зарубайніс вийшов на середину великого кола копачів і прихриплим, але твердим голосом оповістив, скільки за день викопано.

Прийшла ніч. В наметах та куренях копачі полягали спати. Але гомін не вщухав. Дівчата співають, сміються.

Ось у курені чути розмову:

— Сьогодні мало... тільки двадцять га.

— З непривички.

— Еге ж, до завтра пухирі поприсихають, то зробимо більше.

— Не падай духом...

— Хто там?

Навколо намета чути тупотняву, а згодом чути й голоси:

— Де вони тут порозлягалися?

— Бреди, натрапиш, — відповідає хтось із намета. Минає ще хвилина в тихому гомоні й шепоті.

Раптом:

— Га-а-а-га... гі-гі-гі... Ну й... Марина... го-го-го... — забелькотав товстий чоловічий голос.

— Ой... хто це? Та пустіть... Та хто це?.. Що це? Пус-стіть...

— Ну, ти... дивись і не торкни її, — казав все той же товстий голос.

— Та пустіть... Хто це? Дівча-а-а-та-а...

На мить стало тихо.

— Пусті-і-іть...

Раптом почувся виляск чиеїсь долоні, що всім аж у вухах задзвеніло. Хтось метнувся по намету й ки-

нувся геть з нього, що аж земля загула йому під ногами.

— Ха-ха-а-ха!.. хе-хе-хе!.. хі-хі-хі!.. дівча-а-тка...

— Гей! Ви, там! Спіть! Встати бо завтра рано. Мордує вас лиха година...

По цьому вже чувся тільки шепіт.

— Марино, Марино...

— Що таке? Хто був?

— Дівчатка мої! — відповів на те тоненький дівочий голос. — Сміх, умора... Прийшов із сахарні конторський писар Гриша Пончик, і до мене підсипатися... Так я його по потилиці лясь, а він драла... Сміх!..

— Ну, й добре ж ти його...

— Більше не прийде. Я його так ляпнула, що, ось побачите, завтра із знаком на пиці ходитиме...

— Хі-хі-хі... От бойова Марина. Отак їх!

— Та спіть бо! От лихо! — сердилась якась молодиця. — Спіть, або геть з куреня і там регочіть, хоч порозперізуйтеся.

По цьому намет принишк, заснув. Над усім запанувала тиха місячна ніч, що дихала з півночі прохолодою й пахощами землі.

Над долинами підводився туман.

А як почало світати, Максим Зарубайніс ходив од намета до намета, будив дівчат, приказував:

— Он і сонце вже з вас, сонливих та лежибоких, сміється... Норми і сьогодні не начистите. Пора, пора... Вставайте, дівчатка. Казав вам учора — лягайте спать, а ви сміялися... Тепер з вас он сонце сміється...

Схоплювалися дівчата з постелей, швидко згортали рядна, бігли до барил, що стояли з водою серед табору, швидко вмивалися й ставали на плян-тацію.

Ранок і день минули у завзятій роботі. Ні одна бригада не хотіла поступитися першістю. Всі йшли рівно. Змагались на кількість берковців.

А так, над обіди, Тетяна вискочила двома берковцями наперед усіх.

— Ті-і-тко-о-о Івго-о-о!.. Дядьку Макси-и-ме-е!.. — гукала вона по тому до Невінчаної і Зарубайноса. — Ми вже вас випередили-и-и... Що-о? На два-а-а... Жарко вам буде-е-е..

— Не смикайся, бо засмикаєшся, — огризнувся якийсь хлопець із Зарубайносової бригади.

— То ще побачимо... А ви вже засмикалися. Ото ще мені парубки. Тьху! — гукнула на все поле дівчина, яку звали Олесею.

— Сьогодні ні одного з вас і до куренів своїх не припустимо! — додала Марина.

— Хто до вас і піде... Невмивані! — відказали хлопці.

— А ви лежні!

— Спідниці короткі!

— Еге ж короткі та й випередили вас. До вечора ще два буде. На чотири випередимо...

— Годі вам, годі, — озвалася Тетяна. — Працюйте. Увечері поговоримо з ними на виробничому збіговиську. Дядько Максим дасть їм такого прочухана, ще їм і не снилося.

Так і йшла Тетянина бригада першою. Після обіду дійшла до дороги. Саме тоді на цукроварню їхало кілька підвід, везли якесь залізо та кількох молодих майстрів. Ось підводи, порівнявшись з Тетяниною бригадою, спинилися.

— Драстуйте, дівчата, — сказали майстрі.

— Драстуйте, кавалери, — одказала дівчина Олеся голосом, повним глуму.

— Чому це кавалери, а не хлопці? — спитали здивовано майстрі.

— А чого це вам од нас треба? Чого казенних коней у дорозі спиняєте; та й самі той... Чи, мо, гулять виїхали у таку гарячу пору? — наче мокрим рядом накрила хлопців Олеся.

Ті аж роти пороззявляли, не знаючи, що й одповісти на так багато запитань, що поставила дівчина у драній ватянці й з головою, запнутою сірим вовняним платком. Хлопці вертілися, мов в'юни на гарячій сковородці, шаріли, заглядали один одному в очі і вже, видно, кожний з них мовчки рішав скоріше їхати далі. Але в цю мить до Олесі підскочила Тетяна й спинила намір тієї говорити далі, щось подібне до першого.

— Мовчи, — сказала шепотом Тетяна і підійшла до майстрів. — Ви з сахарні? Робочі?

— Ну да, — одказав один з них.

— Ой, як же ви нам, голубчики ви мої, знадобились. У дівчат моїх так ножі ступілися, так ступілися, а в вас на сахарні у майстерні точил мабуть а десять стоїть. Чи не взялися б ви поточити ножі?

Хлопці повеселішали, переглянулися, підморгнули один одному. Підморгнула й Тетяна дівчатам, а ті одна одній. Осміхнулися до хлопців усі привітно й тепло. Олесья найщиріше.

— А чого ж? З охотою поточимо, — одказав один з хлопців.

— Для таких хороших дівчат... та щоб ви не сказали, ми те й зробили б, — додав другий.

— І, зосібна, он для тієї, що так привітно сміється. Для злої, — показав третій на Олесю.

— І-і-і... мої ж ви голубчики... Олесю, Ганно, Маринко, біжіть до куреня, заберіть усі тупі ножі, — сказала Тетяна, — і несіть сюди.

Дівчата кинули на землю ножі й наввипередки побігли до табору копачів. Тетяна взяла ті ножі й звернулася до трьох хлопців, що стояли попереду всіх.

— Товаришочки, ось вам, — подає їм ножі до рук, — беріть і, за дівчат, що побігли по ножі, почистіть трохи, докіль вони повернуться. Ми змагаємося і жодної хвилини дарма пропустити не можемо.

Хлопці знову переглянулися між собою, знизали плечима. Проте, взяли ножі, вийшли на плянтацію і заходилися чистити буряки. Глянула Тетяна на них і зразу ж вгадала, що в цьому ділі вони тямущі, як, мабуть, тямущі в ковальській і слюсарській справі. Ножі вони тримали в руках сміливо. Буряки брали до рук так, як і дівчата, трохи вище хвостика, міцно затискаючи в пальцях, і тонко арізували гичку та обскрібували землю.

Це сподобалося й дівчатам. З облич їм спав глуз-

ливий смішок, що був уродився перед тим, як хлопці взялися до ножів.

За півгодини з табору повернулися Олеся, Маринка й Ганна, принесли з сотню ножів, замотаних у ряднину, і передали Тетяні, а та передала їх молодим майстрам, приказуючи:

— Завтра ж принесіть їх, голубчики. Бо ми ж змагаємося. Працювати нічим. Ці ось уже позатуплювалися... Принесіть... Ждемо вас, як не знаємо й кого...

Хлопці вюстились на вози.

— Ждіть і ножів і нас! — гукнув один з хлопців, коли підводи рушили їхати.

По тому дівчата зайняли смугу від дороги. Ідучи до лісу, вони старанно вибирали підколоті буряки, обчищали їх і складали в берковці.

Підвечір до Тетяниної бригади навідався Зарубайніс. Обвівши круг себе хазяйським поглядом, він запримітив, що місцями гичку не складено до куп, а просто кинуто лежма на полі.

— Тетяно! — гукнув він до молодої бригадирки.

Та підійшла до нього.

— Що, дядьку Максиме?

Скажи ще раз дівчатам, щоб не розкидали гички по полю, а складали її в купи. Гичка — то цінний корм для худоби. Зробимо силос... Скажи їм, Тетяно.

— Добре, дядьку, скажу, — одповіла Тетяна і підступила ще ближче до Зарубайноса. — Ну, чия ж узяла? Ми, виходить, випередили?

— Не дуже. Хлопці вже доганяють вас. Тепер у вас тільки на берковець більше.

— А-а-а... ви вже й полічили? То, виходить, ви агентом прийшли сюди від своєї бригади.— Тетяна при цьому обернулася до своєї бригади.— Ді-і-в-ча-а-ат-ка-а-а... Хлопці вже нас доганяють! Ото загомонілися ми з майстрами.— Вона кинулася від Зарубайноса в гущу сірих вовняних платків.— А ну, візьмімося... щоб їм штани помокрішали!— і заходилася порядкувати, сама вхопилася до роботи.

Максим усміхнувся собі в стовбурчасті вуса й подався до чоловічої бригади.

Минав терпкий осінній вечір. Поля навкруги співали, гомоніли. Бригади перекликалися, довідувались, хто скільки вибрав та начистив буряків.

— Ось принесуть нам завтра хлопці гострих ножів, то ми всім покажемо, як то працювати треба.

— А так, — погодилася Тетяна.— Сьогодні ми їх випередили на три берковці. Мало! Івжина бригадѣ иде нарівні з нами. Завтра треба й її випередити.

Ранком, на виклик Зарубайноса, із колгоспу на плянтацію прибуло п'ять плугів і привезли з собою великі кінні совки.

— Що це? Оратимуть? — цікавилися дівчата, питаючись одна одну.

— Хто його зна. Це щось нове надумав дядько Максим. От іще голова, — одповіла Тетяна.

Дівчата побігли до Зарубайноса.

— Що оратимуть? Де оратимуть? Дядьку Максиме, скажіть...

— Еге ж, оратимуть... — одказав той.

— Навіщо? Рано ж бо. Та й не кіньми ж під буряк орати. Трактори в нас є.

— Побачите.

Чоловіки, що прибули з плугами, незабаром запрягли частину коней у вози. До них підійшов Зарубайніс.

— Ідьте, хлопці, плянтацією, збирайте на вози гичку. Та перетрушуйте добре, щоб землі в ній не зоставалося. Її вже досить прив'ялили вітри і саме раз пустити на силос. Звозьте ген туди, де перехрещуються дороги. Там найвища місцевість і суглинкуватий ґрунт. Скидайте в купи, сажнів за п'ять од дороги.

Поїхали вози плянтацією й почали звозити гичку в те місце, що зазначив Зарубайніс. А тим часом до того ж місця прийшло кілька плугів, запряжених по четверо коней в кожен, а за ними троє коней тягли великий дерев'яний совок. За вказівкою Зарубайноса плуги зайняли од дороги вузьку смугу й почали орати. Обернулися разів п'ять. Тоді по ріллі пішов совок, вигортаючи зрушену плугом землю на обидва боки. Слідом за совком знову йшли плуги. А так, підвечір, було виорано двадцять силосних траншей, схожих на канави, кожна довжиною в двадцять метрів, шириною в три метри і глибиною в два з половиною.

Другого дня з колгоспу було привезено цегли, старих обapolів та дощок, і бригада теслярів та каменярів обклала в одну цеглину стіни траншей, за-

слала в кожній дошкани та обаполами підлогу. По цьому й заходилися силосувати гичку. Її знову перетрушували і клали шарами в траншейні канави. Там стояли хлопці й вбутиновували гичку, наче пресами, важкими дубовими бутінами.

— Міцніше, міцніше, хлопці, втоптуйте, щоб у ній повітря не було. Видавлюйте його з гички, — порядкував Зарубайніс.

— А нащо то? Повітря не шкодить. Якби не повітря, то й ми б помиралі. Усе живе потребує повітря, — заперечив молодий парубок.

— То правда, хлопче, — відказав Зарубайніс. — А от силос не любить повітря. Воно зіпсує гичку, і наша праця пропаде, прахом піде... Ось... — Зарубайніс миттю витяг з кишени штанів папірець. — Я вчитав у календарі... Пишуть, щоб так... от... — його очі вп'ялися в дрібні літери петиту.

— Що там пишуть? Почитайте, дядьку Максиме, — просили хлопці, оточивши Зарубайноса.

— Е, ні... Я скоро не вчитаю... — Він підвів очі й помітив Карнорукового Пилипа. — Ага, ось, — простяг йому папірця. — На, Пилипе, почитай хлопцям, щоб вони знали, як то треба робити силос.

Пилип узяв з рук Зарубайноса сторінку відривного календаря і почав читати:

— При силосуванні соковитий корм скисає, подібно до того, як, наприклад, скисає молоко. Це скисання зветься молочно-кислим шумуванням і полягає в тім, що невидимі на звичайне око живі істоти, — зветься вони бактерії, — частину цукру, що є в рос-

лині, себто в буряковій гичці, перетворюють на молочну кислоту, через що ці бактерії й звать молочно-кислими...

— Чуєте, як мудро? — вставив Зарубайніс.

А Пилип читав далі:

— Та в природі існують не тільки молочно-кислі бактерії. Їх багато є. Наприклад, є оцето-кислі, що виробляють масляну кислоту з того ж таки цукру. Але нам треба, щоб у нашому силосі працювали тільки молочно-кислі, бо оцетова кислота, а також і масляна, вироблені оцетовими та масляними бактеріями, шкідливі для тварини. Молочна ж корисна. Як же нам зробити так, щоб у нашому силосі працювали тільки молочно-кислі бактерії й не працювали б шкідливі для силосу оцетові та масляно-кислі? Досягти цього дуже легко, а саме: треба вигиснути якнайбільшу кількість повітря з корму, що його силосується, старанним бутинуванням і швидким завантаженням траншей.

— Ага! Розумієте, хлопці, для чого треба швидко та міцно вбутиновувати гичку? — питався Зарубайніс.

— То ж як, розуміємо, — відказали ті.

— Да-а-а, пишуть у календарі... — говорив далі Зарубайніс, витягаючи при цьому ще одного календарного папірця з кишені. — Ще й таке про силос пишуть... І добра ж штука, скажу я вам, силос! Не виходитиме вже на весну наша худоба сухореброю, бо корму для неї уповні вистачить. Тут ось, — тикаючи пальцем у тільки но витягнутого папірця, каже Зарубайніс, — пишуть, що навіть будяки, оте про-

кляте перекотиполе, що засмічує наші поля, може здатися на силос. Можна силосувати й зелене кукурудзяне бадилля... головки і бадилля соняшнику, всякі бур'яни, сорго — просо таке є, гудину гарбузову, огіркову й всяку, не кажучи вже про суданку та виковівсянку. І капустаєне листя, і картопляне бадилля...

— Мабуть, і крапиву можна? — вставив хтось здогадку.

— А так, і крапиву — відповів на це Зарубайніс. Ну безумовно все, все чистісінько можна. Що тільки хочете. А корм який добрий з отого всього виходить, що й сказати важко.

— Егеж, так от пишуть... — простяг він папірця Пилипові. — На, парубче, почитай.

Пилип знову читав: про розміри силосних траншей, про те, скільки вони містять силосу і на скільки його вистачить для годівлі худоби.

Слухали, дивували.

— Так то, хлопці. Цієї зими наші корови не голодуватимуть, — одказав Зарубайніс і тут же додав: — Ставайте, хлопці, до діла.

— Силосувати треба якнайшвидше, — сказав він, не перепускати на другий день, бо ви ж чули, пишуть, що то шкідливо...

Бригада силосників вхопилася до роботи. До вечора двадцять траншей було наповнено гичкою, вбутиновано.

Зверху їх заслали кульовою соломою, вкрили очеретом, привезеним з колгоспу, бур'яном, а потім

все це засипали землею, нагорнувши на траншеї великі горби, щоб не проходило повітря.

Зарубайніс повернувся до табору копачів стомлений. Проте, він відпочивати не ліг, а скликав коло багаття виробничу нараду. Івга Невінчана ще вдень, коли Зарубайніс порався коло силосу, повідомила його, що в Златопільському, Звенигородському й Шполянському районах на копці буряків трапився прорив і що тамтешні колгоспи просять допомоги.

Багаття горіло жарко. Полум'я фарбувало в рожевий колір смагли лиця копачів. Говорила Івга Невінчана.

— Раз просять, то наш обов'язок допомогти. Ще два-три дні й ми свій буряк викопуємо. Лежатиме він у берковцях. А там прорив. Нам треба скоріше впоратися. Давайте працюватимемо і вночі. Поможемо своїм товаришам...

— А ми ж тут при чім, що там десь прорив? — вихопилася Харитина Семиногова. — Хай не сіють отак багато! Чого ж? Ми своє зробили, а вони хай своє.

— Харито! І тобі не соромно? — спитала Івга. — Як же то так? А не вправляться вони, то хай, значить, буряки гинуть? То ж цукру скільки недоодержить держава. Ти думала про це, Харито?

— Дай мені слово! — рвонулася до Івги Зарубайносова Мотре. — Я їй скажу...

— Кажі, Мотре, — погодилася Івга.

Мотря підійшла до Харити, розвела руками.

— То оце ти так розумієш гуртове? А трапиться нам отаке нещастя, як у златопільчан та звенигородців, куди нам вдатися? Хто їм pomoже, якщо ми одмовимо? Га? Ми ось за два-три дні кінчаємо. І що ж, на печі лежатимемо, у просі кістки паритимемо, а буряк, що на нього стільки поту вилито, стільки мозолів на ньому нажито, хай гине? Га, Харито? А то ж збиток який... І на нас він позначиться. Ти ж чула, як говорив Гнипа: ми всі тепер тільки на себе працюємо. Ми на робітників, робітники на нас. Ми на златопільчан, а вони на нас. Менше дадуть цукру златопільці, менше й ми крामу матимемо. Машин менше дадуть. Подумай, Харито...

Зарубайносові аж вуха відстобурчувалися від цих слів його старої. Вона, ще два роки тому тиха й покірна, що жила тільки примовками «хай, якось уже доживемо віку й без колективу», — тепер була не впізнавана, говорила таке, що Максим до того ледве доходив розумом, але казати вагався. На очах йому тепер грали хвильки заворушливості, глибокі зморшки на обличчі й чолі то розправлялися, то виростали.

Івга бачила це й раділа, проте, радости своєї не виказувала. Коли ж змовкла Мотря, вона спитала в зборів:

— То що ж, товариші, подамо допомогу? Пошлемо ьільні наші робочі руки у поміч златопільським та звенигородським копачам?

— Пошлемо! Пошлемо! — гукнули збори, і над

головами трисотенного натовпу багнетами знялися мозолясті долоні.

— Давайте працювати і ніччю, щоб скоріше управитися з своїми буряками! — гукнула Тетяна.

— Еге ж, і вночі працюватимемо, — відказали збори, мов одна людина.

І знову замайоріли сотні рук у повітрі, освітлені полум'ям багаття.

Харита Семиногова одірвалася від натовпу, подалася до найдальшого куреня й лягла спати. А Зарвбайніс попросив собі слова.

— Раз порішили і ніччю працювати, то моя думка буде така: сьогодні лягайте спати. А завтра рзенько й заходимося, вдень вибиратимемо й зноситимемо буряки до куп, а вночі чиститимемо. Поночі тяжко визбирувати їх. Отак і давайте...

Копачі одноголосно прийняли цю пораду і розійшлися по наметах. Молодь лишилася коло багаття.

Заспівала гармонія, і всі сперемерзя кинулися в танок. Перед у танці, як і на роботі, вела Тетяна.

А ранок знову стрівся з копачами на плянтації. Тепер вони лише вибирали підколоти буряки й зносили їх до куп, щоб надвечір заходитися чистити.

Минув день, погас серед полів, як голубий вогник. Прийшла ніч, зодягнута в чорне лахміття, згорблена, як стара, богомільна, беззуба баба, зашепотіла про щось листом у борах, дихнула холодом з півночі.

Недалеко наметів тліє багаття. Коло нього трое дівчат — Тетяна, Олеся й Ганна — чистять буряки.

— Бісові хлопці казали — сьогодні принесуть ножі, та щось і не чути, — сердилася Олеся.

— А ці вже ось так ступилися, що просто ковзаються по коронках, — додала Ганна.

І знову мовчки чистили.

По всій плянтації палають багаття. Гармонія мовчить, бо гармоніст Матвій Хвалько теж працює у чоловічій бригаді. Лише то там, то там співають тихими голосами дівчата та чути уривчасто-тихий гомін.

Незабаром у темені ночі почувлися кроки ходи, видно бистрих людських ніг.

— І хто б воно лазив тут? — спитала Олеся і, обернувшись, пустила погляд у темряву ночі. — Ми робимо, а хтось байдикує...

Але кроки стихли, і дівчата, знову загомонівшись, працювали.

Трое людей навшпиньках, тихо підкрались до багаття, щохвилини присідаючи, перепочиваючи, затаюючи подихи. Дівчата, нічого не запідозрюючи, гомоніли. І, раптом, всі три відчули, як їм на очі лягли чиїсь долоні, чиїсь руки міцно затиснули їм голови.

— Ой... Хто це? — зойкнула й спитала Олеся.

— Фу-у... Які ж холодні руки! — додала Тетяна.

— Та хто ж бо це? — питала Ганна. — Пустіть, ой... Хто ж це?.. Хлопці, не жартуйте. Пу-у-у-сті-і-ть. Холодно...

Три постаті вискочили наперед дівчат:

— Драстуйте, — сказав один. — Ми..

— І-і-і — хі-хі-хі... — зраділи дівчата.

В їхню радість увірвався голос одного з хлопців:

— Гей, Олесю... ночувати приймеш?

— А ви, Ганно й Тетяно, нас приймете? — пита-
лося ще два.

— Постривайте, — відказала Тетяна. — А ножі при-
несли?

— Ось... є!

— Давайте!

— Натє! — і хлопці поклали коло багаття в ряд-
нину загорнуті ножі.

— Ог спасибі, соколики, — сказала Тетяна і при-
цьому витягла з ряднини ножа, почала ним чистити
буряки. — І-і-і-і... гострий же який... — Чистить..
А ми ждемо, виглядаємо вас. Олеся й Ганна аж на
дорогу ввечері бігали, очі видивилися, — підморгнула
Тетяна хлопцям і, кивнула головою на дівчат. — Тут
гарячка, щоб за два дні скінчити... Спасибі, милі
товариші, — і звернулася до хлопців: — Хочете з нами
повечеряти?

— А що в вас є?

— Хліб і печені бурячки, гарячі. Смачні...

— І тільки?

Тетяна допитливо глянула на хлопців.

— А в нас ось, яблука, м'яка паляниця й сало! —
відказав один з хлопців.

— Бенкет! Баль! — вигукнула Олеся. — Підсма-
жимо на спичках сало, і такий бенкет утнемо, що
світовій буржуазії й не снилося... І які ж ви, голуб-
чики, здогадливі... Знаєте: померзли ми...

По цьому вечеряля.

А так, по півночі, чути було в курені вже сонний голос:

— Збуди ж раненько, моя зозуленько. Щоб до гудка на сахарню встигнути. Збуди, мила, а то...

— Знаю... на осередку прочухана за прогул мати-меш... І в нас комсомольців-нероб не люблять.

Затихло навкруги. Тільки ніч в борах та перелісках шамкала беззубим ротом, дихала осіннім холодком, майоріла чорним лахміттям над полями.

Ранок залив сивим туманом поля і сховав од дівочих очей заводських хлопців. Їхні постаті потонули в білястих хвилях аж на шляху, що веде до цукроварні.

Дівчата працювали завзятіш.

А за кілька днів усі буряки були вибрані й обчищені. Лежали вони в берковцях, а під низу обгорнуті землею, обкопані канавками, щоб дощовою водою не підтікали. Того ж дня, як закінчили копку, на плянтацію прибув Антін Гнипа, привіз копачам од робітників цукроварні привіт. Зустрівся він із За рубайносом у таборі, що вже збирався виїздити з плянтації.

— Глянь, Антоне, впоралися! Прикинув оце я бком, то й виходить, що ми дали з кожного гектара сто шістдесят центнерів буряку.

— За це вам революційна подяка, — одказав Гнипа. — Привезете ви його на цукроварню, а там уже ми коло нього заходимося. Потече рікою в робочі райони і колективи сахарок...

Розмовляли Гнипа й Зарубайніс. А в гурті людей поруч одне одного стояли Зарубайносова дочка Степанида та Карноруків Пилип, повні вагання. Коло них крутилася Тетяна, про щось їх умовляла. При цьому очі Степаниди падали додолу й вона їх затуляла рукавом.

— Та йдіть же бо. Не стидайтесь... Підійдіть і так, мовляв, та отак, батьку, ми... той... Ну, та ви й самі знаєте що казати, — шепотіла Тетяна.

— Йдіть. Просіть, не соромтеся, — казали тихо дівчата.

А коли розмова між Гнипою й Зарубайносом доходила кінця, до них підійшли Степанида й Пилип, стали лицями до Зарубайносового лица:

— Тату, — сказали вони в один голос.

З несподіванки у Зарубайноса очі позакруглювалися; він зам'явся, переступив з ноги на ногу, а Гнипа дивився на нього і, не розуміючи ситуації, ввесь напружився, чекав, сам не знаючи чого, але вгадував, що то має бути щось цікаве.

— Ми любимося... і хочемо побратися, — сказав, нарешті, Пилип. — Просимо у вас... як його...

До Зарубайноса підійшла й Мотря.

— Благословення, — шепнув хтось на вухо Пилипові.

Той обернувся і сердито глянув у натовп.

— Ніл — сказав він, і знову обернувся до Максима й Мотрі. — Ми просимо у батька й матері.. згоди...

— Еге ж, і... що ми одружуємося, — додала Сте-

панида тремтячим голосом, не зводячи і на цей раз од землі очей.

Хвилину подумавши, Зарубайніс глянув на Мотрю, потім на Гнипу, почухав, за звичкою, потилицю. Це визначало, що ситуація таки дуже складна і що без потилиці справу вирішити годі. Адже в усіх складних питаннях цілі покоління Зарубайносів зверталися по пораду до потилиці. Не обійшлося й тепер без неї. В'їлася вона за віки у печінки Зарубайносам.

Гнипа, спостерігаючи це, тяжко зідхнув. У смішному він бачив багато важкого, бачив увесь трагізм трудового селянства. Потилиця ж бо протягом багатьох віків була для них оракулом, порадником, лікарем і тепер ще та потилиця тримає багатьох у своїх цупких обіймах, не хоче випустити. Потилиця — прообраз вагань, нерішучості.

Одчувавши добре потилицю, Зарубайніс ще раз глянув на Мотрю, подивився ще раз на Гнипу й вимовив:

— І сам не знаю... по-новому... Якось воно, той... От, проклята спадщина! — аж зойкнув він, обернувся до Мотрі. — Кажі, стара, хоч ти... Як?

— Ти чоловік, то ти вже й кажи. Почую, що скажеш ти, а тоді вже й я скажу.

Зарубайніс махнув рукою, обернувся до Гнипи.

— От заковичка!

Тоді підійшов ближче до нього.

— Якщо вже діти той... то чого ж вагатися?

— Він, мабуть, багатого зятя жде! — гукнув хтось із натовпу.

— Що-о-о??? — крикнув голосом, повним образи, Зарубайніс. — Це я жду багатого зятя? Я, Максим Зарубайніс?! — Далі його голос стихився. — Не те... Не те, товариші-люди. Звикли ми так... Звичаї... щоб свати, рушники, дівчечір, шишки й коровай, калина... А тут ось... по-новому. А як же то по-новому? Парубок одружується, дівка виходить заміж: як-не-як свято. Перша проба сил... на самостійне життя.

— Тепер не те. Тепер у колективі житимуть. То колись було самостійне, — заперечила Івга Невінчана і, підійшовши до Мотрі, сказала їй щось тихо.

А Зарубайніс говорив далі.

— Я й не кажу, щоб нарізно працювати, як ото колись. А що вони одружуються, стають чоловіком і жінкою... обов'язок важкий беруть на себе перед батьками і цілим миром. Діти ж будуть у них Життя таке, от... Складно все.

— Вони починають нове життя. Молодь! Вони його і збудують, Максиме, створять нове, неподібне до нашого й наших попередників, — відказав на те Гнипа.

— Та й я так думаю. Старі ми вже, і все нове нам здається навожде́нієм, не од людей даним. От я, Антоне, розумом усе це розумію. Підучивсь. Ти розкрив мені очі. А от серцем, душею — туго. Туго, бісової віри, мое селянське серце приймає нове життя. Я його і так, і так, розумом, думкою усовіщаю, а воно туго... Аж у піт мене кидає, Антоне...

— Та годі вже тобі молитися. От ще, стара ко-

вінька. Діти стоять, ждуть, — почала Мотря. — Що вже кажи, то кажи.

Зарубайніс витер рукавом із чола піт, підійшов близько до Степаниди й Пилипа.

— Що ж... раз ви полюбилися, то я згоду даю. — Обернувся до Мотрі: — А ти, стара, як? Що ти, Мотре, скажеш?

— І я так, як і ти. Хай живуть собі та працюють. Працюватимуть в колективі, то й матимуть, а схотять виділитись, то житимуть у горі й муках, як ми з тобою, Максиме, свій вік жили. От що я скажу.

— А так, так, — притакнув Зарубайніс, і звернувся до Пилипа й Степаниди. — Діти, поважайте одне одного... Живіть у згоді й злагоді... Не бийтеся, не лайтеся... Будьте роботящі, знайте, що ваші прадіди, діди й батьки віками гноблені були від багатців та панів, бо жили нарізно, од гурту одбивалися... Живіть в колективі, тримайтеся одне одного й купи, — при цьому Зарубайніс показав на натовп, — і вас ніхто не скривдить. У важких справах ідіть по раду не до старого, як ми колись ходили, а до бувалого, — показав він рукою на Гнипу. — На завод ідіть, до людей, що світа й горя бачили, знають по чім ківш лиха... і як того лиха позбутися. Та ви ж і комсомольці, то приклад іншим людям подавайте, як то треба жити, щоб життя було гарне... Ти, доню, — казав він Степаниді, — ти мені рідніша, кривна. Поважай Пилипа, будь йому вірною дружиною, товаришкою в житті і в його роботі.

По цьому Зарубайніс підступив ближче до молодих, спершу потис руку Степаниді, потім Пилипові й повернувся до старої.

До нього підбіг Гнипа.

Лице йому квітло радістю. Він вхопив Максимову руку, міцно стис.

— І славно ж ти одчитав, мов із писаного! Факт, по-новому! Оце й є те нове. Е-е-е-х! — ляпнув у долоні. — І яке ж то, Максиме, красиве життя!

Знову Зарубайніс витирав піт з чола, ввесь тремтів, осміхався дитячим усміхом. Почував: на серці йому було легко й ноги легкі, мов пір'їни, здавалося, самі підносяться, щоб нести кудись його понад полями.

До Гнипи наблизилася Мотря.

— Покірно просимо й вас, Антоне, на весілля. Ви в нас перший гість. — Обернулася до Невінчаної: — І тебе, Івго, просимо. Приходь.

— Так, так, Антоне, приїдь. І ти, Івго, прийди. Свято ж. Як упораємося у Златопіллі з проривом, то вже один день якийсь на весілля викраємо, — просив і Зарубайніс.

Гнипа й Невінчана дали згоду.

— І ви, всі люди добрі, товариші, як прочуєте, що в Максима Зарубайноса весілля, дочку заміж оддає, приходьте! Он яке свято одсвяткуємо під кінець роботи коло буряків. З важкої роботи легка буває радість. Приходьте, люди добрі. Без світилок і бояр, по-новому, вперше покажемо всім, як то треба по-новому жити!

На цьому Зарубайніс змовк. Наперед нього вийшла Степанида.

— Товаришки-дівчата, прошу, приходьте, — гукнула вона й одступила вбік.

На її місце став Пилип.

— Товариші-хлопці, а я вас прошу — прийдіть...

По цьому табір вирушив з поля в село. Виряджав його тихий, холоднуватий вечір.

КОСТЬ ГОРДІВНКО

ІСТОРІЯ ОДНОГО СЕЛЯНИНА

I

— На висівках та на кваші жила я... Натщесерце картоплину з'їси, Деришкурам полоть ідеш. Така заморочена, закручена ходиш, одно з печі біжить... Люди дивувались: і як та Марта привикла без хліба? Хірійохтиха: то не людина, коли на хліб не ладна заробить собі.

У мене дарівщини не було!— кажу. Мозолями набувала все. Руками хату побудувала я. То глину відробляла!.. Хірійохти привезуть конем на хату,— три дні полоть іди. День основу склада, то я три дні полю... Теслярів просиш, то не оглядають. Хірійохтам, Деришкурам хату відробляю. Стах косить. А ти прать, полоть ідеш, мазать, копать, до машини, віять, коноплі брать, тіпать. Перед покровою саме замерзла вода, напотягала конопель я,— дверей не найду до своєї хати. Спасибі чарку дали..

Рядно продала, купила зерна, теслярам хліб пекла. Самій укриватися нічим. Про нас слова ніхто не сказав. Деришкура не забували: нехлюги, голяки! Ото тільки світ побачила, як дала совіцька власть

городу. Від Деришкурів одрізали. Огірочок, картоплю посадиш. Як зацвіте, в вікно позирнеш, на душі легше. Весна прийде, то вже дивишся, щоб менше їсти, більше засадить. Огірків насадить, капуста, так діжки нема. Закопаєш у яму, тоді голівки виймаєш, нашаткуєш діжечку, замерзне, ще добріша. Кислиці на морозі кращі. Сіно косили над огірками та картоплею. Картопля тільки в'яжеться, так шкода копати. В артілі то возами возять на жнива капусту, помідор, картоплю молоду.

Годів два хату відробляла я. Ніхто не йде сажу трусить, мене кличуть. Хірійохтиха така гладка, що й у піч не влізе, гука мене. А в тебе ж дівки, як кролиці! Кличе Хірійохтиха піч мастить. Із Славком була я, — як можу?

— Не моє діло, великдень скоро, щоб чиста піч була, мені паски пекти треба, глина щоб не падала. За хату десять день мені ти винна.

Тільки жива вилізла з печі. Хірійохтиха вчора хліб пекла, а я в піч полізла, так три дні з мене сажа, як із бовдура, пахтить. Голова три дні боліла, так і рве. Боком і горілиць мастида, глина лице, очі заліпує. Сажа в горло, ніздрі набивається, очі заporошує, виїда. Мастиш — на тебе летить. Квола народилась дитина моя.

На покосі Славка привела. Вранці встала, щось за попереk хвата. Це, думаю, погано лежала. Пішла на поле, нав'язала Деришкарам копу жита, щось тяжко мені. Знов за попереk хвата. Пішла я за копицею лягла трохи. Ідуть люди, балакають: снопи лежать,

а класти нікому. Та тут косар найшовся. Славко. Зав'язала дитині пупа. Там річка текла, влізла я у воду, скупалася. Зняла фартух, замотала дитину, пригорнула до себе, додому пішла. Човном через річку Псьол рибалка перевіз. Перевіз він мене, дивується: туди йшла з порожніми руками... Лугом, полем, дорогою, лісом — чотири верстви йшла...

За місяць до строку Славка привела. Півгоду христила. Поки стягнешся та гукнеш. Треба на стіл щось поставити. Мар'яша казала: родиться дитина, візьмеш мене хрестить. Ладька, дівчиною в наймах була, зачула, прибігла, подушку принесла. Мар'яша коленкору. В самої залишилися сироти. Бурмака в пасухи віддала. Наплакалися ми з нею. Партизаном у лісах Бурмак ховався. З'явився білогвардієць. — Прийди завтра в штаб на розстріл. — Сидимо ніч: робить що? Журиться Мар'яша: — Не піти, так хату сплять. Кривавицею набувала. — В мене притулку не найдеш? — Все таки не твоє. — Минулося.

Замолоду не бачили ми свого, тільки відробляли. Дитина тягне, а що тягне — шкуру! А я ще не їла. Трактористом в артілі тепер. Комсомолец. Бурмак вивчив.

До артілі то все журилась: одірвався клопоть від господарства. Під літами ми вже із Стахом, думка — молода сила на хазяйстві буде.

— Піду, мамо, на широке поле. І ви з батьком ідіть. Заклякнете на клинках.

Тобі що? Хіба знаєте ви, як ми збивалися на ха-

зайствечко? Здається й шкура приросла. Тричі хата оплакана моя. А ти, мов орел молодий, зірвався, полетів. Ми приросли до свого! — Лети, тобі видніше, — кажу. — В тебе молода сила. А ми коло свого клаптя жить будемо.

Довго вагались ми. На своєму віку я щастя ніколи не бачила. Нарву свекли, картоплину кину — юшка. Скалочки нема. Собаці давала, так собака не їв. Стах на зарібках. Я лежу хвора. Тиф напав. Зайшла Мар'яша, дитина пищить. Славко. Принесла мукички, нарізала локші, ситом накрила — на смерть. Наїлась борщу кислого. Обдуло. Сусіди навкруги, а одвідать нікому. До голяка хто піде? Мар'яша поралася. Клали і часник, і дьоготь. — Хоч доріжте мене, добийте! — реву. Так ропою залляли... Вмирать мені як жить хочеться. Не страшно вмирать, я вже намучилася на своєму віку. Так ось дитина...

Вика поросла, то ми змололи, хліб пекли, — як полинь гірка.

Славка народила, за ночвами ходила, насилу позичила на людях. Скупать дитину ні в чім.

Хірійохтиха: хіба я для вас наготовила?

Ціле літо корови пасе Славко Деришкурам. Корови такі, що по п'ять глечиків молока дають. Хоч би раз за літо хлоп'якові склянку молока дав. Раз їв рибу, дитині, правда, голівку дав: обсмокчи, на.

Діти латані в мене!

Пасе гуси Славко Деришкурам. Плаче, плаче, тоді співа.

— Чого ти співаєш?

— Бо я їсти хочу.

До дитини балакаєш, а воно не чує. Душа болить: розпадеться дитина. Мучена. Одно спить. Моч одібрало.

Як не було собаки, Славко пасе гуси, надвечір заженеш до хати. Забере хто гуси чужі, чим я розплачуватимусь? Вранці не дихнеш, так хату засмердять.

До школи зачав Славко ходять... Задачу дали, голова обертом іде. Плаче.

— Що тобі?

— Узять довбню та вбиться, щоб не мучиться.

— То чого?

— А як же жить, що їсти нічого?

Ногу нарвало, роздуло, погнав Хірійохтам гусей на пашу.

Хтось у нашому просі вбив курку Хірійохтину. Просо поспіває, а кури не вилазять. То малі Хірійохтенята на Славкові мстилися. І каміння в вікно летіли, і Славка переймають, б'ють, і з кип смичуть. Дрючок, каменяка, все на Славкові Синяки літо носив. Забралися Хірійохтенята на город, так усю кукурудзу з корня позбивали. Тини порозтягали. Славко, таке було, як хто зачепить, тільки плаче, не одбивається. Від знесилля.

Стах приїхав, заробив грошей, сплатив борги за хату, побув трохи, знов подався на зарібки, — думка: єсть хата, треба й коло хати, — залишив мене на хазяйствечко з дітьми малими.

А я теж відробляю хату по людях.

Заморозки такі, скалки скачуть, а я хату мащу Хірійохтам. Заходить покрова, від Хірійохтихи наказ: іди хату мазать. Що ж, думаю, мені шматок хліба мліший.

Замело мене якось, устала, розгреблась, у печі розтопила — зварить щонебудь. Прибігла Хірійохтиха:

— Іди прать.

— Діти голодні...

— На перепічку.

То я за перепічку перу.

Зимою на річку йти, я ж у ганчірці. Хоч би старого чобота дала. То я вже перестала холоду боїться. Скоріше кінець, думаю.

Прийшла додому, наплакалася з дітьми, набила їх: не просіть хліба!

Цілу зиму Хірійохтам, Деришкураам пряла. Тягла, нудилася. Якби сита, більше б напряла, а так, слини нема... Як наїстися, так за два дні півмітка нарядеш. До місяця пряла. Веретеном прядеш до місяця. Сядеш біля шибки, п'ятака на карасин нема, на місяць дивишся, прядеш. Напряла, хлібину купила, одрізала шмат, положила на столі, думаю, поділю дітям. Обернулася, нема шматка!

— Хто з'їв?

— Не ми...

Устала вранці, як подумала, то аж зуби потерпли в роті. Що я варитиму сьогодні? Ото щастя, коли сон прийде. Про піч не думаєш. Картоплі в Хірійохтів позичила, навариди, слізьми заправила. Сніг зій-

шов, Славко кропиви нарве. Кадру ген яку на кропиві вигодувала! Бригадир тракторної колони тепер. По радіо вчився...

Занедужав Стах, додому приїхав. Заробив трохи грошей, коня купив, на дорогу витратив, — знов без копійки сидімо, без шматка. Ще й коня годувать треба. За серце мене взяло.

— Чого ти явився? Прийшов доїдять послідне? Я по пальцях почитаю, скільки день я бачила сало на своєму віку! Що я за тобою бачила? Дітей наплодив! А годувать чим їх? Якби не діти, я б на роботу пішла. Перлових круп заробила. Мені діти не милі. Оженився, так в одній сорочці був.

Приїхав Стах, пішла я до Хірійохтихи, щодня сала, молба їсть вона.

— Продай крихту сальця, а хоч відроблю...

— Нащо це тобі, хіба хто захворів?

Зачалася колективізація... В гості боїшся йти, ще подумают об'їдять прийшла. В літній час то ще на дворі побалакаємо, зійдуться баби, а взимку сидиш у хаті. Чоловіки то курять, у неділю коло кооперативу, а ти, бабо, штани латай. Ото тільки ходиш між гурт, як на збори. Слухаємо Бурмака промову. Партія людей об'єднатись в артіль кличе.

Зачалася колективізація, Бурмакові лист був: «Уже налагоджені бичі й нагострені сокири. Місяць жить тобі: як зничтожимо, другий на тобі покається».

Сходка була, Хірійохта на Бурмака напався:

— Захотів на легкий хліб піти, не хочеш хліба зароблять сокирою, пішов комісарить!

Кличе до артілі нас Бурмак. Партія людей кличе, тих, що вони трудовики. В артіль об'єднатися.

А тут у мене саме корова отелилася. Первісточка. Теля було, викохала... У мене корова єсть! До мене люди слово скажуть. Та прийде — молочка дайте, та... Вже до мене сусіди ходять, балакають. Лушпинок принесуть. А без корови яка шана мені? Свята краплина молока в мене! Вже я поспать довше можу. Заспала піч витопить, поставила глечик молока — Іжте, щастя нам на голову!

Однією шкапиною не проживеш! Поки на хліб заробимо! То колесо поламалося, хомут порвався. Еже єсть сила на хазяйстві в мене. Поросятко вже я годую. Пальці в корито, молочка налеш, смокче. Підросло, гичі з буряків насічеш, сироваткою перемочиш. Там гарбуз, висівочки, полова. Вже є в мене душу оживить чим!

— В артіль іти? — Стах каже. — Вибиваться саме із злиднів зачали. Земля за порогом. Кінь є, корова...

Поспарилися з сином. Зачав Славко батькові докорять:

— Деришкуровим розумом живе! Хірійохта вік прожив легенько й хитренько. Мовлив: захмариться — захилюся, вигодиниться — і я покажусь. Тепер в артіль пішов. А ти бідняк, мовляв, товчися на своєму.

Обурился Стах на Славка:

— Ти мене з Хірійохтою не рівняй! А то ребра потовчу, дарма що комсомолец! Вольний я. Хочу вольним быть. На своєму жить. Схотів — роблю. Без приказу, без наряду.

Славко паленіє:

— Жнива, хліб сиплеться, а ви лежатьмете?
Вольні ви?

Стах:

— Коли я поламаю свою голоблю, я зроблю, а в артілі — хоч украдь. Вирахують, кричать.

Славко:

— А як мати, пригадуєте, виїхала на луки, загубила граблі, не тягли ви за коси її? «Що я тобою сіно гребти буду? Де я грабель дістану? Хто мені дасть? Піде дощ, замокне сіно, погниє, чим коня, корову годуватимеш? Що їстимеш?» Отже хто тоді вольний був? В артілі, мовляв, ламатиму, псуватиму, і не скажи мені нічого? Кому шкоду робите? Собі і всім.

Посварилися добре таки батько з сином. Розми- рить — приступу нема. Покинув Славко нас. До Бур- мака жить пішов. До Мар'яші.

— Так я тепер не мати тобі? Годувала, мучи- лась... А тепер ти на чужі люди пішов?

— Коли мати, за мною йдять...

— А корова? Чи дома їсти нічого тобі? Сидів би, заробляв.

— Задуха в хаті, світу нема. Одно з батьком сва- ритесть. Не хочу я на своє хазяйство дбать.

Посварився із сином Стах. Наговорив такого бать- кові син, що й слухать тяжко було.

— Ви, як отой Халепа. Боком хлівець, кобила на трьох ногах, не йде в артіль. «Хіба ж мені щодня як в забій бий? Я вольний. А ви в калиточці за-

шморгнути! Я колоски на артільній нивці збиратиму по жнивах, а не піду в артіль».

Копу хазяїн бере й граблі, а в артїлі копу взяв, а там колосків, зерна решето. Раніш було з пилом під копою збере, перевіє. А тепер індуси по артільних нивах зерно вибирають. Просо косарка покосила, волотків хто зна скільки.

Стаха за живе взяло: неправда хіба?

— Правда! Не обтерлися ще люди. Власницьких звичок не позбавилися ще.

Перший рік хазяйнували, поденщина була. Перемінні люди були коло хазяйства. Сьогодні той конем поїхав, завтра другий. Сьогодні оре, завтра ліс возить. Поле запаскудив — я не відповідаю. Поламав воза, коня скалічив — хіба я один їхав? Не були прикріплені люди до хазяйства. Ворог в артіль проліз, використав те, хитрував, каламутив.

— Раз Хірійохта в артіль пішов, тому я й не хочу йти! — Стах каже.

Зачав Славко страмить батька.

— А Халепа каже: «Не піде Хірійохта в артіль, і я не піду». Він, мовляв, хазяїн, знає, як землю робить...

Деришкурами запаморочені голови були. Мажара в партії був, гнув таку лінію, щоб Хірійохту до артїлі прийняти. Хірійохта, мовляв, масу за собою потягне, має вплив на людей, що поза артїллю вони.

Мажара з Бурмаком стяглися:

— Вирвать із полону Деришкурів людей нам треба! — Бурмак каже. — А тобі кортить підняти

Деришкурів авторитет? В артіль пропхать? Халепа, Хелемеля, мовляв, за ними? А той бідняк, середняк, що в артілі, чому на Деришкурів не озирався?

Мажара своє:

— У нас такі ще люди, що за полу Хірійохтів держаться. Ста відсотків колективізації домогтися нам треба. Передніми повинні бути в районі ми!

Основне ядро в артілі на чолі з Бурмаком проти Хірійохти: тим ми не будемо передніми, що глитай запаскудить артіль нашу!

Хірійохта могоричить горланів Деришкурових, приятелів, щоб Хірійохту до артілі прийняли. Ті оббалакують масу по кутках, по завулках. Буде Хірійохта в артілі, мовляв, він хазяїн, знає, як землю робить, нас навчить, ростиме хазяйство наше. А ті, що з Бурмаком, завжди не мали свого, тинялись по зарібках, хазяїнах, економіях. А тепер правувать захотіли. Хірійохта нам лад дасть, до кожного приглянеться, кому яку роботу дасть. Він знає, до чого хто здібен.

На зборах Халепа горло дере: Хірійохта глятай? Звіку трудовик! Це Бурмак на його в'ївся, сам не приобрів нічого. Собі не міг ладу дасть, а хочеш миром порядкувать? Тих людей, що вони хазяїни, зможуть нам корисні бути, хочеш од артілі відштовхнуть? Не слухайте, люди, Бурмака, здавна ворогують вони з Хірійохтою. А партія що каже? Середняка, хоч би й міцного, прийняти не хочеш? Хірійохта, то ж... Людина щиро прямує до соціалізму. Хірійохта буде — буде в артілі й у нас. А за Бурмаком голі будемо! Свого не мав віколи!

Назріла маса була, нові люди в артіль приплили, партосередок належної політичної роботи в масі не провів... Потім уже каюлися люди.

З якою думкою Хірійохта в артіль пішов? Артіль розвалить! Ясно стало мені. З колгоспівця поглузувать. Нахазяйнували, мовляв. Звіку нероби.

Хелемеля, Мелехеда за Хірійохту горло дерли.

— А ти, — Стахові кажу, — на печі просидів, ворожив: іти чи не йти? І тепер ще не знаєш? Хоч і жінка я, темна, застругана, та вже тобі не потура-тиму. За сином піду.

Стах занурився в думи свої. Славко докоря батькові:

— Ви бачите, весна йде, сонце блиснуло, всі колгоспівці заворушились. Возять гній на поле, лагодять плуги, вози. А ви що? Піч давите! Весною бідняк посіяв, гуля, пасе коня. Не міг раніш вчепитися за що, артіль дала змогу. Не сила твоя косу тягать — іди корову паси. Землю радвлда дала вам, і земля порожня, і ви докоряєте когось...

II

Халепа перейняла Бурмака, зачала артіль лаять.

— Бідному тоді тяжко, як малі діти! Як були хазяї, підросли в мене діти, корову, вівцю по людях пасе... Ото я трьома дітьми й викошу, й виорю! А в артілі яка з дітей мені користь? Мій хліб їдять! Колись би вони свині, гуси Деришкурам пасли! Прохарчувались і заробили б на себе. В артіль ішли, казали: Істимете сало з салом...

— В Деришкуровім будинку ясла будуть на май, — кажу, — жінки хату мажуть, шиють, столярі меблі роблять, твоїм дітям догляд буде.

В яслах торік діти їли меди, вареники з сиром.

По жнивях прийшла Халепа дітей додому кликати.

— Не підемо, тут нам тітка ніжки миє, голівку...

А в тебе діти репані були, в болоті плазують, у ганчірці ходять.

Не заробило воно тобі — штурхани: нащо ти мені здалося? Я тобі їсти не дам!

Халепа голосить зачала:

— Не бачити дітям моїм ясел сей рік, дітей ударників беруть насамперед.

— А ти як робила? Скільки трудоднів у тебе? Не сиділа б без хліба тепер. Чому в ударницях не була?

— Хай вона з трьома малими дітьми вислужить ударництво!

— Суха Мотря з трьома дітьми триста трудоднів виробила!

— В неї мати стара була!

— А в тебе дівка є.

— Дівка з коровою була.

— А ти на городі свому літо товклася.

— Я дитину посадила на ряднину, город полю. Два діла роблю. Зима прийде, що їстиму?

— А на полі хай хліб сиплеться? Бур'яни буряк глушать? А тоді кричиш: хліба нема?

— З нас Деришкури сміються: «Ага, ляскали в долоні, як революція була, проживіть тепер». Щасливий, хто без дітей! Що я з вами робитиму? — дітям

кажу. Хліба нема! Дитина: — Мамо, я піду десь паляницю вкраду, їстимемо.

Деришкурове плем'я зачала Халепа хвалить.

Правду Хірійохтиха казала, мовляв. Торік люди веселенькі були. Хліба давали на душі, корови були дома. Як давали по двадцять пудів на їдця, бідняк зроду не мав стільки. На нехрищеного й мертвого давали. Хто зроду на подвір'ї свині не бачив, розвів був.

— На бідності зароблять хочеш? — Халепі кажу: — А руками? Чи не раз приходив Стах до тебе: на роботу чом не йдеш?

— Я хліб учинила, а чоловік хворий...

Хворий на колективізації!

Взникну спочину, мовляв, погуляю, єсть хліб, торік на душі дістали, коли хліб на лежнів розподіляли. Думала й сей рік так? На тому й пастимуся, мовляв? Торік неробі давали, то й я не робитиму? Коли ти в себе не робиш, хіба ти хліб їси?

— За хорошим хазяїном і свиня господиня...

Де ж той хазяїн? Ми самі хазяї. Собі хліб робимо. Мене ні разу не будив бригадир, а тобі загадує. Ото вас три було — Хелемеля, Хірійохтиха й ти. Хліб сиплеться, в'язать треба, Хірійохтихи не докличешся:

— Мені корову треба доглядати, я кабана годую, кури, гуси в вікна б'ються!

Хірійохтиха повна, дебела, тільки в ярмарці дорожча, а в роботі ні.

Хірійохта повен гордості:

— То не хазяїн, що баби не вигодує...

Хірійохтиха в салі росте, пшеницю їсть, а в роботі ледача, хоч у саж посади.

Мар'яша тілом світила, в артілі хустку в напон купила, ватянку справила, чоботи.

В роботі горить!

Сад треба садити було, триста гектарів, багатство яке!

Халепа:

— Поки я дома не посадю картоплі, цибулі, городини, не піду саду садить.

— Дні золоті марнуємо! — кажу.

Хірійохтиха:

— Хату вимазать треба мені, я піду сад садить, великдень іде, а хата хай немазана стоїть?

На поле не йдеш, коло хати пореєшся, артільне господарств — корова, кінь, порося — доглянуть треба?

Хірійохтиха:

— Воно не моє! Свое захотіла, зарізала...

Мелехеда:

— Продала...

Хелемея:

— Пропила...

Халепа:

— Я на базар винесла глечик молока...

Лепеха:

— Масла, кури несуться... Мене базар прогодує!

А годувать із чогось скот треба тобі? Хліба, корму заробить треба? Скаржишся, хліба обмаль? Узнику

гній возить, не бігав Стах до тебе? Як той соцький по хатах.

— Гній возить, дерево, людей треба, розпустить скоро, дороги не буде...

Халепа:

— Хай як зозуля закує, тоді робить піду.

А ти ж у себе шістдесят сім возів на четвертину вивозив! На город. Ні один навильник гною не пропав у тебе.

На артільний лан ідемо буряк полоть. Жінка твоя:

— Гарячка вам, перегарячка, сто чортів вашим переливкам!

Робить не хочеш? А на буксир не хочеш? Полола як ти? За сонця вже дома. А тоді хліба нема?

Тепер і стара Шумиха буряк полола. За планеткою ідеш собі, кінь тягне.

На зборах Халепа зачала лаять Бурмака:

— З музикою хліб вивозили, тепер хай з музикою привозять! Ти мені скажи: де той хліб дівся?

— У збоїнах, полові, соломі! — кажу. — Не знаєш? Зерном дорогу стелили, як возив мішки з житом Халепа, чоловік твій. Обсипалося на полі чимало? Двадцять пудів з гектара артіль зерна дала на індустріялізацію! Трактор, сіялку, молотарку робітник зробив тобі? А хліба гектар скільки родить? Тричі більше зерна повинно родить нам! Мало дали на трудовень? А трудовнів скільки в тебе? Ти хотіла знати сто трудовнів цілий рік хліб їсти?

Ворог в артіль проліз, розвалить, розтягти хоче! Спантеличені Деришкурами Халепа артіль рвуть!

Полова остиста, холодною водою мочиш? Напався Бурмак на Хірійохту:

— Полова — страшно в руки взять — колючок набивається. Чому Стахова бригада парить полову? Попариш, — як вата полова! Від управи всім бригадирам наказ був — полову парить.

Хірійохта:

— Що ти горло рвеш, котлів нема!

Мелехеда:

— А котли де?

Хелемеля:

— В ямі паритиму?

Халепа:

— Чи жуватиму?

Остюков наб'ється під язик, кінь мучиться. А мерзлою січкою не годував Хірійохта коней? Халепа? Скотину мучиш! А тоді скаржимося: позатягались коні. Норми не вироблюють. Чому ж у Стаховій бригаді кінь норму робить? Мажари? Тирси? А корн однаковий для всіх.

На коневі сніг лежить по Хірійохтиній бригаді, крізь вікно б'є вітер, гуля. Туляться одне до одного, попригинались. Вітри гуляють на стайні.

Бурмак Хірійохту пече: ти хоча б соломною загородив, дошками.

— Нема дощок.

— Он у Халепи двір повен.

Халепа:

— То баба на труну залишила собі, а ви хочете й ті забрать?

Здох кінь на Хірійохтиній бригаді. Халепа везе на утильзавод. На вулиці апостоли Деришкурів ватагою стоять. Обертаються, чмихають, чвакають.

Деришкур:

— А чим ви, хлопці, повезете останнього коня?

Халепа:

— Трактором!

Юрба зайшлася реготом з молодечого завзяття Халепиного. Деришкур позен утіхи з дотепних речей тих. Халепа дметься повагою.

У гної коні в Хірійохти стоять, шерсть лізе, зачухуються. Зачали люди лаять Хірійохту. На зборах Мар'яша Хірійохту стругала:

— Хто думає робить, земельку сіять, той коня годує!

— Чим я нагодую, соломою? Солома придавила коня!

— А сіно нащо своїми коровами згодували?

— Хай корови здихають?

Яру солому артіль давала на корм скотині, що на дворах стояла, сіна трохи, городи були, гарбуз, буряк з артільного поля тягли... Корову прогодувати було з чого, так Хірійохти, Халепа з-під коней корм тягнуть.

Весна прийшла, у Стаховій бригаді на захват біжать з самого досвіта люди. Коней нестача. Нема коня, щоб не було ремінної обротьки, нема коня, щоб не було перемінних гужів.

Треба Хірійохтиній бригаді на поле їхати.

Хірійохта:

— Сам че запряжуся, кінь не тягне.

Хелемеля:

— А що якби взять назад коня?

Халепа:

— Та щоб дали корову, я б доглядав...

Чому ж ти в артілі не доглянеш? З якими думками в артіль поліз!

Прикріпили до людей коні, зачали краще за коні дбать. Укоротили руки ворогові. Вже й Халепа, й Хелемеля змушені коня доглядати, бо не виробляють норми. Лютують, лаються. Зачали на стайню люди заглядать, пильнувати, як коня годують. Щоб напований був кінь. Перед ніччю зайде, подивиться, чи ясла не порожні. До світа. З бригадиром, конюхами зачали лаяться люди. Щоб збруя в пору була, коня не різала.

Тирса своєю парою возив ліс, удосвіта зайшов на стайню подивиться, чи нагодований кінь.

Хірійохта побачив:

— Втікай, а то півжизні одберу!

— Маса повинна контролювать тебе.

— Начальник я тут!

Як усупільнювати коней, одна стайня була. Малий гурт був. Тепер десять бригад в артілі, десять стаєнь. Без малого не весь Буймир в артіль пішов. В реп'яхах коні були, позабивані. Поприводили самі кістки. Перший рік до обід поробив — ляга кінь. Чотири дні постояли в артільній стайні коні.

— Ведіть до води, — Стах каже.

Хірійохта глузує:

— А тоді за хвіст ловитимеш?

Випустили, гурт хазяїв біля криниці стоїть, поглядають, як коні смокчуть воду. Хоч би одна коняка позирнула на хазяїна свого! Напилися, помахали хвостами, до артільної стайні пішли.

Хірійохтиха:

— І що той Стах зробив їм, що до хазяїв не тікають коні.

Стах:

— Гукай, так не прийдуть.

Мар'яша:

— У нас ворожок нема.

Стах:

— Чистимо, гриву розчісуємо. У вас мужа заби вала коня. Боки обчухували. Лепу як було, — щітку не бере. Як кора на йому. Ось Гай, аж блищить, а в тебе кошлатий був, ворони гнізд мало не мостили...

З коровами не так було? Корів Любка позадоювала, Хірійохтишина дочка. Сіна замало, замокло, погнило, як косили.

Казав Хірійохтя:

— Я б уночі встав, накосив, я при місяці косив би задля своєї корови.

Хіба за артільну фарму печінка болить йому?

Невміло порядкували перший рік, ворог нашкодив.

Телята лишаями взялись. З недоїдку, недогляду. Теля Латуня привела, лягло, під себе підігнуло ноги...

Любка:

— Здиха... хоч би скоріш...

Жаль мене взяв. Тільки на господарство збиваться зачали, а тут скотина занехаяна, кізяками позаялпувана.

Заклякло теля. Доктор узнав: буряків мерзлих об'їлося. Вигнали Любку з артілі.

Стала Ладька на коровнику, телята, як маслючок у неї! Уже бачиш, що воно веде до соціалізму... Латуня в тілі, легко родить...

Хірійохтиха зловтіх повна:

— Хіба тепер той скот, що колись був? Деришкур, було, як вигодує свиняку, мов ті сани!

Свиням у Деришкури вариш, то змушував коштувати! Ладька картоплю варить, з половою міша, Деришкур над душею стоїть:

— Спробуй, посоли, щоб до смаку була.

А Халепа на артільній фермі рукою не спробує, чи картопля гаряча. Халепа з Хелемелею свиней доглядали. Коло серця запече. Не запарюй гарячим, а теплим — піде свинею, а як запечеш — зав'яне. Кишки гарячим можна запарить.

Халепа:

— Дайте мені п'ятдесят пуд картоплі, десять ячменю, то я вам двадцять пуд сала дам! До осені зілля, гарбуз їсть, а вже восени картоплю давай, зерна, — враз набере.

У себе зможеш, а чому в артілі ні? Дома гичі з буряків насічеш, сироваткою перемочиш. Щоб свиня в тебе голодна була? В артілі щетина з свиней повилазила. Як обсмалена «Фашистка» ходить. Та люта,

близько й не підходь. Геть сало поскидали в тебе за зиму свині, як дошки, кнур не йде. Ні росту, ні сала, аби животіли. Леп, як кора на них. Та не зігріється ніяк. Час припускать кнурів, а свині затягані. Стеля рветься від крику. Стягують поросята, топчуть, — зляться, кричать. Змалечку чахне. В багні картоплю свині даєш. На серце сіда земля.

У Халепи одна думка:

— Роби, не роби — шана одна. Все дно трудовень запишуть. Якби мені вигода яка була, я б краще свині доглядала, дбала б, як би сала більше наложить їй.

Нема вигоди тобі? Чому дешево трудовень обійшовся? Скот позатягувався, заляк — наші збитки! Гіоле занехаяне, кому лихо? Чисте зерно Хірійохта бере, як золото, пшениця, з-під молотарки коняці сипле.

— Он послід е.

— Що воно, твоє?

А то ж чие? В себе жнивуєш, щоб зернина в тебе марно не пропала! Горобців ганяєш, береш снопи — ряднину стелеш на віз. Курей на поле береш, щоб вибирували зерно! В артїлі мало зерна перевів ти? Тоді галасуєш — хліба мало? Заробив ти його? Мало кіньми згодували? У полову пішло?.. На полі розв'яно? З косою йдеш назад, колосок побачив, нагнувся, підняв, у сніп стромив. А тепер сніп на полі топчеш?

Деришкурові горлані в артіль поналазили. З пантеліку людей збивали, що вони малосвідомі. Управа,

партосередок теж засмічені ворожою агентурою, не зуміли налагодити догляду за скотом. Праці на господарстві. Ворог багато шкоди запевдіяв нам.

Виковувались молоді кадри. Славко, Ладька, що на курсах побували, стали на важливих ділянках господарства.

Як настановили Мар'яшу на свинарник, ожили свині! В трьох водах Мар'яша картоплю миє їм. Вимішає, посолить, розігне, рукою спробує, чи не гаряче. Чому в Мар'яші ні разу поросята відра не побили? Поросята, як полив'яні, в неї. Візьме в хату, обмиє, порося обігріється, висохне, ожне. В Халепи порося забереться в солому, зігнеться, труситься — скурги, скурги... У Мар'яші лежать біленькі, рохляють, ситі, вправні... Поросята, як точені! Як їжачки в тебе були, не свині — хорти! «Фашистка» було залу не піднімала. Бистра, жива тепер. І дивиться не так. Сивозада. Як ті сани, стала. Кнур як заграв, то ледве в хлів загнали. Одно поросятко від матері одбилось, Мар'яша соскою годувала його, Макаром назвеш — біжить...

Міцніє артіль наша. Вирядили ворога з артілі ми...

III

— Вирвать старі звички з серця треба нам! — лю-
дям кажу. -- Халепа п'ятака на газету пошкодує,
а Мелентієві однесе. Глухо без газети, як ти можеш?
Вийдем у поле, сіли під копу, яка грамотніша, щоб
у ухо торувала нам. Ми без теорії Маркса-Леніна
жити не можемо.

Халепа:

— В мене діти кавчать, яка там теорія?

Хелемеля:

— В мене горшки в голові торохтять, яка там теорія?

Мелехеда:

— Якби мануфактура...

Лепеха:

— Оселедець...

Сталь нам, машини, як хліб, потрібні! Як побудуємо соціалізм без сталі? Побудуємо тяжку індустрію, буде все нам. Щоб за кордонами не позичатися. Вже ж ми не повезем свою сировину капіталові!

Вирвать старі власницькі звички з серця треба нам! Халепа віз усупільнив на поламаних колесах, а стан нових коліс під повіткою. Хелемеля коня привів у мотузках, а ремінна збруя в коморі.

Перебудувать себе треба нам!

Хірійохтиха:

— А як хто з лисиною родився, як ти його перебудуєш?

Тебе перебудуєш! Деришкурова сваха! Деришкурове коріння геть вирвемо з землі нашої!

Я получила все, що треба для життя! Артіль — моє господарство! Жнива — хліба на печі, обіду не вари, діти в яслах доглянуті, корову пасуть мою, книжку дають мені в руки. Жінці завжди тяжче було. На мені курка, поросся, корова, діти. А чоловік дасть коневі — спить.

Молотимо — нам електрика світить.

— Хоч небагато стало жить, — Стах каже, — а со-
знав, що артіль наша.

— На залізному коневі Деришкурів подавимо! —
Бурмак каже.

Деришкури, Хірійохти очима б поїди бідняка.
Отоді тільки забалака, як на роботу кличе.

Хірійохтиха:

— І в батька твого, не то в тебе не було свині!

— Муки пшеничної око засипать не найдеш у тебе!

Та воно таке... бур'ян... біднота.

Деришкур:

— Я його натрое за один ковток перекусю!

— Ви в лозяних сінях жили, які ви люди?!

А що, Хірійохтихо, тепер ми люди? Ще й колек-
тивні люди!

Хата весела моя... Зайдеш до хати, сміється...

І над моїми ворітьми сонце зійшло!..

Харків,
Травень 1932 р.

ЗРАДА

I

«ФП-27» того дня вередував був од самого ранку. То забилася в бакові погано відфільтрована бензина й не йшла до карбуратора, то свіча застрайкувала, запасних не було, а на трьох свічах мов на трьох ногах — яка їзда... Спинити — спиниш, а рушити — біда!.. Білися — білися, аж доки «ФП-28» не підійшов: од нього іскру взяли, рушили таки двадцять сьомий.

Бригадир Гаврюша Рубан сам на «ФП-27» сів, як рушили мотор; вже в нього не заглухне трактор аж до вечора, хіба вже не знати що трапиться.

Знову, як і всю попередню декаду було, зникла надія виспатися вдень під полукіпками. Завжди щось ставало на перешкоді. Ось і сьогодні: всього лише годин зо дві й заснув бригадир, прийшовши з нічної зміни, як прибігли хлопці, збудили.

Лан один докосили, до шляху передалися з тракторами. Зайняли чотирма лобогрійками — устигай, баби, в'язати! Гаврюша газу надав моторові, скидальники тільки вилами метляють. Скидальники, як

і трактористи — колгоспники, а в'яже одноосібницька жіноча бригада: одноосібники колгоспові правуватися з жнивими пособляють, а колгосп їм молотитиме своєю машиною.

Христя саме край шляху в'яже. Та моторна така: тільки їй видно синю хустку, в хлібові пірнає. Набік хустка збилася, ніколи їй полагодити: тільки з-під одного трактора вив'яже, гульк — уже Гаврюша другим два валки наслав.

Пірнає синя хустка в хлібові; раз аж огріха закосив був Гаврюша, задивився. А то наздогнав двадцять восьмого, чотири валки разом слали. А скидальник з задньої лобогрійки на двадцять восьмому, жартівник — в'язіями вередує. Інший скине по-людському, а інший повен-повнісінький полук наб'є, нахарапудить і аж на ноги зіпнеться, скидаючи: «Маєш, дівчино, зв'яжи, молодице!..» Спалахне котра, а він обернеться: п'яка чорна від пороху, окуляри на лоба зсуне й два разки білих зубів вишкірить, регочеться. Ну, як ти на нього гніватимешся, на отакого!?

Христі таке опудало зсунув із жниварки — цілого полукіпка! Кинула в скидальника грудкою, а до Гаврюші — проїздив саме повз неї — всміхнувся жалісно, мов голку в серце встромила. Бригадирові тільки пальці на стернові хруснули, заклакці..

«Ех, не він, не Гаврюша скидальником на двадцять восьмому сидить... Він би підлаштував гарненько, перебрав би колосок до колоска, не сніп — вінок, не вінок — душу свою скинув би дівчині під

ноги... На, в'яжи! Сповий її тонким і міцним пови-
вачем перевесла, і вона не газом їдким з-під мотора,
а запашним пахом пшеничним війне на твої спітнілі
скроні і вистудить жар червоних, набитих остюччям,
рук... На, в'яжи! Зв'яжи снопа, дзвінкого й співучого,
щоб і хмурої осені, задаючи снопа в машину, вга-
дав би барабанник, що того снопа в'язала Рубанова
молода...

«...Молода... — прокидається від своєї задуми бри-
гадир Рубан. — Ти ба, вже ввиджатися стала... Е, до
чорта все! Хай сьогодні ввечері Микиша Сом сам іде
правуватися з машинами на нічну зміну. Сьогодні ж
увечері піду до неї й скажу, що зразу ж після жнив
забиратиму. Не схоче в колгоспі жити — піду на
МТС роз'їзним механіком — там житиме. Та й що
значить «не схоче»? Не вік же їй індуською віку-
вати...»

Гаврюша виїжджає до шляху, спиняє свого трак-
тора слідом за двадцять восьмим, применшує газ
і витирає спітніле обличчя чорною від нафти й ку-
ряви хусткою. «ФП-28» спинився й чекає на водо-
воза. Та й Гаврюші час підлити води в свого трак-
тора: радіатор парує, перегрітий, руки не вдержиш.
Але водовоз, як на те, десь забарився й діло пахне
перестоєм.

В'язальниці одна по одній дов'язують свої пайки,
радо випростуються й витираються хвартухами; не
знали, як полудня діждатися, аж він ось і полу-
день — сісти та попоїсти, доки стоять трактори.

Шляхом саме люди з базару дальнього вертали.

І все одмінний народ якийсь — не знати по них: чи то вже вони віджнивували, чи ще й не починали, чи може з тих, що не сіють, не орють.

По двоє, по троє на бричці, напідпитку, в'їдливі й балакучі. Жодне не проїде, щоб не зачепити в'язів. Інше так собі привітається, інше підбадьорить приязно, а інше засміється, кепкуючи, ще й «бог на поміч» прикаже. Найпаче ж, коли знає такий, що ото індускї колгоспові в'яжуть. А жінки-одноосібниці на ту вудку йдуть: де ж пак — коли то ще колгосп молотитиме одноосібникам, а ти от зараз сьогодні печись на сонці!..

Зупиниться отакий на хвилинку, кине отруйне слівце — і по конях, гайда додому, лічити базарні бариші. Лише один з них і пристояв довше. Саме Гаврюша піт витер і окуляри на лоба зсунув, озирлючись, очима шукаючи синьої хустки. Ба, синя хустка вже не збита набік, і русі пасма коси вже не звисають на скроні. Причепурена стоїть Христя, обіпершись рукою на колесо, й дивиться насмішкувато й збентежено на рудого й високого на шабайці.

— Здорова, вдарнице! — голосно каже рудий і злязть із шабайки. Гаврюші видно, як він блискає на сонці золотим зубом, стає близько-близько до дівчини, ще й руку, що та подала, немов забув пустити. Впізнав рудого Гаврюша: це той самий, що давно колись здибував був він його на вулиці, біля Троцила, з Бондарівських хуторів куркуленко. Такий само рудий і цибатий і так само до діла й без діла зубами торгує. Тільки вже не парубчак, як тоді.

а в колодкї вбитий ставний парубок. Ще й убраний, до біса, мов на свято: сорочка біла, батистова, в штани заправлена, черевики жовті й кепка плахтата, мов у міських шоферів.

Гаврюша мимоволі на себе позирнув. «Гай-гай, як же ти давно не мився в гарячому, бригадире! Як увесь із одягом, шкірою й волоссям просякнувся нафтою, як давно не голив схудлого, затягнутого скаженою жнив'яною роботою обличчя!..» Гаврюша зтісно струснув куряву із свого брудного подертого на колінах комбінезона й навіть окуляри навіщось іскинув і заховав у кишеню.

А тим часом до шабайки поволі рушили цікаві жниці. Рудий, вихваляючись перед Христею, не стерпів і просто на шабайці закрутив придбаного на базарі грамофона з зеленою ротагою трубою. Микиша Сом — з двадцять восьмого тракторист — і собі підійшов, але швидко повернувся.

— За мішок картоплі, каже, виміняв, гад! — недбало кинув Сом і так газонув свою притишену машину, що праз заглушив верещання грамофона. Дещо обізнаний на бригадирових сердечних справах, Микиша Сом не міг не помітити, що бригадирова згуба надто вже привітно всміхається до рудого. А що знав рудого Микиша змалку (саме на Богодарівських хуторах починав був Сом свою наймитську кар'єру), то й поготів не міг не обурюватися: якийсь тобі куркулячий недогризок прилюдно залицяється до трактористової дівчини.

— Та й взагалі, куди це до чорта гоже! — хмуро

лаявся Сом. — Газет на степ читальня вивезти не може, перехідного прапора кращій бригаді в прап-ління «ні з чого» пошити, а тут тобі куркуль на степу цілу «радіо-пересувку» бабам-одноосібницям улаштував...

Визволив Сома водовоз. Він таки, нарешті, об'явився, і Микиша міг тепер напоїти радіатора своєї машини. Заразом налив і в Рубанову; Рубан сидів на колесі лобогрійки й палив цигарку, задуманій і невеселий.

— Рушаймо, Гаврюшо, — лагідно торкнув бригадира за плече Сом, коли скидальники сіли на ко-сарки. — Чорт з ним, з грамофоном і з... Христею, — хотів сказати Микиша, але змовчав. Бригадир якось дивно позирнув на нього і сів до стерна.

Знову закипіла робота, знову скидав великі, незручні снопи веселий скидальник, лише бригадир Рубан їхав мовчазний на своєму тракторі й уже не шукав очима синьої хустки. І аж надвечір, коли до-косили пайку й лагодилися рушати додому, не втер-пів Гаврюша й озвався до дівчини:

— Сідай, підвезу!

— Паняй! — махнула рукавом, мов крилом тріп-нула.

— Та сідай, чого там...

— Іншим разом!

— Чи не запізно буде? — м'яко всміхнувся бри-гадир враз погасив посмішку двома глибокими зморшками.

— Байдуже! Та й не по дорозі.

— А з ким же по дорозі? — вдруге спробував усміхнутися Гаврюша.

— Йй на Богодарівку по дорозі, — бевкнув, проходячи повз них, Микиша Сом і по-приятельському лягнув дівчину по спині своєю могутньою долонею. Та на нього «скажений!» кинула й подалася дівчат доганяти, а Гаврюша поволі рушив трактором услід. Він уже знав, що цього вечора йому не сидіти з Христею обнявшись на леваді, та й взагалі навряд чи скоро доведеться погомоніти з дівчиною душа в душу. Таке звичайне й рішуче вдень «забиратиму», тепер, увечері, розпливалося тонкою, невловимою хмаринкою, і серце стиснув дріжкий холодок давньої, але болючої й нездійсненої сподіванки.

II

Над Рубанового Гаврюшу, Артамонового Крутькового наймита, на всю, було, околицю гармоніста не знайти. Своєї гармошки, годі й казати, в Гаврюші зроду-віку не було. По чужих людях, уривками, часом потайки, розплутував наймит хитромудру веремію гармощиних ладів. Траплялося йому в неділю відпрохуватися в хазяїна додому навідати батьків. Батьків навідав — не навідав, а вже в сусіди — матроса Ракші — неодмінно побуває. Бравий матрос витягав тоді із скрині гармошку, закладав за одну ногу обрубок загубленої на фронтах другої і вчив хлопця грати. Власне, не стільки вчив, скільки грав сам, а Гаврюша сидів насупроти й пив очима швидкий плін матросових пальців, зачарований і нерухо-

мий. Але потім Ракша десь поїхав, і наука на тому обірвалася. А втім, вирвавшись у неділю на вулицю в Галушківку, спробував був якимось Гаврюша взяти гармошку в парубків. Узяв, пробіг пальцями по неслухняних ладах, а далі й заграв. А вже граючи, забувся, пірнув увесь у солодкий плин напівзабутих акордів і не завважив, що довкола стіною стала вулиця і слухала, припишкла, нового гармоніста:

І все частіше намагався Гаврюша викраяти із свого куцою наймитського відпочинку кілька хвилин, щоб, з лікнепу або з осередку йдучи, забігти десь на колодки чи на складку. Й коли йому щастило пограти на гармошці, він, збентежений, але вдоволений, повертався на хутір, бухкався на обремек соломки біля помийниці — місці, віддавна приділенім для наймитів у Крутьковій родині — й довго лежав, розплющивши очі, лише перед світом забуваючись у короткому, зажуреному сні...

Хлопці на вулиці здебільшого охоче давали пограти. А найчастіше дівчата викландають гармошку й самі принесуть. Бо всі приставали на те, що ні в кого гармошка так рясно й так заливчасто не виказує «польки», як у порепаних чорних руках кучерявого Артамонового наймита.

Приходячи на колодки, Гаврюша сідав оддалік і по-наймитському, удавано-байдуже чекав, доки про нього згадають.

В такі вечори не спало село.

Немов би неохоче, байдужим рухом брав наймит принесеного йому струмента, повільно заводив ре-

мінь за плече й відкидав з чола неслухняного чуба. Далі дріжко перебігав пальцями по ладах і раптом розтинав grimучким акордом насторожену вечерову тишу і мчав її, мов вітер придорожню куряву, над принишколю вулицею, над селом...

Геть звідусіль сходилися вулиці на Трошилові колодки, а по хатах, не маючи сил заснути, довго відхали в задусі старі галушківчани, пригадуючи молоді літа. Старий шахтар Трошило витягав тоді на призьбу свої з'їдені вогкістю копалень кістки й довго сидів, марячи про далекі роки, загублені по нанських шахтах під отаку саму гармошку в гірких і страшних шахтарських шинках.

— Добре «шахтьора» награє Рубан, — шепоче старий. Він прикрив вдивляється в свої вузласті, скоцюблені долею пальці, і стіха сльозина котиться йому з єдиного (козаки друге в забастоекую вибили) ока.

А Гаврюша, пригнувшись вухом до гармошки, із згаслою цигаркою в зубах, люто мчав пальцями по ладах, і здавалося часом, що не пальці то, а диких коней табун жене він до широкого, заллятого місяцем броду і от-от вирветься йому з грудей і полине по той бік нестримний переможний крик...

В такі вечори не спало село.

І в такі вечори Христя Кравцівна — наймитова згуба — не виривалася, як завжди, з рук, коли розходилася вулиця, а горнулася до наймита і не залишала, як завжди, біля хвіртки, а тихо вела його в двір, обнявши руками за стан.

А лежачи на примістці під повіткою поруч гармо-

ніста, вона розплутувала його заплутані тонким жмутом місяця кучері і, зіпершись на лікоть, пильно дивилася на гармоніста глибокими, мінливими очима. Бувало до світ-зорі пролежить отак дівчина і есе дивиться — не надивиться... А потім враз ісхопиться, сяде в кутку край примістки й блисне гнівно очима:

— Йди вже, диви, розіспався! Доки до хутора дочалапкаєш, хазяїн уже сам на степ поїде. Це тобі не в своїй хаті із жінкою на печі!

«Не в своїй хаті»... «І не на печі...» Не раз гостро відчував це Гаврюша на своїй наймитській шкурі. То забере його просто з вулиці хазяїн, ідучи на базар, то пообіцяє Гаврюша прийти на вулицю, а хазяїн не пустить, худобу на ніч гнати звелить... Та й з гармошкою не раз бувало: десь котрась не так глянула на власника гармошки, і іде він геть із вулиці. А вже ж на кому зло найлегше зірвати — підійде до Гаврюші, мовчки шарпоне гармошку й пірнає в темряву, і словом не озвавшись до зніяковілого наймита.

Якщо при тому бувала Хрестя, вона сміялася своїм уривчастим злим смішком і йшла тоді з вулиці вже не з Гаврюшею, а з іншим, навмисне попереду наймита, обнявшись.

«Вона — Кравцівна, одиначка в батька, не стримить десь по наймах із семи років! Хоче вона його сьогодні любити — любить, не хоче — з іншим піде, з рівнею, з таким, що з ним можна до чогось певнішого догулятись. А то, чи ви бачили, виграє, немов і справді щось путяще!»

Колись отак на колодках було. Підійшла удвох, із парубком чужинецьким обнявшись, з Богодарівських хуторів куркуленком, казали. Спинила рукою тремтячі гармоністові пальці й просто у єїчі голосно мовила:

— Диви, розігрався! Біжи но на хутір, там у хазяїнових биків хвости порозкручувалися, позакручуєш підеш...

Сказала, немов ляпаса дала, аж дівчата поблизу перезиркнулися: «чи не скажена!» І відійшла геть, сміючись своїм дражливим сміхом. А як розходилася вулиця, облишила свого куркуленка і з Гаєрюшею пішла; знову дівчата дивували: ніколи й нікому Гаврило образ не дарував, а тут враз погас, ізсутулився й пішов. І здавалося, не за стан руками обвивши, вела його дівчина, а на якомусь тонкому незримому мотузкові.

До самого світу протримала вона наймита біля себе, а на розстанні обвила шию руками і — не цілувала — душею злилася з парубком, прикипаючи вустами до вуст. А слова — слова не промовила й жодного; так і пішов від неї Гаврюша з цією жагучою незрозумілою обіцянкою на вустах і з глухим болем у грудях від незгаслої образи.

А потому в степу був зустрів, полола соняшники край дороги. На привітання й не озвалася зовсім. І після того дня з іншими загуляла — Гаврило й близько не підступай!..

І все ж любив Гаврюша дівчину. Крізь хащі щоденних образ, кепкувань, невдач і провалів ніс він

упевнено своєю любов до якоїсь, одному йому знаної, мети, ніс рівно і звикло, як несе він своє ярмо.

III

«Джон-діри» вже чахкали поміж комуністськими копами, коли бригадир Рубан вийшов за околицю. Фари тракторів краяли вечорове небо довгими пасмами світла. Стернями слався тоненький і їдкий димок моторів. І самі мотори чахкали в далині так рівно й упевнено, що бригадирові на мить навіть спало на думку повернутися. Він машинально полічив довгі світляні пасма: один... другий... ага, он і третій з лощини виїхав... Всі три трактори роблять, чого вже там!

Туго («на контрагайки» — мовляв Микиша Сом) натягнуті нерви, страшенна змобілізованість усього організму, що давали змогу бригадирові не спати цілими декадами, — все це облишило стурбованого сьогоднішньою сценою на шляху хлопця, і він відчув, як по тілу йому розливається млюсть смертельної втоми. Повернутися б, піти додому, до батька, бухнутися на лежанку й одіспатися... Щоб і вранці ніхто не куражив... Цілий світ обшукають, а нікому на думку не спаде, що бригадир Рубан може, як і всі люди, спокійно спати вдома на лежанці...

Але за мить Гаврюша відкидає геть цю ідею. Він знає, якою ціною дається ця видима зладженість, ритмічність ходи машин, знає, скількох зусиль треба докласти, щоб і хвилини не гасли фари на тракторах. Кадри стернових — молоді, зелені і плинуть, як вода:

весною одні за стерном, влітку вже інші... Правління колгоспів по-собачому погано розраховуються з трактористами, МТС з правліннями воює, та що користи—доки те чи інше з'ясують та узгодять, то вже й кине котрий легкодухий стерно і йде на іншу роботу. Бо хіба ж, справді, не смішно, що, скажімо, торік няньки в дитбудинкові в комунівському заробила кожна вдвоє більше, ніж тракторист?!..

Кадри молоді й невправні. Тут уже пильнуй та пильнуй, щоб усе було гаразд. Такої ночі ще не пам'ятає Гаврюша, щоб не прибігали по нього стернові. То те не ладиться, то інше... «Йди, бригадире, давай раду»...

Гаврюша пройшов трохи межником і звернув до бричок із гасом і водою. Йдучи, він захопив від полукіпка оберемок згребок, розіслав його в затишку, підлаштував у голови чиюсь куцину з брички й смачно простягся горілиць, уклавшись по руки старою промащеною шкірянкою.

...Небо вгорі високе-високе й чорне, аж синє («...Як хустка синє...» — звикло зринула й попливла перед очима прозорою хмаринкою думка). І — нехай це тисячу разів переспіване все піснями, — зорі вгорі — не зорі, а очі дівочі зоріють. Мерехтливі, глибокі й зовучі. (Гей ти, молодосте бездумна, гей, місяцю в небі синьому, мов хустка дівоча! Як же рідко дихає вами на повні груди бригадир Рубан, закурений димами невсипущої роботи!..).

Дівчина дивиться згори мерехтливими вогниками зір, а потім поволі злітає на землю. Очі все ближче,

всі тепліше сяють, і вже чути солодкий подих чийось спалених літом вуст. Бригадир хоче глибоко, на повні груди, набрати повітря, але спрагли вуста припали йому до рста й очі дивляться зовсім, ну зовсім близько... Бригадир кліпає очима, прокидається і, вражений, підводиться на ліктях: поруч нього сидить Христя й прикро витирає губи мережкою своєї білої празникової хустки.

— Ну й гасом же смердить... Знала — й не цілувала б! — сміється вона й знову припадає, мов до криниці, Гаврюші до вуст і п'є — не нап'ється, спрагла і хвильна.

— З Уляною прийшла, — каже вона, випростуючись і вдруге, вже нищечком, витираючись хусткою. — Уляна трохи припізналася, йшла на нічну зміну, а ми на колодках сиділи, бо завтра неділя й одноосібники не роблять «Візьми, кажу, мене з собою». Однак, думаю, ти, Гаврюшо, сьогодні не прийдеш. На вулиці в нас така нудота... От і прийшла... Радий? — шарпнула вона за плечі Гаврюшу, що все ще лежав, укритись шкірянкою, й досинав наяву свого чарівного сна.

— Може радий, може й ні... — з притиском мовив Гаврюша, підводячись.

— А то ж чому? — вдавано здивувалася дівчина.

— Та так...

— Ну то я й піду собі, — підвелася Христя. — Пхі, ще й пишається. Знайте його, що він біля діжок з гасом на згребках комунівських спить!..

Гаврюша злегка обняв дівчину за стан, і вони.

поволі ступаючи по складках ріллі, рушили до полу-кіпків, що чорніли оддалік. Там Гаврюша струснув з плеча шкірянку, посадив дівчину й сам сів, не пускаючи руки із стану.

— Що він тобі сьогодні співав? — враз запитав він. І в цьому грубому парубоцькому запитанні важко було впізнати бригадира Рубана, що вже звик і думати й говорити інакше.

— Хто?

— Рудий... На шляху...

— А, Йван! — удавано-байдуже протягла Христя... — Та... Багато говорити... — Її голосом опанувала дивна непевність. — Казав, що грамахвона виміняв у городян.

— Іч, гадина куркульська! — вирвалося в Гаврюші. — Як хлібозаготівлю вивозити, так у них, у богодарівських, ні в кого й хунта немає...

— А що ж, за свої труди, та не може нічого й придбати чоловік? Сам собі чоловік засіяв, сам скошив, змолотив і нічого йому докоряти! Може, він від рота свого відірвав та виміняв.

— Той відірве, гляди! Шкода, Микиші Сома немає, той би розповів, як він у богодарівців пампушки їв. Або мого Артамона подякувала б, коли тікав він з хутора: «спасибі, мовляв, Севастяновичу, що вигодували помями та сухарями мені молодого!» Ті нагодують!..

— Та вже не гірші помиї, ніж усі зараз їмо, годі вже задаватись! — обірвала його Христя, зовсім немов не завваживши на «молодого», дарма що вперше

прохопився цим словом Гаврюша. — Жили люди, як люди, ще й другі коло їх питалися. Самого ж батько перед Артамоном шапку ламав: «взьміть, пожалуста, малого хоч за харчі». Забув хіба?

— Ні, не забув! — скрикнув Гаврюша («ба й ти не забула, любиш і досі в вічі пірнути...»), — і не забуду довіку. А що годував, кажеш, дак це ти облиш! Він моїм потом по шестеро кабанів та по четверо товару вигодував за зиму... Моїми руками.

— Та бач і їли люди.

— Люди? Люди може й їли, та не ми... І не ти.

Вони сиділи одне проти одного, розпалені суперечкою, мов двоє ворогів. Гаврюшина рука вже давно приснула дівчині із стану й брала жваву участь у суперечці. Пригинаючи по черзі чорні шкарубкі пальці, Рубан перелічував усі куркульські злочини й провини, всі свої болі й образи. І хоч говорила Христя речі прикрі і, здавалося, незаперечні, але говорила дівчина більше з чужого голосу, може батькового, а може й того, рудого. Йї такі ясні, хоч уже на тисячу ладів переспівані, докази легко гасли й падали під ударами бригадирової руки. Гаврюша теж говорив знайомі обом їм слова — майже достотно так говорять на численних сільських зборах, — але його мову живили біль і досвід недавнього минулого; оте ніяке «їли люди» набувало в його вустах різьчого й прикрого змісту. Вони швидко визначили в суперечці взаємні сили, цілковита перевага була на боці Гаврюші. Йї не тому зовсім, що сперечався він, хлопець, із дівчиною.

Ставна й молода, сиділа вона перед бригадиром тракторної бригади, і йому на мить дивно стало, що розпочав він з нею соціально-економічного диспуа. Такими вони, ці дівчата, були в віках — незмінні, тупі й хороші: робили вдома, у городі, у степу, їздили до Готермунда й Харитоненка на буряки, у будень робили до сьомого поту, а в свято витягали із скринь спідниці на п'ять пілок і білі мережані хустки, йшли табунцями до церкви, а по обіді тонкими голосами виводили на колодках «страданіє». А потім — знову робота, а хустка й спідниця лягають згорнуті у скриню — у ту саму скриню, що її наповнити й перевезти до молодого саме й є справжнім змістом і метою отакого дівочого життя... Повз них і через них проходили, перекочувалися хвилі революцій, гуркотіла найбільша в світі руїна в ім'я ще більшої, нечуваної у віках, будови... Від їхніх, дівочих, лав одривалися одиниці, зникали десь, а потім виринали в кумедних брезентових комбінезонах за стернами тракторів, поверталися з міст агітмасами комсомольських осередків, виховательками колгоспних дитбудинків, санітарками першої допомоги в польових бригадах... А оці — ставні й хороші, чепурні й бездумні, запнуті білими празниковими хустками — й досі мали все це за вигадку, за «моду», за скороминуще, і єдиною правдивою реальністю лишалася для них скриня, цевезена в «хату на помості», скриня, що її так важко наповнити спідницями в п'ять пілок з кооперативу, де розподіляють промкравові аванси під трудовні, нироблені на контракційних буряках...

— Що ж, може грамахвона... поїдеш слухати? — глухо запитав Гаврюша.

— Може й поїду! — дратуючись, відповіла дівчина.

— Кликав хіба?

— Авжеж!

— Чи може й заміж підеш... за грамахвона?

Якби Гаврюша запитав це тим дражливим тоном, яким ішла в них уся попередня розмова, Хрисгя напевно б кинула своє «авжеж», хоч би навіть ні про яке «авжеж» насправді й не думала. Але її вразив той давно знайомий їй біль любови й суму, що раптом забренів у голосі бригадирові. Перед нею знову був Гаврюша, давній, знаний до найменшої рисочки обличчя Гаврюша, що його вона любила своєю паличкою, сліпою, бездумною дівочою любов'ю. Любила за те, що гарно грає польки, любила за буйчі, чорні, аж сині кучері, за м'яку, несхожу на інших парубків, вдачу, за нестерпучий, лоскитний і млосний вогонь у несміливих дужих руках. Любила в ньому своє дівочтво — знала, що й любов ця дівоча, на її — і нічию в світі більше — волю, любов празникова, як хустка: прийде будень — доведеться напевне її скинути, вимержану химерними прихливими візерунками, надіти іншу, бо будень — не свято...

— Ти думаєш мені легко, Гавриле? — щиро вирвалося в дівчини. — Це ви там у себе в комсомолі легко так розсудили: воля жінці й усякі права. А наша воля дівоча ще й досі ой яка куца, як зайде на щось сурйозне! Батько про колгосп слухати не

хочуть, а мати, так ті зразу в плач... Знаю, ти скажеш — «кидай батьків, виходь за мене, трактористкою будеш»...

— А хоч би й так! — широко всміхнувся бригадир.

— «... надягнеш оті бридкі промашені штани, картуза на голову, коси обріжеш, як Уляна, бо не домиєшся їх ніколи». Аджерж так?

— Ну, чому ж неодмінно трактористкою... — певно протяг Гаврюша, уявивши на мить, як одрізані великими овечими ножицями впадуть із Христині голови русі, до пояса, коси.

— Ну так трактористовою жінкою — ще краще! На роботу день-крізь-день у степ гнатимуть, а тут чоловік від тракторів прийде, мов та марюка брудний. Та ще нічого не робити, лише встигати його обпирати — дня мало буде! Невелика радість!

Збиваючись, перестрибуючи з однієї думки на другу, дівчина палко заговорила. Всі вади молодого колгоспу вона брала, як щось невідривне від самої його природи, і плуталася й падала каменем її хистка, хоч і переконана, мова. Вона пригадувала і примусове усупільнення праці за часів «запаморочення», і злочинну розплату контори цукротресту за законтрактовані в колгоспі буряки, і труднощі з хлібом, що виникли були повесні в наслідок зрівнялівської екстази райуповноваженого. Вона пригадала знаний на всю околицю випадок, коли якийсь дурноверхий завгосп не дав колгоспникові коня відвезти до лікарні хвору дружину й та сконала на руках у сільської шептухи, лишивши четверо сиріт...

Гаврюша зник на власні плечі приймати тягар усього того, про що нагадувала Христя. Втім, він бачив, що дівчина багато дечого й не знає. І того, що давно вже не господарює дурноверхий завгосп, і недавньої ухвали обкому про справу з цукротрестом, і багато іншого. Він усе це сказав Христі. Але та сипнула новими закидами, сумнівами, плітками...

— А все ж ти тільки здумай, Христе, — мовив нарешті Гаврюша. — Був я раніше Артамоновим наймитом, попихачем, а тепер у колективі став трактористом, бригадиром-механіком!

— Та й яке щастя, куди ж пак! — палко підхопила Христя. — В Артамона хоч чотири години спав, та по-людському, а тут, як той пес, валяєшся на загребках під бричками. Куди ж чи не вислужився! Там хоч потилицею одвічав, а тут усією головою: сьогодні всі носяться, як з писаною торбою, а завтра, як що де не так — у ложці води втоплять. І хто ж — свої, такі ж, як і самі!

— Свої утоплять, не жалько, аби за діло...

— За діло не за діло, а я тобі скажу: був ти в Артамона наймитом, наймитом і в колгоспі лишився. Та де там наймитом, у сто крат гірше! А я в найми йти не хочу. І наймитовою жінкою бути — теж. І ночувати сама восени по місяцеві, поки ти десь із бригадою оратимеш — не хочу!

— Як знаєш!.. — стомлено мовив Гаврюша.

— Любити тебе любила й люблю, а тільки...

— Ну нехай я: наймит, злидень, мені після Артамонових «розкошів», звісно, рай у колективі. Алеж

у наших трьох колгоспах на селі понад двісті середняків. І живуть же? Ба й не схоче вийти жоден, коли б і загадали. А вас заледве двадцятєро набереться. Вжеж — ясна річ, не нам до вас, а вам до нас прилучатися.

— Та то ще хто зна! Татко кажуть: нема такого закону — силою прилучати.

— Ну от ще вигадала — силою...

— Та й як по правді: нам тепер краще жити, ніж у колгоспі людям. Сам собі пан: у степу посіяв — не посіяв, самим городом можна обернутися. Сьоготого настромляв, виросло — і базарюй на здоров'ячко!

— Міняй картоплю на грамахвони! — уїдливо докинув Гаврюша.

— А хоч би й так! Знаєш, що мені Йван казав.. «Я, каже, не такий дурень, як інші. Що на степу посіяв, то те так, про людські очі, а я з городини, каже, проживу за миле щастя. А хліб — околоту, каже, намну, з мене стане, а про решту нехай дбають ті, хто заготівлю правитиме!»

— Тож то я зразу почув, з чийого голосу пісня... Роби, Христе, як знаєш, і... люби кого знаєш... — трудно мовив Гаврюша. — А тільки пам'ятай, завжди пам'ятай: ти середняцька дівчина, наша дівчина, і тобі одна правдива путь, одна єдина — до нас... Зі мною — не зі мною (голос бригадирові задрижав), але з нами, і тільки з нами! — докінчив він твердо.

— Чи з вами, то й з вами! — раптом засміялася Христя й дріжко пригорнулася до Гаврюші. — Чи ви бачили: вийшла дівчина до хлопця пожирувати, а він

натомість всеньку ніч свариться, мов на сходці. Цілуй, лишень, мармизо, бо піду заміж за рудого на хутір, то може не скоро, може ніколи більше й не побачу... А я ж ніколи й нікого, крім тебе, не любила...

Вона то сміялася, то плакала, горнучись до парубка, і нарешті ушухла, втихомирена, в його дужих жилавих руках. Ніч ступала степом широкою мірною ходою, розсіваючи по небу волохаті липневі зорі. Від стерень, від кіп, що незліченним військом вишикувалися геть за виднокруги, плинув сухий і задушливий пах достиглого хліба й тоненьким струмочком розливався холодок злущеної ріллі. Геть оддалік, як і звечора, краями нічну темряву фари «джондірів», і розтинали урочисту тишу ночі мірне чахкання моторів.

— Пісню нову скласти б... — стиха мовив Гаврюша, вслухаючись у музику ночі. — Що от... затихло все, і матері з дітьми вклялися, замовкли й дівчата, і соловейко вже навіть угамувався, лиші тракторі, залізні невгомони, всеньку ніч чахкають, виспівують на комунівській землі...

— Ну й склади, — лагідно провела Христа по давно неголеній трактористовій щоці. — Кому ж і скласти, як не вам... невгомонам...

Одне з пасом світла раптом спинилося нерухомо на бричці з гасом, а потім враз погасло. Гаврюша ледве помітно ворухнувся, але цього було досить, щоб Христа рвучко визволилася з його обіймів.

— Іди вже он давай раду, — сердито мовила вона й підвелася. Підвівся й Гаврюша, роздратовано пози-

раючи в бік тракторів і знаючи, що не минеться туди йти.

— Ну, що ж... Прощай, значить...

— Прощай! — подала дівчина руку. — Так кажеш, ваша я?

— Наша, й тільки наша! Це ти рапам'ятай! — серйозно мовив Гаврюша. — А може й моя будеш? Передумаєш?.. — пригорнув він дівчину востаннє.

— На Миколи! — вирзалася й побігла геть Христя. Та ніколи! — долетів з пільми її насмішкуватий голос.

Гаврюша постояв хвилину, а далі підняв з землі шкірянку, недбало накинув її на плечі і рушив до загаслого трактора.

IV

В тумани вгорнувся чорний осінній шлях. Тужать-гудуть понад ним дроти телефону на стовпах, що подалися ген за обрій, осінній, захмарений обрій, за яким сховалося, прогуло-відгриміло тепле, соняшне літо.

Глибокий сум довкола. Тиша й сум.

Проте Микиша Сом, вертаючись на передньому тракторі сьомої бригади з «Перемоги Жовтня» до Галушківської групи колгоспів, і трохи не відчуває глибокого суму осіннього степового пейзажу. Та й чого б, бачся, йому сумувати! Чорт візьми, оце тільки й надходять трактористам веселі деньки! Лишилося тільки залатати прорив у Галушківці й

баста. Годі огинайся всеянку зиму на центральній, на ремонті — немає веселішої роботи. А ще може й у командировку випаде десь шугнути по запасні частини...

— Та й те сказати, — думає Микиша, — заробили ми собі перепочинок, сповна заробили.

В уяві трактористові пробігає, мов на екрані, все літо бригади... Важка, зрадлива, а від того забарна й нервова весна, жнива в Галушківці: робота день і ніч, перебої з гасом, погана дисципліна... Й прорив, прорив, що невблаганно звисав над головою кожної днини, що його подолати коштувало бригаді стількох зусиль...

І крізь усі ці спогади проходить в уяві Микиші бригадир Рубан, любий друг і товариш Гаврюша Рубан, що з ним не страшні Микиші ніякі перепони. Ось перед виїздом на степ Рубан обходить бригаду — невиспаний і спокійний, змарнілий і бадьорий. Ось він примчав трактором із степу вночі, розлючений і збентежений: щойно він розтрощив нову-новісіньку снопов'язалку у високому й густому хлібові об куркульського межового стовпця. Ось сидить він на колесі лобогрійки із згаслою цигаркою в зубак і хмуро дивиться, як рудий залицяється до Христі...

«...Чорт із ним, Гаврюшо, — хочеться вдруге сказати Сомові, — чорт із ним із грамахвоном, і з... Христею!» — Так, так, і з Христею! Тепер Микиша сказав би це не вагаючись.

Йому до найменших дрібниць пригадався один

день, останній перед від'їздом бригади до «Пере-
моги».

Було по обіді. Збиралися колгоспники на збори. Він, Микиша, на задніх лавах з молоддю розважався — набилося П, і колгоспної і одноосібницької, пів сельбуду... І Христя з дівчатами була забрела.

«Микишо, — обіймає його ззаду за шию й перекидає собі на коліна Христя. — Чи правду казали, що Гаврило після зборів гратиме на гармонь? Ой, ежеж і сучила я його послухати».

«Казав: на весіллі на своєму гратиме, не раніше», — одказує Сом.

«А кого ж він братиме, Микишо? — лукаво веде Христя. — Порадь його, нехай мене... Добре?»

«Ні, він собі кращу знайшов, — у тон їй лукавить Микиша. — Він собі Богодарівську куркулівну висватав. Цибата та руда, ще їй ротяка отакий-о!» — І Сом люто роззявляє свою пащу.

«От би тобі таку, Микишо-о! — мрійно тягне Христя й раптом не ентримує й заливається сміхом. — Брешеш ти все, Соме... Про куркулівну... Мене братиме Рубан, он що!»

«А-а... — поважнішає Микиша. — А чи скоро?»

«На Миколі! — враз відштовхує Сом від себе Христя. — Не бачила я вас, таких мацапур!»

Швидко по тому П гукнули знадвору, і більше вона не поверталася.

Кінчилися збори. Розійшлися старі, а для молодших голова «Незаможника» — товариш Рокша — влаш-

тував несподіване свято: він приніс до сельбуду свою гармонь, і Гаврюша сів грати.

Саме грав він, пам'ятає Сом, якоїсь зальотистої, розперізаной польки, коли підійшла й сіла позад нього Трошилова Уляна, Христина сусіда.

— Чув новину, бригадире? — злегка торкнула вона Гаврюшу за плече. Микиша й собі ближче підсів, наслухав. — У Кравців гульбище — е-е, на цілий світ! Рудий грамахвона з хутора привіз... П'ють, гуляють... Сватання... одне слово.

— Бреши дужче! — не витримав і вихопився Сом

— Ні чому ж?.. Слободна вещь... — криво всміхнувшись, мовив Гаврюша, не кидаючи грати. — Ну що ж... «З богом, Параско коли люди трапляються!» Надумала таки, з ким їй вік вікувати!.. — Бригадир говорив це зовні спокійно, навіть бай-дуже. І тільки пальці йому швидше, ніж звичайно, бігали по ладах і дрібно-дрібно тремтів звислий на очі чуб.

Далі снуються Сомові спогади.

Ось — це вже зовсім недавно, либонь з тиждень — покликали його з току «Перемоги» на МТС і загадали їхати «Клетраком» на Богодарівку. МТС переводила на свою базу куплене на торгах куркульське майно. Двома «Інтерами» забрали дерево з рубленої, ще не старої хати, а нового, під білхою, винбаря цілком стягли трьома тракторами на величезну плитформу, що її присіз «Клетраком» Микиша Сом. Перед тим, як стягати, не втерпів Микиша: підняв з землі грудку крейди, закреслив на кованих

дубових дверях винбаря дебели літери «І. Ш.» Я дбайливо вивів: «Кисільська МТС».

У члена сільради, що був там присутній, Микиша запитав, хто купив на торгах Шкарупівського грамофона. А довідавшись, що придбала його комуна «Незаможник» — вдоволено посміхнувся: «Люди до термінов» виконали річний плян хлібозаготівель, отже чому б їм і не послухати музики довгими зимовими вечорами!..»

Від нього ж довідався Микиша Я про те, завігто продали Шкарупів. Твердоздатник, що виконав лише чотири відсотки наданого йому пляну, спекулянт і шкідник, що три гектари хліба кинув у степу нескошеними — Іван Шкарупа, певна річ, на іншу долю її не заслуговував.

Нескошеним тим хлібом проїжджав Микиша, ввозячи винбаря навпростець до шляху. Мов побите військо, лежала пшениця, почорніла, зламана в суглобах, збита осінніми дощами. І такий жаль, і такий біль і гнів обгорнув серце трактористові, що хотілося йому повернутися на хутір, привести з собою Шкарупу, утоптати ногами в цей зганьблений, знівечений хліб, а потім переїхати надвое важким плазуном трактора... Але Іван Шкарупа вже сидів у райміліції за ґратами, а на хуторі лишилися тільки стара баба та молода Шкарупка. Микишу страшенно кортіло поглянути на неї, на цю, ще зелену, всього лише в місячним «стажем» куркулиху — веселу подругу свого юнацтва, окрасу Галушківської вулиці, що тепер її дорога навіки сплелася мертвим вузлом

з іншою, темною й покрученою, дорогою чужого життя і чужої долі.

— А могла б же людиною бути!.. — прокидається від своєї задуми Микиша Сом і енергійно спльовує за крило трактора. — Та й ще людиною ж — Рубаною Гавриловою молодницею!..

Сом обертається й шукає очима свого приятеля. Бригадир веде задню машину, слідом за Уляною. Гарний він сьогодні в біса, бригадир, — усі премії на себе поначіпляв! У ногі шкiрянці, виблискуючи новими окулярами, вертається додому — на прорив, а потім на відпочинок — Гаврюша, вкритий славою перемог своєї бригади... Осінь надворі, осінь і сум, а йому, як і Микиші, радісно на серці. Гех, і погуляє ж він тепер! Ой і відіспиться ж! На повну губу!

...В тумани вгорнувся чорний осінній шлях. Під таку хвилину мимоволі думається про теплу домівку і шкода стає самотньої людини у степу — такої маленької, немічної й беззахисної перед безкраїм розгонами степових роздорожжів... Хоч би й ту он — ген-ген біля хреста на шляху людину, — така вона маленька й безпорадна. І хочеться Гаврюші довідатися: кудюю вона простує. Може, по дорозі з ними, то нехай сідає на крило трактора, під'їде. Те ж саме, либонь, думається й Сомові, бо й він надає газу машині. Ось лиш виїхати за хрест, а там згори можна й на третю швидкість пускати.

Вже можна й розпізнати: чоловік чи жінка простує шляхом. Жінка. І ще либонь і молодиця — ве-

лікий чорний вузол у руці не може зігнути жінці рівного високого стану. І лише в ході молодиці, повільній і понурій, вчувається якась непевність. Так може йти лише людина, що їй нікуди йти, або така, що хоче якомога пізніше прийти до мети своєї подорожі.

І враз пізнав Гаврюша молодицю. Звичайно, це тільки вона. Та сама, до болю знайома Гаврюші хода, і вузол, що здаля здавався чорним — не чорний, а синій: у синю полинялу хустку вгорнула Христа своє збіжжя.

«Ну, лиш, сідай, кохана, на крило. Під'їдемо, швидше будемо в селі на веселих домівках, серед рідних, серед товаришів... Сідай, підвеземо!»

«...Чи тобі, пак, тепер з нами не по дорозі... — гірко всміхається бригадир Рубан. — Так, так, навіки не по дорозі! Місяць усього йшла ти іншою, чужою нам дорогою. І тепер... Іди! Мусиш іти нею, покрученою і страшною... Мусиш іти, Христе Шкарупиho, розпродана куркулиho!...»

«Куди ж це вона мандрує? — думає Гаврюша. — Либонь, у Галушківку до батьків... Певно, що так. Може і розвода «для фасону» взяла з чоловіком, як це часто вони тепер роблять...»

Ось уже порівнявся з нею Микиша Сом. Порівнявся, виключив конуса свого «ФП», спинився. Напівобернулася до нього й спинилася Христа. Все це тривало одну лиш мить. «Ось зараз гукне її Микиша, посадить коло себе на тракторі...» — чомусь думає Рубан.

— Здорова, «вдарнице!» — враз гукає до Христі Сом. Потім вклучає конуса й швидко котить третьою швидкістю, дивлячись просто поперед себе.

І Гаврюші враз ясно стає, що спиняв машину Сом лише для того, щоб надати їй ще більшої швидкості. («Комсомолец Сом із куркулихою на тракторі!» — подумав Гаврюша і гірко всміхнувся). Той жаль, що на мить був ворухнувся трактористові в грудях, враз погас, як гасне далека згадка. Він, Гаврюша, може й подарував би Христі її необачну зраду. Але — і це важливіше над усяке в світі кохання — не подарував їй цього Сом, не подарувала Уляна, що он суворо обминає трактором свою колишню подругу... Не може (та й не хоче) подарувати їй і бригадир Рубан.

Христя все ще стоїть і посміхається жалісною, кривою посмішкою.

Сама-одна на самотнім шляху...

Бригадир Рубан переводить і собі трактора на третю і, поминувши молодицю, швидко мчить нафзодогін товаришам.

Стерно тримає однією рукою. Другою — він придержує давню свою ирію — нову-новісіньку гармонь, що її дістав він, як премію, за ударну роботу свою і своєї сьомої веселої бригади.

ДІД ТОПОЛЯ*

I

Микиша Сом, найзавзятіший дотепник і вітрогон сьомої бригади, прозевав діда Тополю «живим експонатом». Микиша Сом запально доводив, що Кисільська артіль «Перемога Жовтня» даремно гається з утворенням спеціального музею. Музей цей, улаштований за Микишиним проектом у старому панському будинкові, мав би щонайменше всерайонове значення, і дід Тополя — кепкував Сом — правив би в тому музеї за головного експоната.

З дідом Тополею, — запевняє бригадир сьомої бригади Гаврюша Рубан, — у Микиші Сома були «лішні щота» — особисті рахунки, що їх зводив з дідом дотепник Сом на ґрунті вельми дошкульної для свого авторитету поразки. Микиша Сом — найуславненіший з-поміж емтеесівських комсомольців антирелігійник — нічого не міг зробити з запеклим дідом. Два вечори присвятив Сом на безвірницьке оброблення діда Тополі, намагаючись видурити в діда маленького почорнілого «ісуса», і на третій ве-

* З книги «Бригадир Рубан».

чір плюнув. Плюнув і заявив, що дід Тополя «експонат» і «несвідомий елемент», гірший за найвідсталішу кандидатку комсомолу, дарма що йому вже сто і одинадцять років.

Дідові Тополі справді сто і одинадцять років. Ветхий, аж жовтий, він тихо сновигає по просторому колгоспному дворі, заходить часом аж на МТС, сідає оддалік од гамору й гуркоту моторів і сумирно дремає на сонечку, тихий і прозорий, весь у білому, по-старечому чепурний і строгий. Крізь пришулені повіки дід спостерігає метушню, гуркіт і хмари газу, що ними день і ніч сповнена МТС. Придивляючись до дивного й незрозумілого життя і праці, що до них дійшов він на останньому етапі свого важкого і довгого шляху, жодним порухом не виявляє дід свого ставлення до баченого: негоже, мовляв, будь з чого дивувати людині в його літа...

Проходячи повз діда Тополю, бригадир Рубан завжди чемно скидав свого шкіряного картуза й казав дідові «добридень». Той спершу був не відповідав, може заглиблений у свої думки, а може не встигаючи своїми повільними рухами за метким трактористом. Діда Тополю бригадир Рубан любив і поважав.

Потроху й дід почав вирізняти Гаврюшу з юри метушкої й галасливої молоді. Забачивши Гаврюшу, дід помалу підводив голову і чекав, доки бригадир прокаже своє «добридень». А інколи спинить хлопця порухом руки, скаже йому сісти коло себе й огляне його, обмацуючи шкіряне вбрання й величезні шо-

ферські окуляри на лобі. А потім скаже: «ач!», засміється по-старечому дрібненько і знову пірне в свою бездонну задуму.

Так вони й потоваришували — чорний від юности й нафти тракторист і білий, аж жовтий від старости, дід.

Вертаючись із бригади до МТС, Гаврюша неодмінно виривав хвилину, щоб провідати діда Тополю. Дід жив у маленькому закамарочку під сходами на другий поверх великого панського будинку, що належав артілі «Перемога Жовтня». Стародавній палац стояв посеред столітнього дубового парку, підтримуваний скільки мога невеликими коштами артілі. Гаврюша проходив підгнилими дошками широкої веранди, поминав довгий, напівтемний коридор і нечутно прочиняв двері в дідів закамарок. Дід привітно всміхався трактористові із свого тапчана. Гаврюша сідав біля порогу на ослоні і пірнав на кілька годин у дивний незнайомий світ сивої, невеселої давнини...

Іноді він заставляв діда за молитвою; дід, не обертаючись на двері, трудно клав у кутку поклони перед почорнілим образом і дрібненько шепотів ветхих і теж немов почорнілих молитов. Кінчивши, піч поволі підводився на рівні ноги й ховав образка у скриньку під тапчаном. Ховати образка він почав після дискусій з Микишею Сомом, бо той якось був захопився словом, що образок не мине його, Микишиних рук. Певно згадуючи при тій нагоді Зома, дід підводився від скриньки суворіший, ніж

засжди, і не так охоче відповідав на бригадирове привітання. А втім по хвилі лагіднішав, брав кисета, що простягав йому Гаврюша, і, смачно попижкуючи люлькою, привітно всміхався своїм беззубим ротом. А Гаврюша, дивлячись на нього, всміхався й собі: він пригадував нову Микишину ідею, що її той виклав якось бригадирові під час перепочинку на степу. Сом присягався, що він неодмінно загітує діда покататися з ним на «ФП» третьою швидкістю і що в подяку за те дід сам віддасть йому із скриньки свого почорнілого «спасителя».

II

Микиша Сом все ж мав певну рацію: дід Тополя таки справді був живим експонатом далекої-далекі минувшини...

Частково з дідових уст, частково з переказів і легенд, що рясно снувалися в артілі довкола Тополі, Гаврюша потроху збудував у своїй уяві життєвий шлях цього незвичайного діда. Мов чорне провалля, гадючився той шлях у хмурих заобріях давнини, страшний своєю правдивістю і незбагненний неймовірністю тих лютих страждань, що їх зазнала ця от ветха, плоха й тиха людина з люлькою в дріжкій, прозорій руці. Найміцніший віл упав би, за три кроки, могутній «катерпілар» розірвав би, здавалося, свої залізні м'язи на тім шляху, а людина пройшла. Геть, пройшла, лише сили д'останку згубила...

Дивлячись на жовтого діда, Рубанові не йнялося

віри, що це той самий Тополя, який дев'яносто років тому зніс на руках панича-гвардійця аж на хори двосвітньої залі й гепнув його звідти на слизький і блискучий паркет. Що це той самий Тополя, який витримав мордування на панській конюшні, витримав заслання у солдати аж за Каспій, утік звідти, підпалив оцей самий будинок, витримав шпіцрутени, пройшов пішки на Сибір, знову втік і знову, напівзадушений вартовими собаками, вдруге викресав погню під верандою палацу. Вдруге піймався, прийняв сто двадцять батогів і вдруге зросив кров'ю знівечених ніг далекий сибірський шлях... Той самий Тополя, що його ім'ям няньки жахали паненят у трьох поколіннях родини панів Захаржевських, що його ім'я чорним димом пливло по небу в загравах пожеж, кріпацьких повстань і заколотів.

Старий варнак вмощувався, своїм звичаєм, у кутку й дрімотно слухав бригадирових оповідань. Гаврюша розказував дідові про те, як вони бригадою звалили за чотири з половиною доби п'ятсот сімнадцять гаряни в «Незаможникові», про те, як останньої ночі жнив він розтрощив нову снопов'язалку «Россельмаш» об злочинно залишеного в хлібові куркульського одрубного стовпця; про те, що Микиша Сом, дарма що він уївся дідові своєю пропагандою, все ж є кращий ударник і витяг на своїх безтурботних в'язах добру третину жнив...

Дід Тополя пильно слухав бригадира, хоч до його свідомости доходила ледве чи десята частина. «Гектари»... «Россельмаш»... «ударник»... «соцзмаган-

ня»... Лише на словах «п'ятсот сімнадцять», коли бригадир удруге згадав скошену трактористами площу, дід розплющив очі й знаюче закивав головою. «то, виходить, вони, ота шістка закурених хлопців і дівчат, упорали таку силу хліба? Гай, гай, це як на його, на дідові, часи: цілі села гнули спини, серпами жнучи панові пшеницю — ну, лиш, вишугай її серпами, п'ятсот сімнадцять десятин! Жали серпами, вмивалися потом, заюшувалися кров'ю під об'їзниковим канчуком, народжувалися, зростали, старі, лися і вмирали над панським снопом...»

«Над панським снопом...»

По двох-трьох дідових репліках бригадир дедалі більше примовкав і обережно зводив діда на стежку згадок. Коли йому в цьому щастило, він замовкав, застигав на своєму ослоні і, боячись поворухнутися, слухав діда Тополю — пожовклу, живу, страшну книгу про ненависне минуле.

«...Тисячі жниць і женців у чорному від пороху й поту дранті простяглися довгою розстрільною в панських пшеницях. Їх пече невблаганне сонце, пече гірка спрага, пече крик немовлят під копами. Їх обдає хмарами куряви з-під коліс панських фаєтонів на шляху, топчуть і полохають коні в дикій панській гонитві за зайцем, холодний піт смертельної втоми заливає розпечену, віками невипростувану спину. І над усім тим — канчук, зведений угору канчук, невблаганний канчук, уже навіть і не дошкульний своєю моторошною звичайністю. Канчук увійшов у свідомість, канчук зрісся з спиною, і здається часом,

що то не падає він на спину згори, а відривають його, прирослого, від зболілого тіла...»

Бригадир Рубан на мить прокидається від задуми й зиркає на діда: о, він цілком здатний усе те зрозуміти. Ремінні віжки Артамона Крутька не менш дошкульно, ніж канчук, шмагали його, семилітнього хлопця, на обніжку куркульського одруба. Наймитчачам тоді маленьким був Гаврюша, зовсім маленьким і беззахисним. Лише краєчком, напівзабутою дитячою згадкою увійшли в його свідомість присмерки канчукових століть, і того було досить, щоб Рубан розумів діда. Чорна доба канчука, серпа й кривавого поту впала крильми аж до його, Гаврюшиних, днів. Він уже не застав канчука, але завжди бачить перед очима батька, що надірвався по заробітках на панських та куркульських пшеницях. А канчук... Денікінські шомполи і стеки німецьких ляйтенантів варті найдошкульніших канчуків. Це Гаврюша ще добре пам'ятає: і батько, і сусіда — матрос Ракша — мають що показати на своїх спинах... Крик немовляти, вліпленого мухам, під колючим і задушливим полукіпком... Цей крик, ведучи колону тракторів з колгоспівських жнив, Гаврюша й досі ще чує на одноосібницьких смужках; крик, що розтинає тіло болючіше від канчука, пече дужче від розпеченого заліза... І аж тепер його, Гаврюшу, старого батька і мільйони таких, як вони, партія більшовицька, пролетарська партія веде на штурм останніх твердинь минулого, часів віковичного безправ'я, немовлячого крику й скигління самотньої, знеможеної коси в посинілих від напруги руках.

Діду Тополе, діду Тополе! Тобі не розкажеш, як хотілося б, з усією незмірною глибиною, про Леніна, про партію, комсомол, про п'ятирічку, Дніпрельстан і колективізацію, про Сталіна, Магнетобуд, ударництво й соцзмагання. Тобі й не збагнути, старий варначе, до яких осяяних обріїв торують шляхи твої онуки. І все ж ти щасливий, діду. Ти один з мільйонів забитих канчуками кріпаків дожив до наших днів і можеш радіти з того, що твої нащадки в панському палаці по-новому, вільно будують своє життя...

Тут думка Гаврюші враз уривається і він зиркає у вгорнутий вечірніми сутінками куток. Гаврюша пригадав те, що не раз чув від артільчан і про що ніяк не наважувався спитати в діда: вже зовсім недавно, кілька років тому, дід Тополя втретє намагався підпалити палац — натоді вже дитячий будинок, театр і гуртожиток колгоспу «Перемога Жовтня»...

III

В колгоспі «Перемога Жовтня» дід Тополя об'явився десь із десятків років тому. Колгосп щойно спинався на ноги, збираючи розпорошену голодом, відступом аж у далеку Рязанську губерню, війною й бандитизмом живу людську силу, худобу й реманент.

Одного дня, вертаючись надвечір із степу, колективці уздріли на ганку свого палацу сивого, обдертого і скудлого діда. Дід сидів, попихкуючи люлькою, видимо вдоволений з того, що далі йому вже нікуди

не треба йти. Запитали: хто і що, але на відповідь почули лише: «дід Тополя». Дід Тополя, та й уже! Тутешній родом, був тут востанне, мабуть, уже з вісімдесят років, а тепер має сто один і прийшов умирати сюди, до рідного краю. З Сибіру прийшов, з города Верхоянська, за річкою Леною, може хто чував... Йшов щось понад рік; де йшов, де їхав: тепер бо сибірським шляхом бігають такі бистрі-бистрі машини, надивився дід на старість усякого дива...

Покликали колективці дідів своїх і бабів, але жодне з них не знало діда Тополю. Лише одна з бабів, баба Мотря, найстаріша, коли їй на вухо прокричали дідове ймення — вдарила об поли, ойкнула, а потім перехристилася, підійшла до діда Тополі й поцілувала його в тремтячу прозору руку. І так тихо стало враз у гурті, що чути було, як тріщить вогонь у забутій дідовій люльці і риплять суглоби поїдених старістю бабиних кісток.

«Та тільки й вона, баба Мотря, не пам'ятає діда Тополю, ні! Вона, либонь, ще в колиці лежала, коли гнали Тополю востанне на Сибір. А чути чула про Тополю геть пізніше, вже як дівкою була. Тоді саме від царя наказ вийшов: звільнити мужиків від панів і від землі. Колотилися тоді мужики щось зо два роки за землю, та все марне: хіба ж їх подужаєш — військо та панів... І от тоді гомоніли люди, що вернеться з Сибіру якийсь Тополя й поведе мужиків на панів. Палац спалить, а панів змусить відписати всю землю й добро мужикам, а по тому виріже всіх панів до ноги, до найменшого в кодисці паненяти. Бо

той Тополя, казали, прийняв від панствá таких лютих, нелюдських мук за кріпацьку правду, що спокутувати ті муки пани мусіли тільки смертю. Розповідали тоді люди: як гнали Тополю востанне на Сибір, вийшов пан на ганок, і підвезли до нього Тополю, бо йти не міг, так його збили батогами. Плюнув пан Тополі у вічі: «тепер уже не вернешся», — каже. І підвівся, розказували, Тополя на возі, зв'язаний, скривавлений, чорний і страшний: «вернуся, — кричить, — вернуся, проклятий, і тебе і твоє добро попелом розвію по світах!.. Отож і люди все гомоніли — вернеться. Та ба, не вернувся; поколотились, поколотились мужики з-за того царевого наказу, — кого солдати вбили, кого по тюрмах згноїли — та й по всьому...»

Слухали люди баби Мотрі оповідання і на дивного діда все поглядали. А дід сидить собі, люлькою попихує і на бабу Мотрю глуміє: дивись, мовляв, які живучі люди на світі: і досі є такі, що про Тополю пам'ятають. І такий собі, не дід, а дідок — ветхий, аж жовтий, — і прозорий-прозорий. Я як отакий зміг добрести із Сибіру аж у Киселі, дива!..

Лишили діда Тополю колективці у себе жити. Приділили йому комірчину під сходами, прийняли на зборах до колгоспу й приписали до дитячого будинку артільського — обпирати й харчуватися. Отаке старе — що мале, йому няньку однак треба.

Дід Тополя, з дороги оклигавши, побадьорішав. Влітку на пасіці товчеться, садка, баштану глядить, узимку рукавиці колективцям плете. Довгимя зимо-

ними вечорами, коли столітні дуби в паркові стогнуть від холоду й вітру, в коридорі, біля груби, завжди немало людей коло діда. Дід Тополя тихим, старечим голосом розповідає колективцям про давні кріпацькі часи. Слухають люди пильно: котрі старші — зідхають тяжко, котрі молодші — руки в кулаки мовчки зціплюють. А інші — з наймолодших котре — пхикне з погордою й відійде, неймовірне; воно, наймолодше, ні за що не дозволило б, щоб з нього хтось так знущався, як ото розповідає дід.

Одного літа, грозового й посушливого, з обрій не сходили відблиски далеких гроз. В повітрі, навіть ночами, висіла важка, гнітюча задуха. Бджола не йшла з вуликів, зблякла зелень лише перед світом на кілька годин підіймала від землі обтяжене порохом і сушею листя, ластівки шугали низько понад землею, віщуючи наближення бурі. Бурі проходили, пролітали над полями, над селом, громохкі, вогняні й задушливі, не полегшуючи себе тихим, життєдайним дощем. А якщо й падали дощі, то не такі, як звичайно, а проносилися страшними градовими зливами-штурмами; несло тоді оскаженілими від води балками прикладки соломн, дрібну худобу, містки, вулики і всяке надвірне збіжжя. Ударом грому в парку розколело геть до пня гіллястого днохсоглітнього дуба, і він лежав, розплатаний, на широкій галявині й тихо конав, гублячи лист і снагу...

Того літа дід Тополя раптом заскучав Мовчазний і суворий, ходив він по надвір'ю, годинами стояв перед розбитим блискавкою дубом, задумано вслухаючись у відгомони далеких гроз. На селі того літа спалахували страшні пожежі. Суша й насичене електрикою повітря ступали переможною ходою, а в їхній слід, як мародери, ступали сільські багатії, зводячи під шумок рахунки з радянським активом. Ночами повітря розтинав стогін сполохів, і край-небо єдсвічувало задимлені заграви.

Вдень дід Тополя тривожно втягав у себе повітря, пройняте димами близьких і далеких пожеж, не їв нічого цілими тижнями й ні до кого не озивався. А ночами покидав свою комірчину і зникав до ранку в парку. Часто при світлі блискавки можна було розгледіти поміж стовбурами дубів неясну білу пляму дідової постаті, що непорушно спостерігала осяяний грозами палац.

І от уже під осінь, одної такої ночі, трапилося те страшне й незвичайне, про що згодом бригадир Рубан ніяк не наважувався розпитати діда Тополю. Нічний вартовий «Перемоги Жовтня», обійшовши скирти й господарські будівлі колгоспу, загледів під верандою палацу тривожного вогника. Вогник то примеркав, то спалахував, безсилий, видимо, відразу взятися полум'ям. Вартовий підбіг до веранди, пригнувся і скам'янів: там, під настилом, лежав дід Тополя і щосили роздмухував губку в соломі, що нею була набита мало не третина споду веранди. Вартовий метнувся до стаєнь, захопив цебер із водою, при-

біг, задиханий, до веранди, линув спіднизу води, а потім уже поліз і витяг за ноги діда Тополю, відніс його на руках до флігеля, де жив голова колгоспу, збудив голову й розказав йому, схвильований, про нічну пригоду. А по тому обидва неймовірно зиркнули на діда Тополю: мокрий, брудний і нікчемний, стояв перед колгоспниками їхній дивний гість і співартілець, і не вкладалася в головах обом думка про те дике й страшне злочинство, що під щойно мав учинити. Голова відіслав вартового, звелів йому повитягати з-під веранди солому й до часу нікому нічого не розповідати, а діда Тополю лишив у себе до світа.

Робочий день голови почався, як завжди, від світанку. Удосвіта прийшов завгосп порадитися про денні роботи, потім прийшов стайничий сказати, що жеребець обзянив підковою бабку у стригуна «Піонера»; далі вбігло двоє жінок з цілим лантухом взаємних скарг та образ. І всі вони, покінчивши з ділом, недомисленно позирали на брудного діда Тополю, що нишком сидів у кутку, немов школяр, що завинив перед учителем. Потім до голови прийшла молодиця з двома дітьми і ревно прохала прийняти її до артілі. Тим кровожерам-куркулям мало, що вони прикували її чоловіка до ліжка в лікарні, так вони ще й хату спалили, прокляті... («Вже йому з тої лікарні не вийти, ой, не вийти!» — заголосила молодиця й бухнулася на ослін, розчавлена горем). Дід Тополя сидів і слухав. «Виходить, не багатий згорів, а злидар. Хто ж отаких палить і завіщо? Це ж не палац згорів, а, либонь, найгірша халупа...»

А як пішла молодиця, лишивши на столі заяву, до світлиці увійшло троє. Минулої ночі, — казали вони, — в артілі «Незаможник» геть чисто згоріли скирти й новий-новісінський сарай. І тепер уся худоба з реманентом стоїть просто неба, хоч плачі! То вони й прийшли прохати «Перемогу» позичити їм до врожаю трохи хліба й соломя, а також дозволити зрубати в парку кілька дубів на новий сарай. Хоч і не годяться, знають вони, нищити старий парк, ну коли ж тут така причина... Артіль «Незаможник» — молода артіль, і боса-босісінька: будівель різних треба ставити край, а тільки спромоги ще немає. Це не те, що їм от, «переможчанам» — надвірні будівлі економії ще міцні й просторі. Та й палац — він уже сто років стоїть, нівроку, і ще стільки стоятиме на славу переможчанам, хай здорові живуть.

— Стоятиме ж, верно, дідусю? — обернувся до діда Тополі один з прибульців, з передчасною сивиною на розрубаній скроні.

Нічого на те не відказав дід Тополя, лише глянув благаючи на голову «Перемоги» й рипнув жовтими пеньочками зубів. Зрозумів його голова чи ні, а тільки не прохопився й словом гостям про нічну пригоду, а пообіцяв розглянути їхнє прохання того ж дня на зборах. А по тому простяг дідові й гостям кисета з тютюном, і всі закурили, думаючи мовчки кожен про своє. За вікном сіявся рівний і лагідний дощ, і знати було, що кількамісячні грози вже відгрімилі й повернуло на давно сподівану годину.

Увечері збори почалися, як і звичайно. І навіть

коли, за традицією, хтось із комсомольців вигукнув: «Діда Тополю в президію» — голова й знаку не подав. Лише до секретаря партосередку сільського, товариша Топоркова, пригнувся на мить, порухнувся, а по тому кивнув головою: чи діда, то й діда, нехай сідає! Розв'язали дрібні буденні справи, прийняли до артілі погорлицю-молодицю з чоловіком, посперечалися трохи за дуби для «Незаможника» і одностайно ухвалили дати хліба до врожаю. А наприкінці голова колгоспу вийшов з-за столу й доповів артільцям, що цієї ночі дід Тополя намагався спалити їхній палац — їхній гуртожиток і дитбудинок, оцю саму залю, де вони відбувають свої збори...

Щоб був витяг голова з кишені гранату і жбурнув її в злюднену залю, — то й те не справило б такого вражіння, як його тихе, спокійне, лагідне, а від того ще моторошніше оповідання. Кінчив голова, посипалися запитання: що? як? коли? що робити дідові? Розповів голова докладніше, і вдруге вибухла зала гомоном і криками. Крики ті скеллям звисли над низько схиленою дідовою головою, от-от готові розчавити старого варнака. Дід сидів непорушно і блискав з-під насуплених брів колючими вогниками, певний неминучої карі...

«...Ще одна, нехай найлютіша, до тих мук, що він зазнав. Нехай! Байдужісінько! Він, дід, мусів справдити свою давню присягу, мусів вилити свою столітню ненависть до того проклятого палацу. Вони, оці безвусі галасуни, не знають, що то є столітня ненависть, що то є страшна варнацька помста. Сотню ро-

ків плекав він у грудях той вогонь, що його цієї ночі був роздиухав під палацом. Не дали вогневі спалахнути, згасли, залляли водою з брудної цеберки — тепер байдуже. До всього байдуже! І до тієї кари, що мусить він прийняти, і до тих запальних слів, що, мов крізь туман, долітають до його свідомости. Що вони хоч там гомонять?.. «Помста»... Еге ж — помста... відплата за всі кривди...»

— А дід Тополя більш за всіх мав право на помсту, — запально говорив черговий промовець. — Всі ті муки, що про них ми лише читаємо з книжок, він сам, на своїй спині виніс. Та тільки ви спізналися з помстою, чуєте, спізналися, діду! — і товариш Топорков, московський металіст, секретар осередку, широко всміхається до діда Тополі своїм добрющим обличчям. — Ми вже за вас помстилися, діду. Ще в Жовтні, ще дев'ятнадцятого року, на фронтах...

— Дід мав право ненавидіти, — знову обернувся Топорков до пришиклых зборів. — А тільки це не найлютіша, як він думав, ненависть, ні! Найлютішою ненавистю, не сліпою, а творчою, палкішою від вогню й міцнішою від каменя вчить нас, навчила нас ненавидіти ленінська партія, пролетарська партія більшовиків. Від сліпих бунтів і марних тортурів вона повела нас, дідових нащадків, до справжньої ненависти, до справжнього бою. Не палити, не нищити, а вигнати з відусіль трутнів і зробити всі добра, всі розкоші своїми. Все, що від боїв, від часів збройної боротьби, коли не можна було не нищити, не руйнувати, лишилося ціле — є н а ш е, його треба бе-

реґти, а не нищити! Пани Захаржевські вже мають добру пайку відплати. Кого він, Топорков, з покійним Бурлаєм порубав, кого на фронтах подокоцували, хто за кордон утік. І для тих, хто сидить по закордонах, найбільша кара є в тому, що палац стоїть. Що палац цілий, що в ньому господарює мужицька артіль. Хай клацає пан за кордоном голодними зубами, ми його не пустимо сюди! — І товариш Топорков звів угору кулака, а за ним звелися вгору руки в напівтемній стоголовій залі. — Не пустимо й не віддамо, бо все наше! Наше, чуєш, діду Тополю, — знову обернувся Топорков до діда, — наше, твое, всіх трудящих! Ходи ним, білим палацом, старий кріпаче, походжай гордо, високо звівши голову, бо він твій, він наш, його твої онуки відвоювали в панів. Вже пан за кордоном радів би з загибелі палацу, чуєш, діду, радів би, бо мусіла б лишитися знедоленою артіль, мужицька артіль твоїх онуків. Он як по-новому обертається діло! Велике будівництво, дбайлива охорона відвойованого кров'ю у панів, розумне й радісне його споживання — ось у чім наша ненависть до клясового ворога! Хай густіше куряться димарі віднятих у капіталістів заводів, хай рясніше родять колишні панські, а нині колгоспні лани, хай веселіше лунають дитячий сміх і комсомольська пісня в тисячах царських і поміщицьких палаців! І хай живе, — підніс ще вище голос товариш Топорков, — дід Тополя, старий панський кріпак, що за всі його муки пролетарі з кріпацькими нащадками так радісно, так гнівно і остаточно помстилися!

Товариш Топорков відійшов до столу, витяг наперед діда Тополю й притиснув його до грудей. І втретє прорвалася в залі тиша, прорвалася вдоволенням гомоном і схваленням секретаревої промови. Справді бо — не до бупру ж його садовити, цього столітнього напівбожевільного, з'їденого лихом діду-гана!

А Топорков стояв і обіймав діда Тополю, що його дрімучу, столітню й немудру ненависть він із своєю партією так повно і так мудро переумудрив.

І дід Тополя не витримав. Він упустив голову на кістляві руки й глухо, болюче заривав. Того гомінкого й дивного вечора замкнулися в коло його столітні, страшні й покручені дороги, а далі починалися нові, осяяні, що їх, видимо, добре знає оцей молодий московський слюсар, а за ним і всі артільчани, вся кисільська біднота — нащадки колишніх кріпаків. Вперше за сотню років заплакав старий Тополя і коли, нарешті, змовк і підвів голову — весь світ йому видавався новим і незнаним. Він нишком визволився із слюсаревих рук і, тихою ходою перейшовши залю свого палацу, пішов спочивати в комірчину. І натовп колективців, як проходив дід, тихо резступався й ні в кого в серці не лишилося гніву на діда Тополю, колишнього раба цього самого палацу.

IV

Бригадир Рубан позирнув на Волосожар, обійшов тік, прислухався до чахання «джон-дірів» на стерні й подався будити нічну зміну трактористів. Проїшов

молодтя, весною лише насадженим садком, перейшов широку глявину в парку з братерською могилою посередині і занурився в високу алею, край якої білів будинок «Перемоги Жовтня». Там, у залі сплять трактористи — дівчата й Микиша Сом, що мають заступити на нічну зміну. Ось уже скоро місяць, як, докосивши хліб у комуні «Незаможник», Гаврюшина бригада молотить із скирт пшеницю «переможчан». Одним трактором молотять, решта стерню на зяб оре.

Бригадир дійшов до палацу, нечутно прочинив двері і вступив у залю. Дівчата спали в кутку біля вікна, а в другім кінці залі могутньо хріп Сом. До нього не так то й легко було добутися: вся зала була заставлена й закидана всіляким збіжжям: МТС готувалася відкрити до «дня врожаю» виставку в залі колгоспу. Шокроку бригадир натрапляв руками на дошки з поприв'язуваними снопами високої, важко-колосої пшениці, колючого ячменю, жита. Все, що тільки дбали, що сіяли й садовили цього року колгоспи, було зібране в цій залі в найкращих зразках.

-- Ну ти, експонате, підводься! — дістався врешті бригадир до Микиші Сома. — Час на нічну зміну заступати! — Тут бригадир пригадав, що, проходячи коридором, чув він хрипкий кашель діда Тополі. Дід, видимо, не спав. «Забігти б провідати та потягти його з собою на нічну молотьбу», — подумав Рубан.

Тим часом Сом востанне на всю залю схропнув, підвівся із своєї вигідно вмощеної на експонатах з прядива постелі й рішуче скочив на рівні ноги. Звісно,

він, Сом, охоче спав б'я й до сніданку, ну, та якщо треба йти, то йти зразу. Трактористи ще раз перебралися через безладдя готованої виставки й побудили дівчат. Дівчата, зачувши, що їх будять, на мить зіщулились, немов бажаючи наостанку пірнути в саму глибінь солодкого сну, але за хвилину посхоплювалися й собі. Бригадир, вони знали, ніколи не будив загодя, шкодуючи своїх товаришів. Але за те не любив будити й двічі. Дівчата швиденько засвітили підсліпувату скляну лампу на напіввідчиненому вікні й заходилися чепуритися. Одна з них нашвидку скинула хустку й заходилася переплітати коси. Цього вже Сом ніяк не міг витримати. «Трактористка зветься! Може вона ще рушника милому хрестиками вишиє, доки на степу чекатимуть машини?»

— Кончено! — бовкнув він і потяг Гаврюшу до дверей. — Дівчата доженуть, як схотять, а я тобі не прогульник, щоб тут огинатися!

Обидва вийшли з палацу й залюбки ковтали холодне жовтневе повітря після задухи залі, сповненої прив'ялого збіжжя. Швидко щось позад їх затупіло, і бригадир пізнав дівчат.

Микиша Сом і собі вже притамував свій гнів і дружньо обняв обох трактористок. Ні, таки що не казати, а дівчата в їхній бригаді хоч куди. На що вже весною роботонька була, галасвіта б забіг, а дівчата й на палець не відстали. І, настроївшись на жартівливий тон, Сом враз обернувся до бригадира:

— Що не кажи, Рубане, а кращої від тої ярої, що ми весною «кейсами» сіяли «чапаївцям», на ви-

ставці ні в кого не буде. Та тільки... — і Сом зробив значущу павзу, — однаково їх «Перемога Жовтня» переплюне.

— Чим саме? — запитав бригадир, блукаючи, видимо, думкою геть далеко від Микишинних дотепів.

— Як то «чим»? — вів своєї Сом. — У них є такий експонат, що жоден колгосп такого не має.

— Дід Тополя? — враз догадалися обидві трактористи й залилися веселим сміхом.

— Ясно! — підтвердив Сом і заходився, своїм звичаєм, кепкувати з бригадирової дружби.

Трактористи вийшли з парку і пішли навпростець через пригорок до току.

Небо над током весело світилося, і бригадир удруге пошкодував, що не взяв з собою діда на нічну мольбу.

— Вітер рушає знову, — мовив він, обертаючись лицем до парку й запинаючи поли своєї шкірянки. І враз застиг на мить, потім шарпонував щосили гудзики шкірянки, кинув її на землю і вовчим стрибком зник у півночі.

— Сом! Со-о-мі! — долетів з темряви бригадирів голос. — За мною, Сом, швидше!..

Сом зірвався з місця й стрілою подався за бригадиром, не тямлячи трохи, що трапилося. Коли, врешті, він наздогнав Рубана, то намагався, біжучи, щось у нього довідатись. Рубан біг і засапано кидав:

— Лямпа... дівчата... не погасили... вікно... вітер рушив... упала... вікно... темно... а тоді враз... вогонь на всю задю...

Сом ще дужче наліг на п'яти. Він умиць зрозумів, чому так прожогом метнувся назад бригадир. Лямба над соломою, де спали дівчата, а в залі повно експонатів і теж здебільшого солома, суха, мов порошок. Доросле населення будинку на току... там тільки діти та старий божевільний дід...

Ось уже кінець алеї; двома стрибками хлопці дістаються до ганку, вриваються в будинок, у залю. Обое, задихані від швидкого бігу, хлипають ідко-го солом'яного диму й задухи і спиняються, знеможені.

— Темно, — перший перевів дух здоровенний Сом. — Лише жевріє. Полум'я кажеш, було? Погашено, виходить...

Бригадир пробрався до вікна і враз спіткнувся об щось м'яке й тепле. Черкнувши сірником, Гаврюша відразу все зрозумів.

— На, світи, — подав він сірники Сомові. І коли той викресав вогню, обидва побачили діда Тополю, що непорушно лежав ниць на обгорілій соломі. Коли Сом черкнув сірником удруге, Гаврюша обережно перевернув діда горілиць і легенько струснув за плечі.

— Мертвий, — тихо мовив він, витягаючи склянку від резервуара ляmpi з дідового плеча. — Мертвий лід, чуєш, Соме!

Хлопці позатоптували вогонь, що ще жеврів де-не-де, винесли діда на повітря, а тоді вже побудили, де-хто лишався вдома, людей.

Лід таки не спав, коли приходив по зміну бригадир, а прибігши в залю на брязкіт ляmpi, не знай-

шов, видимо, нічого іншого, крім свого тіла, щоб загасити полум'я...

Гей, як лежав дід Тополя у труні серед залі, обгорілий, всі колгоспівці прийшли вклонитися дідові...
Поставили в головах прапори, вінок із колосків пшениці поклали на віко. Гей, ще й пісні комсомольці над труною гримнули-риднули:

Дзень-брязь, дзень-брязь,
Чути дзвін кайданів...
Дзень-брязь, дзень-брязь,
Шлях сибірський дальній...

А потім звели легеньку труну собі на плечі й понесли діда Тополю до виходу з білого палацу. Того самого палацу, що його дід Тополя весь свій довгий вік так смертельно ненавидів, а тепер урятував від неминучої загибелі ціною свого життя.

Як винесли труну на ганок, Микиша Сом пустив свого «ФП 28». І вперше за кілька років не слухалося стерно вправної руки тракториста, а пробка на радіаторі троїлася в затьмарених очах. Микиша Сом плакав. Сльози, великі й неслухняні, бігли йому по щелепах, мішалися з невідмитою нафтою й обценьками душили горло. Тихо-тихо віз Микиша Сом діда Тополю до його останнього спочинку на велику галявню в парку.

Там, на галявині, п'ятикутньою зорею насипана братерська могила червоногвардійців, розстріляних гайдамаками. А по ріжках зорі — менші могили, все

могили славних героїв, що зложили голови за наші й прийдешні ясні й радісні дні. Що в однім ріжку лежить Бурлай, задушений генералом Май-Маєвським, а в другім — невідомий червоноармієць, зарубаний махновською бандою. В третім ріжку спочиває товариш Топорков, підстрелений у вікно з куркульського одріза. А в четвертім — як рівного між рівними — поховали діда Тополю...

На п'ятім ріжку зеленіє отава. Буйно зеленіє, мов не вірить, що колись і на тім місці виросте чиясь могила.

Бо ще будуть бої і ще буде боротьба...

Травень-червень 1932 р.

«НА КУТКОВІ»

Уривок з нової повісті „Аванпості“, що автор здав до друку. Повість висвітлює класову боротьбу в колгоспі, показує керівну роль комуністичної партії та роль комсомолу в організації зміцненні колгоспів, а також переробку людського матеріалу. Повість викриває нові методи боротьби куркульні, яка, протиснувши управління колгоспу, уперто провадить свою контрреволюційну роботу. Повз авторову увагу пройшов і новий тип класового ворога з квитком. Це, за влучним визначенням тов. Сталина, „шляпа“, яка своєю байдужістю до громадських справ, відсутністю класової пильності лягла на куркульський млин. Голові адміністрації такої „шляпи“ — це майже єдиний засіб виявити свою „активність“.

Поданий уривок змальовує „шляпу“ (голова сільради) в дії.

Голова сільради Довбня вже звик до влади належав до тієї категорії людей на селі, які вважали, що вони народжені для різних виборних посад. Вернувшись з імперіялістичної війни за часів Кітського, він приніс у Петрівку дві шинелі, туго на-

ний клунок білизни і неясні уривки фронткових політичних промов. В шанцях, на перонах вузлових станцій, у натоптаних людом теплушках йому доводилося чути представників різних партій, але одна думка затьмарювала інші і найбільше імпонувала єфрейторові 135 Керченікольського полку Юхимові Довбні:

— Вся земля селянам, а фабрики робочим!

Фабрики, звичайно, цікавили його менш за все, а от щодо землі, то це його цілком задовольняло. Ця програма була для нього підходящою. Приїхавши в рідну глуху Петрівку, він другого ж дня був оточений селянами, що жадібно ловили від нової людини кожне слово. Тоді Довбня, гордо підкрутивши хвастцького вуса і випнувши груди, сказав тоном, що не допускав жодних заперечень:

— Моя програма така: всю панську землю забрати й поділити. Пойнятно?

Це всім подобалось. І заможні, і незаможні приставали на цю пропозицію. Адже мова йшла лише про панську землю, чого ж заможним не підтримати нового аграрного політика на селі — Юхима Довбню? «Он люди кажуть, що є більшовики, так ті не тільки панів беруть за карк, а й заможних селян приборкують. Хай пронесе їх лиха година подалі від Петрівки».

Правда, хтось обірваний з гурту трохи порушив тоді земельну ідилію, занесену в Петрівку бравим єфрейтором. Кахикнувши в кулак, а очі в землю встроївши, недоречний опонент задерикувато бовкнув:

— Не так пани, як підпанки. Коли братися, так разом вже і за панів і за своїх кугутів.

Коли б це сказав не Семен Миколок, вічний наймит, може б хто й заперечив йому. А так усі зробили вигляд, що не почули.

— І що там воно плеще? Стояло б мовчки! — презирливо проказав тоді Кривуля. — Тільки заважа людині діло казати.

А Юхим Довбня, відчувши майже одностайну підтримку своєї програми, вже розповідав далі.

Відтоді, коли в скрутний для села час треба було комусь репрезентувати владу, завжди хтось вносив пропозицію:

— Юхим Довбня! Хай походить!

Петрівчан, що в своїй масі були заможними, якнайкраще задовольняв Довбня своєю ліберальною програмою.

— Хай краще своя людина в начальстві ходить, а то чужого надішлють, — думали хазяї, високо підносячи руки «за».

І він ходив. Ходив сумлінно, широко переконаний, що з нього не абиякий проводир петрівського народу. Іноді таки скрутувало доводилося проводиреві. Ніде правди діти. А проте, маючи мотузяні нерви й непереїдену байдужість до пекучих справ, він щасливо тримався й досі. Не без того, були моменти, про які й зараз з неприємністю згадує голова. Це коли біднота зорганізувавшись, збивала його з загальнолюдських позицій і йому доводилося йти з сільради крамником або членом правління кооперації, але

«вигнання» тяглося недовго і якимсь дивом Юхим Довбня знову опинявся головою сільради.

Коли ж два роки тому за порадою хитрих і далекозорих друзів він вступив до партії— з того часу вважав себе за найзаконнішого вождя петрівчан.

Республіка напружено будувала соціалізм. Партія перевертала тисячолітні мури темряви, визиску, дичавини. Треба було міцних клясових людей. І часто серед них траплялися не ті, що треба. Так іноді, навіть у найпильнішого господаря, до вороха чистосортової пшениці потрапляв шкідливий кукіль. І багато мороквитої праці зазнає господар, доки розшукає й повкидає геть бур'янове насіння.

Невідомо, чи турбувався цим Юхим Довбня, чи ні. У всякому разі сьогодні, йдучи на третій куток на чолі бригади, він думав зовсім про інше. Не подобався йому Марко Обушний. Не таким він сподівався бачити представника з центру.

«Другий би приїхав, поговорив годину-другу, та й далі. А цей, мабуть, не скоро забереться від нас. Та ще й від квартири та обіду відмовився. Видать, хитрий. Треба довести йому, що я теж умію притиснути когс слід. Тоді швидше поїде далі. Не мулятиме очей».

Тим часом у хату до Іванюти ретельні виконавці скликали вже увесь третій куток. У снігах стояв гурт поважних одноосібників, що вважали за передчасне йти до хати колгоспника, доки їх спеціально не запросять.

Воня мовчки, стиха сопучи, паляли. Потріскував

самосад, смердів дебелий газетний папір, та хтось, вряди-годи спльовуючи, кидає своє універсальне:

— Н-нда!

У хаті на лаві і просто на долівці, на своїх власних, сиділи колгоспники і теж мовчки про щось думали.

За столом на покуті лава стояла порожньою. Так заведено: для начальства.

Напружена тиша переривалася іноді глухим довгим бухиканням діда Іванюти. Дід лежав на печі, гріючи старі кості. Він доживав останні роки, а може й дні свого тружденного життя, але й відтіля, з печі, завжди уважно слухав, про що говорять чоловіки, коли сходяться в його просторій хаті.

Тоді висхле, пожовкле дідове обличчя, порізане зморшками, підводилося з подушки, жилага шия витягалася і довга сива борода звисала з печі розкуйовдженим віхтем.

Своїми ослабленими вухами дід Іванюта хотів чути все, що говорить, і для цього прикладав долоні торч до вух.

Хай сьогодні підводить свою голову дід, вже йому буде що слухати.

В хату, гелгочучи, мов гуси на леваді, увійшли жінки, молодиці і навіть кілька дівчат. З гамором і прислів'ямн вони посіли свої законні місця на полу, ближче до столу.

Перед вела доярка Марія, ще молода, дрібна на зріст молодичка.

— Драстуйте, діду-у-у! — гукнула вона на піч. — Вору-у-ушимосся?

— Женитися оце думаю, — бубонить дід з печі,
і жінки весело рөгочуться.

Дід починає довго й тяжко кашляти.

— Присилайте сватів! Остогидло вдовувати! —
знову гукає Марія.

Бухикаючи, дід хитає головою: «гаразд».

Його мокрі від небажаних сліз очі всміхаються.

Щебечуть жінки, не вгавають.

— Отаке старе. Вже б на той світ, а воно ще хліб
їсть.

— Тут і молодим не вистачає. Дай насіння,
Оришко...

— На, з гарбузячими. Сама смажила...

Хвилина, і в руках кожної з'являється насіння,
чорне, соняшникове, перемішане з білим гарбузячим.
Запрацювали надударними темпами пучки, зуби,
язики. Вогкими від слини кетяшками сповзає лущ-
пиння на підборіддя, а далі падає в широко розсте-
лену пелену.

— Лусь! Лусь!

— Пфу! Пфу!

Тихо.

— Запрацювала маслбойка, — глузливо кидає хтось
із гурту чоловіків. — Підставте ринку, олія потече.

— Дивіться, щоб у вас з носа не потекло. Ба, як
начадили, — і вікон не видно, — відгризулася Марія.

— З вами не збалакаеш. Язикаті, — здає позиції
чоловік.

І знову мовчать, і знову палять самосад, і знову
лускотить насіння. І знову думають, і невідомо куди

лине думка кожного. Від часу до часу з-під лоба кидають погляди на порожні місця під покутем і тоді вдесьте згадують, для чого їх сюди запрошено.

В сінях метушня. Голоси:

— Чого ж ви стовбичите? Ідіть но до гурту! — чути голос вдови Христі.

— О, Христя індусів заганяє в хату, — кидає з полу Марія. — Її голос за верству пізнаю.

— Мабуть, начальство прийшло, — констатував з лави колгоспник.

І справді, двері широко відчинилися і в хату валом повалило холодне, морозяне повітря. А в розрізі дверей, наче в рамцях, стала постать голови сільради.

— Диви, як наїндичився, — шепнула непосидюща Марія сусіди.

— Та швидше заходьте! Хату вихолодите. Вам тут не спати, — почулося з полу.

За головою йшла Христя, Андрій Миколюк, Кривуля. А вже за ними посунули одноосібники.

Зайшовши мовчки за стіл, голова похмуро бовкнув:

— Драстуйте вам у хаті.

Йому відповіло кілька голосів, а голова обвів очима хату, сповнену людом, і тут же в думці відзначив, що майже весь куток зібрався.

«Злякалися того, — ображено подумав він про Обушного. — Коли я скликаю, то півтори каліки приходять, а тут — ба скільки натовпилося».

Поруч голови посіли місця Андрій Миколюк Христя Смілик, Кривуля. Андрій помітно ніяковів, бож він уперше виступає перед людьми, як комсомолец.

Він поліз уже в кишеню за насінням, далі раптом висмикнув руку.

«Не годиться комсомольцеві пінить, як оті жінки», — подумав, і стало хлопцеві радісно за себе.

Христя вже гомоніла з Марією, з іншими жінками, і складалося вражіння, що вона не член бригади, а господарка цієї хати. Почувала себе перед своїх вільно й легко.

Зате Кривуля прибрав собі страдницького вигляду і більше дивився під стіл, ніж перед себе. Коли ж і зустрічався поглядом з кимось із присутніх, очі його являли таку незручність, вибачливість і удавану невинність, немов хотіли сказати:

— Хіба ви не бачите, люди добрі? Силою мене заставили йти з бригадою.

Зате постать Довбні являла цілковиту протилежність Кривуліній. Він стояв за столом, трохи задравши голову, владно примружив очі і дивився на присутніх гордим, самовпевненим поглядом. Почуття влади, зверхности і мудрости опанувало його і мало, очевидно, вплинути на присутніх.

— Колгоспники - і ви, індуси, — нарешті заговорив тоном, яким читають маніфести. — Ми повинні закончить хлібозаготівку. Пойнятно? Ну от! Значить, закончить на сто процентів. А сьогодні треба заготовить сорок центнерів. Пойнятно? Ну от! Значить, масовою роботою...

У хаті звисла могильна тиша. Кректав на печі дід Іванюта. Тупо дивилися в землю присутні. Мабуть, голова після своєї промови чекав на вибух

ентузіязму, бо замовк і двома пальцями поправив на чолі «знак запитання». Щедро помащений олією, він, еибліскуючи, звисав аж до перенісся.

Далі, щось згадавши, двинув кулаком по столу так несподівано, що кілька присутніх здригнулось.

— План риалний. Канайте! — гримнув на всю хату Доебня. — Чого ж ви дивитесь? Канайте!

Гукнув і, задоволений, що вжив чужого слова «риалний», обвів очима присутніх.

Ще нижче схилили голови присутні. Торопко за-совався на стільці Андрій Миколюк.

— Хіба ж це масова робота, тітко Христе? — тихо штовхнув він під лікоть удову. — От щоб я вмер, він, мабуть, п'яний.

— Дурне аж крутиться, — ще тихше відповіла та і безнадійно махнула рукою. Для неї не вдивоєижу була так метода голови щодо масової роботи.

Ледве вловима усмішка задоволення промайнула на обличчі Кривулі і розтанула в гостренькій чорній борідці.

... Чого ж ви не канаєте? Га! — знову гримнув голова.

— Не кричи, самошеший! — це Марія-доярка не стрималася.

— Що?! — хитнувся всім тілом голога.

Але його погрозливий вигук не спинив зливи різких жіночих вигуків.

Напружена мовчанка вибухнула тепер вихором голосів. Марія вела перед. Вона, випускаючи на хвилину щонайменше сотню слів, схопилися на ноги,

і очі їй заблищали лютим обуренням. Лушпиння з пелени сповзло на долівку.

— Що це тобі, старий режим? Розкричався, як на батька. Не страшно, не таке бачили! Ти б краще дивився, чиї вітряки вночі мелять, а не кричати! Ми літо й зиму робимо, як прокляті, а він прийде й по-людському не заговорить. Не дуже стрибай, прийде й на тебе власть!

В Маріїну гарячу проповідь вмикалися десятки нових голосів. Наче прорвало нетривку греблю, що стримувала цей бурхливий словесний струмінь.

— Бере, бере вовк, та й вовка візьмуть!

— Хай його за живіт візьме!

— Та воно й візьме!

— Заткніть верші, жінки! — гукнув солідний чоловічий бас.

— Не заткнеш!

— Канайте, канайте, щоб тебе лиха година сконала. Чи в тебе інших слів для людей нема? Тільки гиркаєш та баньками водиш.

— А вона таки сконала.

— Хто?

— Та лиха ж година.

— А ну-да. То така, що сконала. А кого ж, сестричко?

— Та голову ж отого набундюченого. Ба як на-супився.

— Всі сконаємо, люди добрі, всі, — поважно кинув Кривуля. — Йть чоловік не винуват. Йому приказують, а він з нас требує. На те влада...

— Та тебе чорти не візьмуть! — вихопилася Марія. — Ще торішнього хліба наховав. В одну дудку граєте, знаємо вашого брата.

— Ну й Марія, так і ріже, так і ріже, — захоплено говорив один з тих, що біля порога.

— Язика вчепила.

— Як бритва.

— Правду каже молодиця, сущу правду.

— Та воно таке...

Жінки на чолі з Марією репетували далі. Христя намагалася заспокоїти їх, але це ще дужче розпалювало пристрасті. Андрюша Миколук, хвилюючись, забув за своє рішення і, вгамовуючи хвилювання, машинально лузав насіння.

А голова нарешті переконався, що непорушний престиж його влади остаточно порушено. Тоді він високо підніс над головою два кулаки, що ними можна було вбити вола, затупотів ногами, заgrimів лавкою і голосом, від якого тихо дзенькнули шибки на вікнах, гукнув:

— Виконавці! Взять оцю контрреволюцію в холодну. Пойнятно? Щоб зараз я не бачив Марію тут. Підриває авторитет. Взять зразу ж! Я наказую. Пойнятно?

Чоловіки раптом замовкли. Поволі почала спадати тріскотнява жіночих голосів. Голова таки не на жарт розходився.

«Що йому ум заоре. Візьме й посадить за підрив авторитету. Його влада, його право», — розеажно думали лякливіші.

Не вгавала лише Марія:

— Не сиділа й не сидітиму. Не тобі мене садовити.

Виконавці, два дядьки з ціпками, ніяково м'ялися біля порогу.

— Товариші, — благаючи солоденько почав Кривуля.

Але його в одну мить примусила змовкнути вдова Христя:

— Заткнись! Спекулянти та куркулі твої товариші.

А голова сільради ще раз гримнув на виконавців.

Ті пом'ялися якийсь час, підкресливши тим, що наступна операція їх зовсім не приваблює, але врешті підійшли до Марії й, не зважаючи на шалений вереск жіноцтва, повели її під руки до дверей. Марія пручалася, викукувала лайку і спльовувала на адресу голови. А дядьки сиділи й мовчали.

Услід Марії гукнула Христя:

— Не пручайся, сестро, йди! За правду й посидіти не гріх. Визволимо.

Марія ще репетувала у дворі, але пополі голос її віддалявся. Тяжко одсапнувшись, голова нарешті сів за стіл. Невеселі думки напосіли на голову. Вперше його отак спаплюжено перед людьми, та ще ким? — задрипаною дояркою.

«Ех, важка ти, шапка Мономаха», — напевне б подумав Довбня, коли б читав Пушкіна. Але він знав тільки «риалний» та «авторитет», і тому обмежився тим, що вирішив:

«Ну, я ж її припечу».

Це було простіше, а головню в його стилі й компетенції. Притих голова. Сидить, як бог: гордо й непорушно. До нього, червоніючи, докірливо заговорив Андрюша Миколук:

— Нащо ви її так? Вона ж краща ударниця, наймичка. Треба ж масовою роботою...

— Відчепись. Не ти голова сільради, а я. Пойнятно? — похмуро відповів Довбня.

Сердито чмихала Христя. Дід Іванюта дивився, дивився з печі, далі сердито сплюнув, забухикав демонстративно одвернувся до стінки. Було тихо і важко, ніби когось із присутніх скосила нагла смерть. І раптом тишу порушили чоловічі голоси, що невідомо звідки наближалися до хати. Кривуля, Христя і ще кілька присутніх виглянули у вікно. Двором проходила несподієвана процесія. Попереду, з виглядом переможниці, гордо виступала Марія, але замість виконавців з одного боку їй ішов Марко Обушний, а з другого (і це найдивніше) партизан Мотора. Моторин кум, Микита Кагамлик, ішов грохи позаду разом з виконавцями і чомусь весело реготався.

Кривуля засовався на стільці, нервово мнучи в руках шапку. Ця візита остаточно йому не сподобалася, але тікати було пізно. Першою в хату увійшла Марія і, задоволено посміхаючись, попростувала до жінок на піл. Та покірливість не знаходила собі місця серед інших Марійних чеснот. Злиденне життя сирітське, з-замолоду тяжке наймитування у глитаїв,

овсякденна боротьба за шматок хліба — виховали неї людину, що вміла постояти за себе.

З Довбнею ж у неї неладн ще з осені, коли реальний голова вирішив саме на ній продемонструвати свою віддану боротьбу за священність соціалістичної власності...

«Невже вона оце так і змовчить голові?» — не один з присутніх подумав, коли Марія проходила до полу.

«Якраз така, що змовчить», — напрошувалась відповідь і, наче на ствердження загальної думки, молодиця, спинившись проти столу і змірявши Довбню насмішкуватим поглядом, кинула йому гостре і в'ідливе:

— А що, посадив?

Довбня вже розкрив був рота, щоб знову гримнути на непокірну жінку, але в хату увійшли: Марко, Мотора, Кагамлик і виконавці. Увага й слух дійшли найвищого напруження.

Думали:

«Зараз представник ЦЕКА братиме в роботу голову сільради. А такі події не часто трапляються на третьому кутку».

Але Обушний тільки пильно подивився в очі Довбні, від чого той ще нижче нахилився над столом і втяг голову в плечі, наче чекаючи на удар.

— Добрий день, товариші! — приєїтно сказав Марко і круто повернувся спиною до голови сільради.

До столу не пішов, а лишився стояти біля порогу, де найбільше скупчилося чоловіків.

Доброго дня й вам!

По хаті пройшов тихий шелест голосів. Ніби легенький вітрець заборсався в лапатовому кукурудзинні.

— Сам прийшов... З Харкова.. Представник...

— До нас на третій куток. Не гордий, мабуть.

— Ой, матінко, і партизан з ним... Мотора і Кагамлик.

— Помирилися вже після вчорашнього...

— Їм не довго. Одна шайка.

— Мабуть, не сердитий.

— Підожди ще: казав сліпий, побачимо.

Два партизани, справді, наче вірні зброєносці, ні на крок не відходили від Обушного. За дорогу вони встигли багато дечого довідатися від Обушного, розповіли йому й про своє життя-буття колгоспне і, коли підходили до Іванютиної хати, вже почували себе з Марком вільно й легко, наче знайомі були роками. Найбільше Мотору вразило те, що протягом цілої розмови уповноважений жодним словом не згадав за вчорашню партизанову атаку на актив. Так ніби між ними нічого й не сталося. А коли обидва куми довідалися, що Марко був колись за командира партизанського загону — то ще вище піднесли свої бойові голови.

На Кривулю ця зворушлива дружба вплинула, як на самотнього пловця буря.

«Тепер пропав, — вирішив він, бліднучи й ховаючись за спину сусіди. — Коли ще Мотора й не розповів йому про нашу таємницю, то не сьогодні-завтра обов'язково розповість. Такий не змовчить...»

Та на Кривулине щастя на нього ніхто з прибу-
лих не звертав уваги.

Всі стежили за Марком.

— Сідайте в нас, товаришу, — гостинно запропо-
нував колгоспник, що свого часу встрявав у жіночі
розмови.

— Щоб старости сідали, — кинула з полу Марія.

О, вона тепер цвіла!

Марко Обушний сів між дядьків на лаву. Поруч
звільнили місця партизанам. Тоді ж до нього пі-
дійшли Христя й Андрійко Миколюк. Тільки голова
лишився сидіти за столом самотній у своїй ображе-
ній величі. Запалили.

Випускаючи під стелю пасма ясносинього само-
садного диму, Обушний запитав просто й спокійно:

— Хазяйнуємо, товариші колгоспники?

— Та вже ж, обертаємось з кулька в рогожку, —
охоче відповів рухливий Крупко, що на третьому
кутку був за бригадира виробничої бригади.

— Гірке наше хазяйнування, товаришу. Ніяк дірок
не залатаємо. Державі дай, на посів залиш та й
собі ж їсти треба, — обіззався трохи роздратований
голос від печі.

— Конячина теж любить, коли їй вівса сипнеш
перед роботою. А його бог дасть...

— Хіба ж з нашими конячками можна буде в поле
виїхати? Видохнуть до весни.

Марко уважно вслухався в зауваження колгоспни-
ків, нікого не перебивав, і це надало сміливості при-
сутнім. Правда, після останньої репліки трохи за-

м'явся Кагамлик. Адже він старший конюх третьої конюшні, і в нього коні не такі вже й погані. За своїх він відповість.

Але тут розмова набрала характеру загальних реплік: то спокійних і розважних, то розумних, то злісних і роздратованих.

До чоловіків приєдналися жінки. Вони навіть залишили свої традиційні місця на полу і щільною галасливою лавою оточили Марка.

Лише дід Іванюта по-старому нерухомо лежав на печі, одвернувшись до стінки, та ще голова сільради, забутий усіма, виводив якісь візерунки у своїй записній книжці.

Говорили всі, хто хотів перед представником центру вилити наболілу душу.

— Ви б пішли на наші стаїні, глянули б на коней. Каліки та й годі...

— Сама шкура та маслаки.

— Скоро підв'язувати під стелю доведеться, щоб не падали.

Бо впаде, то вже не встане.

— На другій конюшні одного вже підв'язали.

— Корму немає і взяти ніде, а з соломи, звісно, які наїдки.

— Воно ж аби восени більше на попас водили, а овес до весни підберегли... Оце б він тепер у самий паз

— Вірно каже Крупко. Під молотьбу та возовицю короби засипали вівсом та ячменем, а про весну не думали. А тепер коні газети над яслами читають...

— Отак ми хазяїнуємо, товаришу, як самі чуєте, — підсумував Крупко.

Але репліки ще довго не втихали. Марко есотував в себе не лише голі факти, а й тон, яким говорилися вони, і вираз обличчя, і жести авторів цих коротких імпровізованих промов. З усієї безладної навали думок, настроїв, фактів Обушний вибирав найзначніше, і в його уяві вимальовувалася безрадісна картина: брудні, загиджені стайні, під ногами коней — калюжі, гній, давно не ворухений конюхами; худі, кошлаті коні задирають голови до ясел, але вони порожні: паша вже давно лежить конями під передніми ногами, напівзатоптана в бруд, бо нікому було свого часу підібрати її; побрязкуючи прив'яззю, коні гризуть дерев'яні короби і шаблі ясел: в дір'яві, щілинкуваті двері проходить вітер, колючий, морозяний, і здригається на конях худа й заяложена шкура. Темно, брудно, голодно, холодно. «Де ж люди, де ж стайничі, що мають відповідати за це? О, їм приємніше сидіти в жарко натопленій хаті і дудлити горілку, а в кращому разі пузирити у «хвильки» «Гуртове-чортове» — ось формула, що дає їм право на таке ставлення до худоби.

І Марко кидає в натовп перше своє запитання, але тепер не чути попередньої лагідності й спокою в його голосі.

— А де ж люди, люди, що роблять? Може, коні самі винні, що в них паша під ногами, що брудно, що холодно в стайні? Де відповідальність кожного за певну кількість коней? Чи хоч одного викинули

з колгоспу за злочинне ставлення до тяглової сили? Іде ж весна! Ось вона вже не за горами. А чим сіяти будете? Жінок та дівчат запряжете. Га?

Мовчать колгоспники, низько поскиляли голови. Думають.

Тишу порушив Крупко-бригадир. Він говорить голосом, що йде від усієї його істоти:

— Трактора б нам, товаришу, машини... Отоді б ми двинули!

Тепер і Микита Кагамлик знайшов для себе за можливе втрутитися:

— Не всі однакові й серед стайничих. У моїй конюшні дисципліна, як в армії. Моїми кіньми хоч завтра в степ... Як змії!..

— Про тебе, Микито Івановичу, мови немає. Що добре, то добре... Тільки ж ото якби всі по тобі. А то й досі оте «гуртове-чортове» заїда. Будь худобина власною, у власній стайні, і хіба ж так доглядав би? А коли спільне — хай хоч вигорить... Азіяти — не люди...

Крупко аж сплюнув спересердя, ще й рукою махнув рвучко.

І знову ллється на Обушного пекучий струмінь образ, скарг на безладдя, на відсутність твердого керівництва, натяків, що в самій управі колгоспу не гаразд. Не ті люди там сидять. Радісно стугонить у грудях Маркове серце, почувавши, як поволі наростає у нього контакт з більшою частиною присутніх у хаті.

Ось вони стоять перед ним міцно злютованою ла-

вою і одверто розповідають про свої болі й скрути. Не завжди легко приїжджій, чужій людині за якихось два-три дні завоювати цю довірливу одвертість, що йде з земних глибин.

«Вони виконають пляна! Цього я певний», — рішає Обушний, але вголос цього не говорить. Натомість підводить руку і запитує:

— Може мене тепер послухаєте?

А як же, всі тільки на це й чекали. Наче за командою, замовкли. Баби навіть насіння облишили. Цур йому, заважатиме слухати.

Ближче підійшли передні до Обушного: задні натиснули.

— Просимо, кажіть.

— Та замовкніть, хто там бубонить!

Говорив Марко.

Десятки очей напружено стежили за кожним рухом губів, бож з них вилітали слова, ціла низка слів, що складали думки. Для одних нові, привабливі, може деким уперше чувані на цьому глухому третьому кутку, для інших неприємні, страшні, як дотик гострого леза.

«Далеке місто. Вогні, рух, людські лави. За містом день і ніч стугоняють заводи, і немає їм ні впиңу, ні відпочинку. Велетні заводи, збудовані руками й коштами робітників та колгоспників. Заводи, що вирости на глухих просторах степів, политих кров'ю і засіяних кістками кращих робітників, селян, червоних партизанів. Отак вирости тракторні, турбінні, металургійні.

Так ростуть Дніпрельстани, Магнетобуди, Крем-
машбуди, Турксиби.

Всі повинні знати про це!

З механо-складального цеху лише одного
Харківського тракторного щодня сходять сто
міцних залізних коней. Вони виходять з завод-
ських воріт і стрункими загонами йдуть на
наші неозорні колгоспні лани. Цим коням не
потрібно вівса, їх не доведеться підв'язувати
мотузом до стелі, щоб не падали. Але за один
рік усіх не задовольниш такими кіньми, треба
берегти ті, що є, треба шанувати їх, як хо-
роший робітник шанує свого верстата.

Геть знеосібку! Суворя відповідальність
кожного стайничого за свою групу коней!

Щоб зростали нові заводи, щоб цвіла наша
колгоспна Україна, щоб силою своєї зброї на
весь світ гриміла Червона армія, щоб швид-
ше на наші поля прийшли ескадрони, полки,
дивізії складних машин — державі потрібен
хліб!

Тисячі, сотні тисяч Петрівок виробляють
його і, продаючи лишки державі, зміцнюють
самі себе щодня, щохвилини.

Але ви не виконали пляну! Чому? Хто ви-
нен? Ви всі, що зібрались отут? Ні. Винних
ми знайдемо, де б вони не приховалися: чи
в управі колгоспу, чи в сільраді, чи в районі.
Ми знайдемо їх і покажемо вам, чесним тру-
дівникам. Куркулів, підкуркульників, їхніх під-

брехачів, усіх виведемо на чисту воду і вда-
римо по-нашому, по-пролетарському. Петрівка
плян виконає! Я цього певний, як певний, що
тепер зима, а не літо.

Легко це зробиться? Ні, товариші, тяжко, з
болями, з надлюдським напруженням, з неми-
нучими жертвами. Буде скрутно, сутужно, це
так, але далі, далі, товариші, ми підемо вперед
нечуваними темпами. Так, так! Ви самі це від-
чуєте, побачите! У степу розкішний сад. Цві-
туть липи, соками наливаються груші, яблука,
сливи. Зелений квітчастий килим простелився
поміж деревами. Шумлять верховіттям молоді
тополі.

По саду, на галявах стоять світлі, білі бу-
динки. Довгі цегляні комори, стайні.

По алеях ходять чисто зодягнені дідусі.
Вони стиха перекидаються словами. Дехто з
них підстригає кущі акації, дехто сидить у
тіні на білопофарбованій лавці.

Побіля саду починаються лани. Розлогі, ши-
рокі, скільки око вхопить. Як море, хвилю-
ються золоті жита, дозрівають пшениці. І тоді,
мов за нечутною командою, з-за гушавини де-
рев з'являються комбайни. На комбайнах, на
тракторах молоді хлопці, дівчата. Веселі, міцні,
мов перемиті. Слухають той гуркіт машино-
вий, той сміх молодечий старі дідусі, і тепло
всміхаються їм очі, що бачили на своїм віку
багато, багато».

На печі завовтузився, забухикав, закрехтав дід Іванюта. Увесь час він, розхвильований інцидентом з Марією, лежав мовчки, одвернувшись до стінки. Хай собі люди бушують. Вони молоді, їхне ще стелеться перед ними.

Але почав говорити Обушний, і цікавість перемогла образу Вистромив дід Іванюта свою сиву голову з-за комина, витяг «до одказу» шию, уважно слухав нового чоловіка. А він як на те ще й про дідів згадує. Каже: «Ходять по садку в білих сорочках, акацію підстригають, у холодочку висиджуються». Рай та й годі!

Не втерпів дід. Заворушився старими кістками, закашляв і вперше за тиждень почав сунутися з печі, підтримуючи рукою очкура. Присутні обернулися здивовано.

— Що це діда з печі виважило?

Заювок Марко Обушний, з цікавістю дивиться на Іванюту. А той чимчикує до гурту, похитує головою, і люди з повагою дають дідові дорогу. Дід Іванюта підійшов упрост до Марка, хвилину пильно вдивлявся в нього, кліпаючи сльозливими віями, а далі прошамкотів:

— До діла ти говорив, чоловіче. Тільки воно виходить таке: доки у баби поспіють рниші, у діда не буде душі, о!

Сказав, повернувся і, махнувши вільною від очкура рукою, почвалав на піч. Серед присутніх пройшов легенький ніяковий смішок. Але не злісний, а стриманий, вибачливий.

— Що, мовляв, з нього. Старе, що мале. Усушка в голові.

— За таку жисть по-ударному боротися треба, а не ледарювати, — запально вигукнув бригадир Крупко. — Отак я думаю, товариші.

— Так то воно так, та з пляном як? — вставив своє Микита Кагамлик.

— Треба виконувати, і крапка! — запропонував Мотора.

А Марко Обушний ще й досі думав над дідовими словами. Він мав рацію, цей старий. Йому зроби так, щоб він уже сьогодні відчув поліпшення становища на селі. Він — примітивний матеріяліст. І вже пригадує свою промову Марко і в глибині свідомости визнає, що вона справді була трохи патетичною, одірваною від конкретного ґрунту. От коли б він, (Обушний, говорив про те, як приборкати невдалого голову сільради — тоді б, мабуть, не сповзав би з печі дід Іванюта, не кинув би такої песимістичної репліки.

«Але про це не говорити треба, а робити, — думає далі Марко. — І я зроблю. Хай дід і всі, чию думку він висловив, переконаються, що не тільки на словах, а й на ділі ми свого дійдемо. Ось хай тільки об'єднаю навкруги себе актив...»

А тим часом до Марка протиснувся низенький, кремезний чоловічок. Став перед Обушним, зиркнув на нього теплими блакитними очима і промовив бай- дуже:

Запишіть, хто там з вас пише. Завтра вивожу

контрактацію... Одноосібник я, Кравченко Пе
Йосипович...

Андрюша Миколук миттю вихопив аркушик
перу і куций, недогризок олівця.

— Та хай і інші не гнутья. Однакова ж земл
вродило однаково, — додав Кравченко і одійшов
дверей.

— Діло каже Петро, — гукнув Мотора. — Підхо
хто там далі. Андрій усіх запише й грошей за це
візьме.

— Запишу в одну мить. От щоб я вмер! — весі
вигукнув Андрійко.

— Виходить, почали одноосібники. А як же к
госпники? Невже задніх пастимуть? — захоочул
Марко.

— Такого положенія не може бути, — щиро
перечив йому Кагамлик. — Пиши там і мене...

— Тоді і я до гурту. Гуртом і батька лег
бити, — додав Крупко.

— А я ж що, у бога теля зїла? Пиши й ме
Андрюшо, тільки найбільшими буквами: Христя С
лик. Зрозумів? То-то-ж!

— Треба — так треба. Шквар!

— О, пішло діло! — радів Мотора. — Легкий ти
почин, Петро, хоч і досі в індусах ходиш.

— Ану, бабочки, чого ж ви замовкли? Во
шітья. Будемо робити, будемо й їсти, — під'южув.
Христя жіночу частину зборів. — Сестро Маріє, ти
слово, кажи.

— Я скажу. Моє слово буде таке, як і твоє, Х

сте. Робили ми з тобою впарі. Ніхто не скаже, що погано, і тут не відстану. Пиши! Отаке моє слово. Тільки буквами не меншими, ніж Христю записав.

Марко слухав, як на білі сторінки Андрієвого аркушика падали прізвища, пуди й центнери, і почував себе так само піднесеним і певним сили своєї партії, як на нараді в ЦЕКА, коли говорив секретар.

Ідучи на куток, він сподівався на найгірше. Думалося, що доведеться напружувати всіх зусиль, щоб розтрощити вироблену віками кам'яну байдужість, розбити броню, що сковує серця присутніх, завоювати цілковите до себе довір'я. Тепер він бачив, як прокинулися у людей приспані почуття громадської свідомости, і ледве стримував могутню радість з першої перемоги.

«Очевидно, наявність партизанів та випадок з Марією відіграли не абияку роль в цьому зрушенні. Треба тільки закріпити його», — думав Обушний, не припиняючи жвавої розмови з колгоспниками. Він так захопився, що не помітив, коли поза спинами з хати шугнуло кілька чоловіка на чолі з Кривулею. Лише тепер, коли прізвища не вляглися на одному аркушику і Андрюша попросив у нього паперу, Марко згадав за Кривулю і швидко відзначив, що того вже в хаті не було.

«Не втече старий пройда!» — подумав Обушний і, знайшовши в натовпі Мотору, що, розпалившись саме, агітував за виконання пляну, підійшов до нього.

— Слухай, партизане, а чи не взяти б нам на буксир другий куток, коли тут закінчимо? Як ти гадаєш?

— Безумовно! — відповів Мотора, гордий з того, що саме до нього, а не до кого іншого звернувся по пораду уповноважений.

А трохи згодом, з жартами й сміхом, з Іванютиної хати вийшло чоловіка з двадцятєро люду.

Попереду йшов Марко Обушний, за ним урочисто виступали два партизани й бригада, а трохи оддалік ішло кілька чоловіків на чолі з Крупком. Він, Крупка, бригадир третього кутка, і хіба на честь йому йти буксирити другу бригаду?

Христя з Марією встигли умовити ще трьох молодлиць, і їх невинне лунке щебетання плавко слалося у дзвінкому морозяному повітрі.

— А хто бригадиром на другому кутку? — запитав Обушного Мотора.

— Твій Павло.

— О, той не підкачає. Кров у нього гаряча, партизанська!

Буксирна бригада посувалася вздовж вулиці і нагадувала бесіду, що її водять селяни святами. Різниця була тільки в тому, що всі йшли тверезі і поспішали не до чергової чарки, а на справжнє велике діло...

І всі чомусь балакучими та веселими стали. З якого б це дива? А з того, що дехто, може, вперше тут на третьому кутку глухої Петрівки відчув себе здатним творити великі діла.

Далеко позаду бригади попід тинню самотньо
ишов голова сільради Юхим Довбня.

Уперше за весь час своєї начальницької діяльно-
сти, забутий усіма, голова низько схилив свою горду
голову.

РОДЮЧІ ХЛІБА *

З дослідної станції Роман Цибулька повернувся до себе в село у доброму настрої.

Цього разу професор Яровий охоче розповідав йому про свої досліди, а на прощання дав з порадами книжку, а ще й інструкцію, як можна в колгоспі оті досліди запровадити. Роман засів за стіл. Він уважно, спиняючись над кожним рядком, над кожною фразою і порадою, прочитав книжечку та й інструкцію. Тепер усе, що раніше, тоді, коли працював у професора минулого року, видавалося незрозумілим і загадковим, а часом і недоречним, — усе це стало тепер ясным, переконливим і привабливим.

Його зваблювала можливість дістати кращий за звичайний урожай та й просто самому кортіло попрацювати над посівним матеріалом, як ото робив професор.

Тож Роман, з пробудженою жилкою досліджувача, вирішив неодмінно цієї ж таки весни запрова-

* Фрагменти з роману.

дити в колгоспі спробну сівбу за рекомендованим від професора способом. З цією думкою ввечері пішов до контори колгоспу, щоб поговорити з головою.

Супрун, заклопотаний і похмурий, сидів з олівцем у руках і, нервово слинячи його раз-у-раз, виводив цифри, вираховував посівний матеріал і знову пере-рахував, бо чогось не вистачало на заплановану землю. Не відриваючись від роботи, Супрун, важко зідхнувши, спспитав Цибульку, чи він так, чи має якусь справу.

Цибулька розповів про відвідини професора, потім виклав свою думку й загадав виділити йому з насінневого фонду сто двадцять пудів пшениці та п'ятнадцять га землі.

Спробуємо засіяти по-вченому, — додав накінець поважним тоном, підкреслюючи важливість справи.

Супрун слухав мовчазливо Романову розповідь, втопивши очі в зошит, але як тільки Роман дійшов до насіння, то зразу ж притримав руку з олівцем і скоса, через плече, поглянув на парубійка.

— Сто двадцять пудів пшениці? — спхнув, мов іскра, Супрун. — Ось так для тебе й наготовили. Як же ж! Хтось там йому наторочив, а він і собі тієї. Ставай до загальної бригади, та й роби, та й підвишуй урожай, — мовив рішучим тоном Супрун і додав пом'якшено: — Пшениці і так для посіву обмаль, а не то що для якихось там вигадок ще витрачати.

Цибулька спокійно сприйняв Супрунову відповідь, ніби сподівався на щось подібне, і зауважив, що загальна бригада сама собою має боротися за врожай, а його плян таки треба окремо перевести як дослід покищо.

— Спробуймо трохи засіяти по-вченому, як тут написано, — витяг з кишені інструкцію, — а вийде добре, засіємо тоді більше.

Супрун узяв друкованого аркуша і, тримаючи його обома руками за краї оддалік себе, ближче до лампи, почав читати. Дочитавши до половини, перевернув його на другий бік, спинився на останніх рядках, потім поклав перед себе на стіл і замислився. Те, що там вичитав, вразило його новиною й можливими наслідками, але ця новина викликала, видимо, вагання.

Він розгублено здвигнув плечима.

— Щось воно дуже вже того, неясне, — покивав пальцями, — невидане діло, скажу. Просто чудернацьке діло. Щоб чого не вийшло. Хто буде відповідати за нього? — повернувся до Романа.

Згадка про відповідальність викликала задумливість на спокійному досі обличчі Цибульки. «А що, коли нічого не вийде, хто буде відповідати? Невже він? — промайнула ляклива думка. — Буде колгосп відповідати, бо це діло колгоспу», — хотів був відповісти. Проте, побоюючись за долю своєї пропозиції, змовчав. А згадавши добрі наслідки з професорових дослідів, відчув знову впевненість.

— Я відповідаю, — мовив по тому рішуче, — і все

буде гаразд, якщо зробити по-вченому, як ото написано.

Супрун знову взяв інструкцію в руки і, піднісши ближче до лямпи, оддалік себе, читав уважно й повільно, особливо спиняючись на рядках і фразах, видрукованих товстим шрифтом. Потім, покрутивши папір у руках, перевів очі на Романа й зміряв його від ніг до голови.

— А чи не краще буде, Романе, — закинув, помисливши, — чи не краще, кажу, буде, якби спробувати оцю сівбу покищо на ячмені або на просі.

Роман, усміхнувшись, заперечливо покрутив головою.

-- покищо треба тільки пшеницю, — навмисне підкреслив «покищо», — а далі, хто його знає, яка вийде інструкція, може й для проса чи чогось іншого.

Супрун змовчав. Прізвище відомого йому професора Ярового та й запальність Романа, цього молодого «агрукультурника», як прозвали його в селі за часте вживання слова «агрикультура», за його постійні балачки про погані врожаї та недороди, починали ніби впливати на нього. Здавалося, він починав вірити, що це хоч і чудернацьке діло, а все ж цікаве, варте того, щоб запровадити його в колгоспі.

— Так як же його бути? — мовив задумливо, вистукуючи злегка пальцями по столу.

В цю хвилину до контори зайшла агрономка Машутина.

Присівши на лавочку, коло столу, вона послитгала Супруна, як готується колгосп до сівби, чи утворено

бригади, чи знають люди, де і з ким працювати, чи закінчено ремонт сівалок, чи не робили спробних виїздів у поле. Слухаючи відповіді, вона давала поради, розповідала про сусідні колгоспи, ділилася вражіннями про міру їхньої готовости. Захопившись розмовою, вона задумливо поглядала у вікно, ніби переносилась своєю уявою до тих колгоспів і сіл, звідки недавно повернулася. І вже згодом завважила присутність Романа, що стояв серед кімнати, пійково тупцюючи на одному місці.

— А я й не бачу, що агрокультурник тут, — мовила привітно жартівливим тоном, навмисне роблячи за селянською вимовою наголос на «агру». — Як же в тебе діла? Що чути з твоїми дослідями? Чи не дістав з дослідної станції інструкції?

Вона згадала при цьому один колгосп із щойно відвіданих, де вже мають інструкцію, та щось недовірливо ставляться до цього діла.

— Треба б уже заходжуватися з процедурами, бо незабаром весна пдарить і сіяти можна буде.

Роман кивнув на Супруна: ось, мовляв, про це й мова.

Супрун відповів стримано:

— Не знаю, що з ним робити. Вимагає пшениці, хоче сіяти по інструкції, — торкнувся рукою папера на столі. — А в сусідньому, кажете, теж не дуже беруться за це діло? — поглянув на агрономку.

Машутина сковзнула оком по знайомій, уже читаній інструкції, по тому мовила, що діло хоч і нове, а треба виділити трохи пшениці.

— Це цікава спроба. Поважна. Ціла проблема, — говорила підвищено, урочистим тоном.

— Невидане все таки діло, — мовив Супрун. А помисливши, додав: — Ну що ж. Якщо цікаве, то хай буде так. Дамо вісімдесят пудів пшениці та десять га ріллі.

Хоч Супрун і зменшив насіння, та Роман уже не сперечався.

Погодившись на визначену кількість, він загадав, щоб йому якнайскорше виділили із фонду насіння.

Супрун, звиклий до повільного думання, не поділяв, здавалося, Романової похапливості. Він поглянув у вікно на сніг, що кучугурами ще лежав попід забором, переливаючись під місячним слявом мільйонами блискучих, мов діаманти, іскор, і мовив:

— Що це ти, Романе, поспішаєш? Сіяти зараз будеш чи що? Треба ж цю справу через правління провести.

— Щоб не було пізно, — зауважив насуплено Роман, — це таке діло, що треба вже починати, бо, як каже і товаришка агроном, весна незабаром ударить.

Супрун поглянув на листівку, потім на агрономку, що кивком голови і усмішкою виказувала солідарність з Романом, узяв шматок паперу й написав до комірного, щоб видав Цибульці пшеницю для спеціального посіву.

— Дивись же, Романе! Ти будеш бригадиром, ти й відповідатимеш за все. Чуєш? За все, — підкреслив поважно, загрозливым тоном, передаючи йому записку. — Щоб пшениці мені не згноїв!

Другого дня по тому Роман Цибулька вишукував приміщення, придатне для передпосівної обробки пшениці.

Він згадав колишнє подвір'я куркуля Ковері. Тут, поруч будинка, де мешкав безхатній колгоспник з не заможників Солоха, стояла іще халупка, низенька, простора, обмазана зовні глиною.

Оту халупку й прийшов оглянути Роман. Приміщення видалося цілком придатним: сухе, тепле, з дерев'яною підлогою, з віконечком проти дверей, дуже зручним для провітрювання, що саме й вимагалось для роботи з насінням.

— От бач, а нам цього й треба, — мовив вдоволено Роман, звертаючись до Солохи, з яким оглядав приміщення.

Солоха поцікавився, кому й для чого потрібна халупа, чи не гадає, бува, колгосп у сусіди йому посадити когось.

Роман похитав головою й відповів коротко, що будуть отут обробляти насіння.

— Як то обробляти насіння? — здивувався Солоха.

— А так, — усміхнувся Роман, — різні процедури над насінням робитимемо, щоб потім, як посіємо, краще росло, щоб краще родило. Врожай, значить, будемо підіймати. Якщо хочеш, приставай до нашої бригади, попрацюєш з нами.

Солоха насупився й ображеним тоном відказав, що хоч він і наймитував і малописьменний, а не дозволить глузувати з нього.

— Ти, Вавиловичу, не ображайся. Я кажу наосяще.

Справді, будемо отак робити, щоб краще родило. Приставай до нас, — пробував довести Солосі поважність своїх намірів.

Та Солоха й слухати не хотів.

— Бреши, бреши, та міру знай. А ще комсомолец! — кинув докірливо і, блиснувши сердито очима, подався геть із двору.

Роман, спантеличений неприязною мовою Солохи, сумовито поглянув йому в спину й собі пішов із двору.

А наступного дня зранку він з кількома колгоспниками, молодиками його віку, перевіз до халупи одержану пшеницю. Тут поділив її на дві рівні частини. Одну в мішках склав у куток, гадаючи висівати у звичайному стані, а другу мав на оці піддати передпосівній обробці.

Дбаючи про точне виконання правил, — адже це було, він знав із книжечки, запорукою успішного завершення дослідів, — Роман добре вистудіював інструкцію. А все ж тепер іще раз перечитав її із своїми товаришами. Тоді вже взявся до роботи.

Це була проста, невибаглива, кожному приступна й сприйнятлива робота, що вимагала лише певної уважності, дбайливості й точного додержання правил

Спочатку насіння, точно виваживши, стелили на підлозі досить товстим шаром. Розстеливши, змочували водою, один обережно поливає з лійки сухий шар в той час, як другий лопатою відгрібає вбік уже змочений. Закінчивши змочувати насіння, відважу-

вали знову якусь кількість і знову поливали водою, так само перегортаючи лопатою.

Роман, захоплений роботою, уважний, з виглядом молодого досліджувача, відважував насіння, відміряв воду, а то брався за лійку чи за лопату, щоб показати, як треба робити, коли йому видавалося, що зерно погано перелопачується або надто щедро поливається водою.

Коли молодики, засукавши рукава, ходили отак коло насіння, прибираючи різних поз, то спускаючись навколішки, то випростовуючись, щоб відпочити, до халупи підійшов Солоха.

Мовчазливо, нічого не кажучи, він став у присінку коло дверей, витяг з кишені згорнену стару газету, одірвав маленький шматочок і старанно розім'яв його пальцями. По тому поспитав тютюну і, роздобувши його в одного з молодиків, скрутив цигарку. Якусь хвилинку задумливо смоктав її, скося, з незрозумілою міною поглядаючи на хлопців, що невтомно вовтузилися коло пшениці. Нарешті, мовив глухо, мотнувши головою на змочену пшеницю.

-- Ну, і що ж це воно таке?

— Що бачиш, чоловіче, — відповів Василь Тугай з підлоги, де відгрібав долонсю змочене зерно. — Яровизуємо чи що. Обробляємо, значить.

Солоха осміхнувся.

— Доробляєте насіння? Так, знайшли діло.

Обізвався Роман. Він весело моргнув оком і мовив спокійно й задьористо.

— Доробляємо і обробляємо, Вавиловичу.

— Так, так, бачу! — процідив Солоха. — Ну, і що ж з цього вийде, питаюся.

— Що вийде?! Ого-го! Добрий хліб вийде, білий, пшеничний, пахучий, пухкий, аж-аж! — покрутив носом Цибулька, ніби втягаючи в себе аромат пшеничного хліба.

Солоха усміхнувся, поплямав губами, ковтаючи ніби слинку, але хутко прибрав поважного вигляду й зауважив похмуро:

— Не їсти вже, мабуть, такого хліба.

— Чого ж ви, папаша, зарікаєтесь? Боїтесь, може, шлунок ушкодити? — кинув жартома Василь Тугай.

Хлопці зареготалися. Але Солоха нахмурився. Він нервово пощипав пальцями руду, аж черпону борідку і мовив глухо:

— Не їсти такого хліба. Не бачити вже його. То вже так.

Тоді Роман проговорив повчальним тоном:

— Не поспішайся, Семене Вавиловичу, зарікатися. Будемо їсти і не такий ще хліб. Приставай до нашої бригади, берися до роботи.

Солоха зневажливо кинув оком на пшеницю.

— З цієї пшениці, гадаєте, наросте? З цієї наросте? Дідька лисого їстимете з цієї пшениці хліб. Не так його треба робити. Раніше пари чорні, як пух, робили й хліба родили. А тепер у коморі воловодяться. Ну робіть, робіть уже сами, а я краще почекаю роботи в полі, ніж сили по-дурному витрачати.

Солоха попросив тютюну, закурив цигарку й по-

важною ходою, з виглядом людини, що знав собі ціну, пішов до себе в хату.

По його відході хтось із молоді зауважив, що Со-лоха сумнівається.

То ж то й біда, — відповів Цибулька. По тому згадав слова Супруна про відповідальність і мовчазливо взявся до роботи.

По кількох днях змочене насіння почало кільчигтися. Зародок, що лишався досі в напруженому стані, пустив проріст, загрожуючи розірвати оболонку. Роман нетерпляче, як колись робив професор, раз-у-раз розщеплював зернину й спостерігав розвиток зародка.

Вдоволений з того, що своїм втручанням зродив заховану в зернині чарівну силу, він весело кидав — ось, мовляв, побачимо, який добрий хліб з нього вийде. А коли зауважив, що проріст, розірвавши оболонку, витикався біленькою, ледве помітною крапкою, він, добре пам'ятаючи інструкцію, подумав про те, щоб негайно спинити дальше проростання. Цього можна було досягти, знизивши температуру. А що охолодити було важко, бо сонце, зазираючи у віконечко, починало вже добре нагрівати, то, зібравши зерно в мішки, перенесли його в комору.

Тут, висипавши на діл, виміряли температуру у воросі і в приміщенні, намагаючись тримати її на певному рівні, для чого раз-у-раз розгортали насіння тоншим шаром, коли воно надто нагрівалося, або, навпаки, згортали у ворох.

Все це робили уважно й дбайливо, щоб не роз

сипати десь пшениці, цілу добу стежачи за насінням, регулюючи температуру, доглядаючи його вдень і вночі, щоб не перегрілось, щоб не проростало, щоб лишалося у доброму стані з тими самими маленькими, ледве помітними на розірваній оболонці проростками.

— Трудитесь? Носитесь з тим насінням, як дурень із ступою, не знаєте вже куди й приткнутись? — кепкував Солоха, заглянувши якимось у комору. — Доробляєте все ще?

— Трудимось, Вавиловичу, — відповів Василь Тугай. — Трудимось, бог труди любить, знаєш, казали колись.

Солоха усміхнувся в борідку.

— Бога, кажуть, немає.

— І що ж, — обізвався Цибулька, — не треба, може, скажеш, трудитися? Совіцька власть труди любить. Чув, — їсть той, хто працює.

— То вже так. Звісно. Я согласен. Хто ж проти, — пробурчав Солоха невдоволеним тоном, відчувши ніби, що то на його адресу кидають шпильки.

Помовчавши, поспитав, чи немає в кого покурити.

Василь Тугай витяг з кишені портсигара й передав йому. Солоха повільно скрутив цигарку й затягся димом.

— Міцний, Василю, у тебе тютюнець, — похвалив Солоха. — Аж у грудях бере. І де ти його дістаєш такий?

— А ти не заглядай по кутках, а ставай до роботи, то дістанеш, може, і ти, — вкинув Цибулька.

Солоха виїняв цигарку й задумливо поглянув на Романа.

— Що ж, я не проти, ні. Потомственный пролетарій, можна сказати, не буде проти. Що ні, то ні.

Роман подумав, що для чергування коло насіння, особливо вночі, коли доводилося провітрювати приміщення й розгортати ворох, не зайвим було б мати в бригаді ще одного чоловіка. Тож запропонував Солосі.

Солоха, здавалося, не сподівався на такий зворот. Він був завагався, а зрештою погодився.

Роман похвалив його за добрий намір і запросив приходити по обіді на роботу.

Солоха додержав слова.

Роман познайомив його з роботою.

— Тепер, — жартував він, — лишається справді тільки доробляти, головне бо вже зроблено. Ще кілька днів, і насіння готове. Як сонечко, так і в поле поїдемо. А ростиме! Ого-го!

Солоха осміхався. Говори, мовляв, говори. Та проте старанно взявся до роботи, як радив Роман.

Другого дня Роман призначив Солоху на ніч на чергування.

— Поглядай на зерно, щоб не загірлось у воросі, — давав йому поради увечері, відходячи з двору до сільради, де відбувалися комсомольські збори і де мали розглядати справу про готовість колгоспу до сівби.

Засідання затяглося. Цибулька, пам'ятаючи, що зранку йому треба заступати на зміну коло насіння,

хотів був іти додому, та несподівано зайшла мова і про дослідну сівбу. Роман розповідав. На кінець писловив надію, що все закінчиться гаразд, як прописано в інструкції.

— Гляди ж, Романе, щоб зерно не пропало. Ти відповідаєш за нього, — знову підкреслив голова колгоспу Супрун, що був на цих зборах.

Це застереження мимохіть вразило Романа, викликавши неспокій на його обличчі. Він відчув відповідальність і побоювання за долю своїх дослідів і бажання самому ще раз доглянути насіння. Змінивши свій намір, він пішов до подвір'я колишнього глитає Ковері.

Стояла ніч, темна, беззоряна, чорна, як земля з-під розталого снігу. Навкруги було тихо, мовчазливо. Село ніби заснуло, повите густими волохатими, як кучерява вовна, присмерками. Тільки там позаду, де містилася контора колгоспу, блимав огник, яскравим відсвітом відбиваючись у присмерках.

Поринаючи чобітьми в грузьку, пухку, як трясовина, землю, розмочену талою, ще не висхлою подою, Цибулька важко чвзлав уперед.

Коли був уже недалеко подвір'я, з темряви назустріч, виринувши ніби з воріт Ковериного двору, показала постать мужчини. Наблизившись, Роман відчув на собі колючі погляди і мимохіть зазирнув в обличчя зустрічному. Постать, здалося, насунула шапку на лоба, відвернувши голову, й зникла у темряві. Щось ніби вразило його. Та з першої хвилини він не міг збагнути, що саме. І вже у дворі за фірткою чогось

майнуло: «Коверя?» А проте згадав, що той, переказували люди, перебрався до свого родича в сусідній район, і заперечливо махнув рукою. Не видко йому сюди навертатися.

Він зайшов до комори. У коморі було темно. Він покликав Солоху, але ніхто не відгукнувся. Хутко засвітив лампу, кинувсь до вороха. Рукою відчув, що зерно всередині надто нагрілося. Він мерщій розчинив двері, заходивсь розсувати ворох. Знизивши температуру, всівся на стільчик, чекаючи на Солоху. Але той не приходив. Тоді перейшов двором до будинку, де мешкав Солоха, і постукав. За кілька хвилин вийшов Солоха.

— А, й ти прийшов? Кортить? Думаєш, не так зроблю. А я ворушив його, ворушив, плазував коло нього, плазував, аж поперек заболів. Та й зайшов був до хати, — говорив Солоха безневинним тоном. — Ну, а тепер давай покуримо, — втяг з кишені осьмушку тютюну й шматок газети. — Закурюй, Романе.

Цибулька відмовився.

— Та закурюй! Сьогодні я частую. Чи тобі не до смаку мій тютюн? А я поважаю. Міцний. Аж на душі веселіше стає, як потягнеш. Тільки не завжди його дістанеш.

Цибулька кинув, жартуючи, — от, мовляв, бачиш, і скоро розбагатів. Потім поглянув пильно на Солоху й поспитав, чи не приходив хто сюди оце увечері.

Солоха розвів руками: мовляв, ніхто не приходив
— Коверя не з'являвся?

Солоха здивувався.

— Коверя? Чого б йому сюди? Не було його. Що ні, то ні. А, може, під подвір'я підходив. Хто його знає. Усього не побачиш. Ніч темна.

Цибулька зміряв Солоху уважним поглядом і покликав до комори.

Усівшись на лавочку, де відпочивали в проемках між роботою, Роман закинув:

— Так, кажеш, товаришу, добре працював. А по-моєму погано. Ти, мабуть, і до насіння не торкався.

— Тобі видніше, — буркнув невдоволено Солоха. — Кажу ж, аж поперек заболів.

Роман, не звертаючи уваги на його мову, вів далі:

— Може заболів, а все ж працював погано. Зерно ледве не загрілося. Добре, що навідався, а то всю справу міг би нам попсувати. Всю нашу роботу міг би знести на нівець.

Солоха став на дибки.

— О-ва! Справу міг би попсувати? Чого ще не хватало! З вашої справи і так один пшик вийде. Так хочете, щоб на когось вину перекласти. Із хворої голови на здорову. Я й раніше казав, що це марні труда. Де ж пак, у коморі взялися насіння обробляти. Добрий хліб буде родити, нічого сказати.

Роман підповів повчально:

— Треба працювати як слід, до чого тебе приставлено, вчасно і дбайливо робити, може і не доспати яку ніч, бо за одну недоспану ніч потім хліб цілий рік їстимеш. Знаєш ти це?

— То їстимеш? Раніше пари, як пух, робили, то й хліба родили, а тепер у коморі!

Помовчавши додав, що він думав був допомогти, та бачить, що краще почекати роботи в полі.

Роман скоса поглянув на нього. Такої мови від нього він ще не чув.

— Тобі, я бачу, не хочеться працювати. То йди. Тебе ніхто не тримає.

Солоха звівся на ноги, блиснув сердито очима і вийшов з комори.

Роман відчув прохолоду в приміщенні, зачинив двері, засунув руку в зерно, узявся згрібати його у ворох. По тому пересунув лавочку в куток, накрив плечі лантухом і, обіпершись головою об стінку, легенько дрімав, чекаючи ранку.

За кілька днів зерно було готове до посіву, пройшовши певну стадію свого розвитку. Тим часом кинули теплі дні. Земля, обігріта ніжним промінням весіннього сонця, буйно парувала. Колгосп збирався в поле. Починався рання сівба.

Тож і Роман, забравши все насіння, яровизоване й звичайне, виділене для контрольного посіву, виїхав із своєю бригадою в поле на приділену ділянку землі.

Добре розробивши землю, повитягавши бур'яни, що стирчали з ріллі, бригада взялася засівати. Засіваючи поле, Роман уважно стежив за сівалкою, щоб зерно висівалося рівномірно, щоб ряди проходів сівалки лягали один понад одним, без огріхів. А поглядаючи на шиву, вдоволено моргав до Тугаєвого Василя, що ходив з кіньми, і примовляв, усміхаючись:

Ой, посіємо яру пшеницю,
та уродиться зелене стебельце,
зелене стебельце, золоте ядерце...

Коли кінчали сівбу, на ділянку завернув Супрун і похвалив роботу.

— Чисто упорались. Добре зробили. Побачимо тепер, що вийде.

По цьому поспитав Цибулька, чи не пішов би він із своїми товаришами на підмогу до Цимбалевої бригади, бо вона відстає. Не всі виходять. От Солюха, приміром, уже другий день не з'являється.

Роман поспитав, що з ним.

— Хто його знає, чи то поперек у нього болить, чи то так чогось, чи пішов на свій город копати. Ну, то як? — знову звернувся до Цибульки.

Роман здвигнув плечима. Тут, мовляв, нема про що розмовляти.

Хліба відцвіли, наливалися. Починали вже пологіти. На колгоспному подвір'ї закінчували ремонт жниварок, ремонтували молотарки. Готувалися до жнив.

Якось увечері Цибулька скінчив свою роботу на городах і пішов за село, в поле. Йому заманулося поглянути на поля, а більше на дослідну ділянку, до якої частенько любляв раніше навідуватися. Вийшовши на дорогу, що проходила полями, він повільно посувався вперед, поглядаючи на хліба. Картина була надто разюча. Низенькі, ріденькі з во-

лошками та сокирками жита, зачучвірені, кучерявин осотом, мов маком, укриті, ячмені, змінялися діляшками доброї, чистої, хвилястої, як вода, пшениці. «А все робота, 'робота всьому голова», — шукаючи причин такої строкатости, згадував, як пізно кінчали сівбу на ділянці, покритій бур'янами.

Він підійшов до дослідного поля, обробленого його бригадою, і усміхнувся. Пшениця вийшла висока, як очерет, цупка та густа, — не пролізти. Він спинився коло контрольної частки, зірвав колосок. Нам'явши зерна, роздавив зернину. Зернина була ще м'яка, хоч зверху починала ніби трохи засихати, шкарубитись. «Щоб не попало ще під запал», — кинув оком на червоний, аж багряний, захід. По тому підійшов до пшениці, засіяної обробленим насінням. І тут вирвав колосок і нам'яв у долоні, по тому легеньким подуvom здув половиу. Добірне, чисте, тверде, сливе вже зовсім пистигле зерно, мов золото, лежало в нього на долоні. Тоді у захваті скрикнув голосно, весело, радісно:

— Ура-а!..

— А... — аж луною відгукнулося там десь, за далекими гонами.

В цю хвилину з пшениці між дослідною і контрольною частками показалася постать.

Вийшов Солоха.

Роман, вражений несподіваною появою, поспитав, чого він тут плутається. Солоха відповів. Закортіло прогулятися у полях. Подивитися, що воно тутросло, та й повітрям чистим подихати.

— Знаєш, тут так пахне, аж у грудях стає легше. Ну, а ти чого галасуєш тут? Кріпость яку завоював, чи що?

— Більше, ніж кріпость, — скрикнув Цибулька, — природу, можна сказати, завойовуємо. — Він розгорнув кулак, де тримав зерно з контрольної частки. — Бачиш оце, непогане, а все ж дрібнувате. Отаке воно й скрізь, а то й гірше, і зеленкувате ще, під запал ще може попасти. А ось, — весело моргнув очима, показуючи в другій долоні, — добірне, вистигле, не боїться і спски, вже не візьме. От що значить обробляти насіння.

Солоха зиркнув на одну долоню й на другу. Узяв добірну зернину, потер пучками пальців, кинув на зубок.

— Це так, зерно гарне, — відповів спокійно і байдуже.

— По інструкції робив, — відповів Цибулька і додав, подумавши: — А що якби більше отак обробити та засіяти, скільки б того хліба вродило? А ти сумнівався? — поляскав його по плечу. — Добрий хліб вийде.

Солоха пощипав собі борідку й відповів, дивлячись убік:

— Пшениця вийшла гарна. Справедливо. Тільки хто буде з неї хліб їсти: чи пролетарія з колгоспниками, чи, може, буржуї?

Роман сторожко поглянув на Солоху.

— Про що ти кажеш? Звідки ти це взяв?

— Та це я так, — глухо промимрив Солоха, див-

лячись убік, і пішов далі дорогою поміж хлібами, — мовляв, треба прогулятися до вечора.

Цибулька постояв хвилинку. «Щось він захоче, — подумав про Солоху. — Треба буде з ним поговорити», — вирішив Роман і пішов у село.

Днина випала напрочуд гарна, тепла, ясна, спокійно-прозора, як це буває в перших днях вересня, коли сонце, сяючи скісним промінням, гріє так ніжно, так лагідно й помірно, що маниться виставити груди й повно, всіма клітинами тіла вбирати в себе пронизане сонцем м'яке, як оксамит, повітря.

Нагородах ще наливалися соком, вилискуючи червоноястими боками, баклажани, доцвітали яскраво-жовті брилі запізненого сояшника, а в повітрі вже пахло молодю зеленню ранньої озимини й лоскотно-ароматним духом пшеничного хліба, напеченого з нового врожаю.

Цієї днини зранку, хутко після снідання, у колгоспному подвір'ї, де містилися контора і амбари з обмолоченим хлібом, було повно народу. Чоловіки, жінки, підлітки з мішками під пахвою, а хто з рядицями, товпилися коло амбарів. Колгосп, виконавши державне замовлення на зерно, видавав колгоспникам вироблений хліб.

Голова колгоспу Супрун, поглядаючи у список, шукав трудодні, скільки кому належало, а комірник тут же відважував кожному на терезах.

Щойно одержував Роман Цибулька. Три лантухи

пшениці, уже зважені, стояли у дворі, чекаючи на підводу. Виважували четвертий. Відваживши і цей, комірний поспитав, де іще посуда. Роман відповів, що за рештою він приїде потім, хай покищо лишається тут.

— Ото який ти, — зауважив хтось з натовпу. Хліба зрікається. Скільки ж тобі полагається?

— Та, мабуть, ще стільки, а може й більше, — відповів за Цибульку Супрун.

Ця відповідь викликала балачки. Солоха кинув здивовано:

— Да, це хліб, можна жити. Ціле багатство в руках, можна сказати.

Роман усміхнувся, — мовляв, це ще не багатство. Потім будемо багаті, як усі добре робитимемо.

Солоха покивав головою — і то правда. Що то за багатство? Раніше якийсь там Коверя і той мав у двадцять разів більше.

— А скільки ти мав? — запитав хтось ущипливо з гурту.

Солоха прикусив губу. І тільки зрідка закидав, що доводиться по-дурному гаяти час у черзі.

Після того, як ще кілька чоловіків одержали хліб, підійшла черга Солохи. Він розгорнув лантуха. Подаючи його комірному, поспитав голову, скільки йому належить.

— Я думаю покищо взяти два лантухи, бо немає посуду.

Супрун поглянув у список. Похмурість доклалася на його обличчі.

— Відваж йому 60 кіл жита, — кинув до комір-ного, що наповнив був уже лантух зерном.

Аж ось підійшла Солошина дружина й подала йому третій лантух, що, видимо, десь позичила. Він узяв лантух, але, почувши Супрунів виклик, насто-рожився.

— Шістдесят кіл та й усе? — скрикнув уражений, бажаючи ніби пересвідчитись, чи не помилився.

— Та й усе, зерном, — додав Супрун похмуро.

Солоха поглянув на Супруна, потім на лантух на терезах, звідки комірний відбирав совком зайве зерно, і зарепетував:

— Як же це так, ціле літо працював, думав, хоч хліба прироблю, хоч хліба дадуть. А тепер що ж це виходить, як же його жити тепер, братці?

Супрун знову поглянув у список. На його обличчі поклалася чорна хмара.

— Ти працював? — відрізав обурено. — У тебе за цілий рік двадцять трудоднів набралось. Двадцять трудоднів за цілий рік! Це робота називається?

Солоха з гримасою на обличчі розвів руками, мов-ляв, хто його знає, як це вийшло, і поглянув на людей, шукаючи ніби спочуття й заступництва.

Проте, ніхто нічого не відповів. І тільки комірний загадав, щоб скоріше забирав своє зерно, не затри-мував терезів.

Солоха зняв лантух на землю; зав'язуючи його шворкою, мовив стиґа: — Не розумію, як це вийшло. Не розумію, — повторював непевно, передаючи по-рожні лантухи дружині.

Вона, вся червона, дивлячись соромливо вниз, простягла руку за порожніми лантухами. Але в той же момент, мов пронизана дотиком електрики, стрепенулась, підвела гордо голову й кинула лантуха Солосі межі очі.

— Не розумієш? Нашіптування Ковері слухав? На нього поглядав? Від нього добра сподівався? Лайдак ти! — пустила скалки очима. — Лайдак! Подивіться на нього, люди добрі!

Згадка про Коверю вмиль передалася у гурт. Люди обернулись до Солохи, що все ще возився біля лантуха, зав'язуючи його шворкою. Підійшов і Цибулька.

— Так ось що, — Коверя? А я й не знав. Тепер розумію, — кинув зневажливо, згадавши усе: і Солохине крутіїство, і його скептичність, і недовір'я.

Солоха зав'язав нарешті лантуха, підвів був очі, та зразу ж і опустив їх додолу, — йому стало ніяково перед людьми.

— Да, може й так, — проговорив, важко зідхнувши. — Була, виходить, помилка.

По тому присів на одне коліно, звалив на плечі лантух із зерном, випростався на ноги і повільно, з опущеними додолу очима, почувуючи на собі колючі погляди людей, пішов із двору.

КОСТРИГА

— Нема.

Це було його незмінне, важке, як земля, рішуче, як з пожа, слово. Казавши, він ані разу, ані трошки не запнувся, не запагався. Він ніколи з власної волі не додавав ще якихось пояснень, запевнень, присягань, що могли б викликати сумнів. Він лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав:

— Нема.

А тим часом на селі нутрувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є.

Ніхто тільки не міг визначити місця, де саме той хліб приховано. І не всякий наважувався говорити про це вголос: одні побоювались, знаючи круту й незабудькувату вдачу Костриги, другі вагались, мавши його за людину спритну та імкливу, треті, нарешті, були з ним у спілці. Сам він поводився так, що закинути йому одверту, свідому неприязнь до нового ладу важко. В справах громадських він часто схилився до більшості, — правда, коли це не

заходило на надто важливі. Куркулів він не обстоював, — правда, ще донедавна мав з ними ближчі стосунки. На контракцію йшов, навіть іншим радив. На позику теж підписувався, навіть інших підбивав. А часом, як траплялось йому громадське доручення, він намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так само, щоб усі чули, бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу. Одного тільки не міг сприйняти: деяких заходів цієї влади. І посилався на свою дурну голову, що не годна чого слід та як слід охопити, збагнути.

Коли, приміром, приїхав був представник із району й годин зо дві докладно розповідав за колективи, за мету, за перевагу, спосіб організації тощо. Кострига по закінченні підвів руку й недоумкувато спитав:

— Ну, а що воно таке — колектив?

На порив сміху й здивовання багатьох присутніх він пересмикнув плечима й незневольно відповів:

— А коли я не розумію? Чого ж тут зуби щирити? Я хочу все до цурочки розуміти. І хочу, щоб товариш об'яснив.

Виявились такі, що його підтримали, і товариш з району знову досить докладно й довго пояснював, заохочуючи створювати колективи. І знову, по закінченні, підвів Кострига руку:

— Теперички так, зрозуміло. Але скажіть, будьте ласкаві, чи потрібен уже нам той колектив і навіщо він здався?

У багатьох здивовання оберталось на збентеження, збентеження на обурення. Та доповідач, видно, був людиною дуже витриманою, ледь посміхнувся і, добираючи найзрозуміліших, найяскравіших порівнянь, терпляче довів, утовкмачив, як дитині, що колектив таки потрібен. Кострига однак не зовсім поиняв віри. Кострига поклав спочатку придивитись, як у колективі іншим поведеться, і лишився покищо на своїх гонах одноосібником.

За минулих років, бідкаючись, зволікаючись, що давши, а чого не додавши, трохи грішми доплативши, а трохи полегшень собі виканючивши, він сяк-так перекрутився із хлібоздачею. Передостаннього року, коли в сільраді чіткіше налагодився облік і важче стало заплутувати кінці, його вже спобігла значна неприємність. Покладаючись на власний тиск, на окремі знайомства, на деякий минулий попуск, він контрактаційних зобов'язань, попри всі нагадування її вимоги, недовиконав. Тоді частково чіпнули його майно. Це глибоко чіпнуло самого Костригу. Він бо сподівався, що йому подарують. Він помилився. Він мусів скоритись. Але винним себе не хотів визнати. Щемітна злість дошкуленого власника, що з діда-прадіда вкорінювався у своє хазяйство, стуманила йому свідомість. Він бинуватив інших, нарікав, нахвалявся прокурором. Прокуророве розслідування, кінець-кінцем, вийшло не на його користь. Тоді Кострига значливо хитнув головою, затався.

— Матвію, йди краще в колектив.

— Ні. Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете.

Обсіявся цього року він несповна, хоч як його переконували та впливали. Еге ж! Чим засієш, коли й так, мовляв, останню зернину кинув у землю, а ще ж до нового треба всією родиною перезлиднювати. «Еге ж! — прикидав тим часом у думках, — яка рація сповна обсіватись, а потім, хоч-не-хоч, продавати, коли треба передусім за себе дбати? Аби собі вистарчило. А якусь там мірку, про людське око, щоб не гавкали, щоб не присікувались, можна буде зрештою й на зсиппункт одвезти». Трапилось далі так, що й урожай себе ніби не виправдав, бо зерна ж обмаль, бо впало ж рідко. І трапилось так, що комісія, пильно досліджуючи той урожай, визначила цифру більшу, ніж Костризі сподівалося, хотілося. Кострига ретельно заперечував. Кострига взято обстоював. Костризі не допомогло.

Його спочатку зв'ялив розпач. Потім охопило чуття застарілої упереджености, непоборної злости, що поштовхувало на упертість, на виклик. Він — хазяїн, то кому ж визначати, скільки в нього вродило? Він — хазяїн, він тут працює, то чому ж сюди приходять чужі, заважають, свій рахунок складають, вимагають?.. За яким таким правом? Він — хазяїн, він має право сам розпорядитись, він мусить передусім забезпечити себе і то принаймні років на два, бо невідомо, що воно далі буде. А йому не дають, за ним стежать, допікають. Може, знову доторкнуться до його майна? Може й будівель не мійнуть? Ущільнять? Та навряд. Він же не куркуль. І всім тепер відомо, що засіяв він менше. І треба ж йому

десь жиги, господарювати. І хіба він один такий на селі? Інші, отакі ж, покладаються на нього. Він покладається на них. Рука руку держить. Що буде людям, те і йому буде. А на нема й суду нема.

Кострига остаточно відкинув підрахунки комісії. Кострига одвіз контрактаційне за своїми особистими підрахунками. За решту, вважаючи, що якібудь пояснення цілком зайві, він тільки кидав своє незмінне, коротке, тьае, як з ножа:

— Нема.

Коли до зривників узялися рішучіше, коли серед затаїників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сільради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись виконати хлібоздачу, — Кострига зпажися на цікаву витівку. Кострига протиснувся до стола, непомітно виїняв перо з ручки й раптом запропонував:

— От, будь ласка, товаришу, візьміть, запишіть.

Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

— Неможливо цією ручкою записати.

— Чому?

— Бо самі ж бачите, пера нема.

— Ха! Отож воно й причина. А як же вам на зсиппункт везти, коли везти чорг-ма? Коли хліба нема?

Несміливий, але ухвальний сміх прокотився довкола. Чутка за цю витівку облетіла незабаром усе село, і Кострига став ніби героєм. До нього помітно зросла увага, і дехто вирішив іти за прикладом

Костриги. А в сільраді теж вирішили особливої уваги з-поміж усіх надати Костризі.

— Ну, добре. Скільки у вас, по-вашому, було хліба?

— 80 пудів.

— Скільки продали державі?

— 50.

— А де решта?

— Сам із'їв.

— Коли ж ти встиг з'їсти?

— А чого ж? Двоє дітей у мене, хазяйка. От і з'їв.

— І пригоршні не лишилося?

— І зернини.

— Ну, а за обліком комісії в тебе мусить бути 120 пудів і здати мусиш ти значно більше. Що ж тепер?

Він злегка одхилив вузлуваті кігтісті руки, дивився просто в очі і знову просто, досить переконливо:

— Нема.

Однак чутка, звивна й настирлива, перехоплювалась з уст до уст: мусить бути, та ще й з минулого року мусить бути...

Обшукали клуню, хату, горище — нема. Перевірили солому, може, обмолот поганий, у колосках застрягло, — нема. Придивилися до половини, може, там помішано, — ні; нема.

Кострига з усією родиною сидів на картоплі і, за своїм звичаєм, вівся так, щоб усі бачили, чули,

знали, що сидить він на картоплі, бо хліба нема. Звійнулась навіть була чутка, що в нього справді хліба нема. Але, побиваючи її, перша чутка все одно даль-подаль веретенилась, не вщухала. Все одно ставало тривожніше. Втрачаючи певність, подався нишком Кострига до міста. Там розшукав він свого приятеля, заможного колись Артема Сильвестровича, якого мав за мудру голову і який, утікши з села, влаштувався досить добре на одній з будищель. Артем Сильвестрович порадив не піддаватися. Адже Кострига не з куркулів, боягися нічого. Треба ж комусь бути за хазяйський приклад. Та й хто зна, чи довго це все протягнеться. Всякі бо чутки вирують. До всього треба бути готовим. За себе, насамперед за себе треба думати.

Кострига подякував і вернувся підбадьорений, ще заповзятіший.

На той час по всьому району зорганізувалися вчителі, щоб укупі з учнями «витягати (як було записано в протоколі) контрактантів з боргу перед державою». Прибіг якось старшенький Митрик із школи, захекався:

— Тату, там кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю.

— От діла, — криво посміхнувся Кострига. — Скажи їм, що дурний їх піп христив. А хліба в мене нема. Чуеш? Нема!

І він так гримнув на Митрика, наче той прийшов йому з хлібом розшукувати.

До нього справді незабаром прийшли інші,

сілярди. Вони поводитись підозріло. Вони говорили упевнено, що тут десь у ямі приховано хліб. Вони вимагали показати і врешті самі почали копати.

Кострига хмарно походжав, знехотя відповідаючи. Кострига аж вуса закусив, затремтів з обурення, коли почали копати у рові, неподалець стрункого, ним самим посадженого, улюбленого береста. І все ж таки розкопани нічого не дали.

— Нема.

З гіркою усмішкою докірливо похитав він головою на адресу допитливих копачів:

— Щоб вам так у печінках копало. Раз Кострига сказав, що нема — значить, нема. А ви Костризі не вірите?

Довелось в нього натомість чіпнути картоплі та описати клуню, хоч це й не могло покрити заборгованість. Але це вдруге неймовірно чіпнуло Костригу. Гнів тваринний, як жадова власности, пекучий, як отрута власности, чорний, як чернозем, гнів сповнив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборов себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, важкими прокльонами.

— За що, за що мені таку норму поставили, щоб їх правцем поставило? Хотять, от хотять у могилу загнати.

Ів Кострига з усією родиною, лушпиння з картоплі, з буряків, позичені жолуді, робивши знову

це так, щоб усі добре бачили, знали. На селі знову прокотилася триваліша чутка, що в Костриги хліба зовсім нема, що Костригу скривджено. Дехто вже губив сумнів. Дехто і співчував. А найближчі, виправдуючи його, ще невідступніше його наслідували. Правда, невдовзі в одного з цих близьких викрили на подвір'ї чималу яму з пшеницею. Викрили й у другого яму, просто в хаті, під полом. Решта кількоро запевняли, що їх, мов того Костригу, тяжко ворогами оббріхано, що вони сном-духом нічого не знають, нічого не мають, і держались вони зовні непохитно, хоч насправді їх дедалі більша опосідала тривога. Невідчіпна тривога вже зайшла в обійстя, переступила поріг, сповнила хату. Невблаганна тривога, як тінь, цілий день ходила слідком і, як тінь, цілу ніч стояла в приголов'ї.

Одного разу двоє з них заскочили до Костриги, повідомили, що всіх таких записано на чорну дошку, дано остаточне попередження, зближається справжня загроза. Як же бути? Може б трохи поступитися?

— Поступайтесь, коли маєте чим, — холодно відповів Кострига, — а в мене, як самі знаєте, ні крихти нема.

— Ні, Матвію, з нами так не годиться.. Хіба ми вам чужі або вороги? Хіба ми

— Що? — скипів Кострига. — Може, скажете, що в мене хліб є? Може, знаєте, де він є? Може, підете, докажете? Ідіть, ведіть, копайте! Копали вже. Тисячу пудів викопали. Ха! Все село знає, що в мене хліба нема. Ось жолуді їм. Зчорнів увесь. Трясуся.

А на дітей аж серце крається, як гляню. Ідїть, поступайтеся! Тільки ж потім не кайтеся. Хто зна — кому казна, а кому й тюрма.

І пішли від нього сум'ятно, трохи вже й непевні, чи той хлїб у нього є.

З виду він справді геть змарнів, аж пригнувся. Рухатися раз-по-раз ставало важче. Під грудьми частіше заходила різота, брало на кольки. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг іще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг бачити їхні виснажені, посірілі обличчя. Він не міг чути їхні благальні голоси. І серце його скорчилось із кричущого болю, коли той же Митрик попросив:

— Тату, кажуть усі, що у вас хлїб є. Одкопайте, тату, хлїба. Дайте.

— Дурненький ти, — болісно-ласкаво мовив він, погладивши вихрасту голівку, — де ж у мене той хлїб? Нема, сину, хлїба.

Серце скорчилось у боротьбі. Гарячі думки не давали спокою. Він не міг знайти собі місця і вночі раз-у-раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти. Йому аж дух займався. Йому згадувалось, як близько того береста копали й трохи-трохи не натрапили. А в нього ще була й друга яма, на городі. Там небезпечніше, помітніше. Тут, під берестом, певніше. Але що може бути потім? Візьме котресь із дітей та й пробовкнеться. От і готово. Або Дарка, яку він торік, після смерти дружини, взяв до дітей та на

господарство, ця роботяща, але трохи придуркувата Дарка теж може проязнитись. І готово! Крім нього, ніхто ж нічого і ніяк не знає. А викриється він — викриються й інші. Тоді інші, себе рятуючи, все звернуть на нього, на заправилу. І готово! Головне: з якої речі віддавати? Свою працю, свою кривавицю віддавати? Держава й без нього обійдеться. Але який же знайти вихід? Як бути? Він гадав, що його, за прикладом минулих років, поторсають трохи, посмикають, переконаються і поволі заспокояться. Він сподівався, що сяк-так перебідкається, пережде, поки мине тривожна хвиля. А виходило інакше. Справа затяглась. Треба було шукати виходу. І треба було поспішати. І він не знаходив собі місце. І думки пекли. І серце завмирало. І одного дня почув він, що гупотять попід вікнами чужі кроки. «Це, мабуть, знову шукати, копати», — подумав він.

Увійшли люди й сказали:

— Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна губити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще і певніше.

У Костриги відлягло від серця, наче важке жорно сповзло. Кострига охоче погодився. Його ще раз спитали, невже можна вірити, що в нього хліб не закопано? Він злегка розвів руками, судорно глянув і тихо, але твердо сказав:

— Нема

В цей час похапливо вскочив у хату Митрик і ще з порогу нестримно гукнув:

— Тату! А на нашому городі он яму розрили.
З хлібом!

Кострига підвівся і став, як камінний.

— Чи ти здурів? — вимовив він побілілими устами. — На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема.

Харків.
Січень 1933 р.

ПОМИЛКА МУХИ МАКАРА

Хоча й старанно Муха Макар виконував свої обов'язки, а в шкоду все таки вскочив.

Всю дорогу від Караванового поля до колективу «Ясні зорі» він марно шукав слів, щоб виправдатися перед правлінням. Власне, що вони нарobili з трактористом, він ще собі не уяснив, і тому забіг додому, щоб порадитися з своєю молодичкою.

— Мабуть, зовсім ухекали!

Повнолиця молодичка, схожа на туго натоптаний лантух, на його слова спочутливо похитала головою й щиро побажала:

— Краще б він поодбивав оті печінки тобі, а не сердешній машині.

Запорошений Муха Макар, у надрубаних халявах, схожий на сухий корінець, намагався виправдатися:

— Хіба його одним оком додивишся?

— Тобі б і двоє не допомогло.

— У тракториста було їх аж четверо, а й то не хватило созрення, бож це ідол якийсь, а не трактор: пре, як неначе йому стрючкуватим перцем підмазали Ну, я то такий, що зразу сообразую.

— Видно пана по халявах.

— Я зразу побачив, що в темноті нічого не видно, отут і треба б було трактористові встати й провести трактора в руках, так хіба ж він послухає, хоч мене й наставлено за начальника.

— Тебе?

— Авжеж.

Під час оранки на зяб перший сурганський колектив «Ясні зорі» розподілив роботу на дві бригади. Муха Макар добре знав колишнє Караванове поле, де він все життя своє працював за десятих сніп, тому його й призначили до другої бригади, що їхала на цей лан.

— За начальника, чи як? — запитав він, вилазячи на трактор з червоним прапором.

— Межі покажеш, — наказував йому голова колективу, ставлячи в таблиці хрестик проти його прізвища.

— Значить, як межівник ніби?

— Та покажи трактористові, де левада була, там, здається, пеньки зосталися. Потім табір будеш стерегти.

— І все?

— Про змагання з першою бригадою не забувайте.

Муха Макар зручніше виступив на тракторі, хазяїновито окинув одним своїм оком довгу валку з людьми, з плугами, з водою та з паливом і ліктем штовхнув тракториста.

— Торкай.

Трактор «Інтер» розсунув туге коло колгоспників, що на різні лади сипали дотепами, і вийшов у поле.

Розкидані наділи членів колективу були зведені разом з колишнім Каравановим ланом в одне поле. Зараз мали підняти під ранні ярові сто гектарів. П'ятдесят приділили зорати тракторові і стільки ж припадало на кінську колону із шести плугів. Працювати мали на дві зміни, щоб скінчити оранку за шість день.

Ватаг кінської колони до тракторів ставився з повагою, але перед орачами непомітно для трактористів, коли чвиркав, то тільки в бік «Інтера» і тут же загадково говорив:

— А, може, хто й за п'ять справиться.

Симпатії Мухи Макара двоїлися: в кінській колоні був Буланій, що мало не перейшов до нього від Каравана, але після маршу через усе село на приступці «Інтера» він уже кричав на вухо «парнищі молодому»:

— Кінь — не трактор: слово без всякого тобі об'юма!

На полі, що одним рогом западало до левадн, саме посередині межі улаштували табір. Доки орачі риштували плуги, а трактористи заправляли мотор, Муха Макар обійшов з старшим лановим межі, позначив їх червоними прапорцями; з ватагом орачів вимірляв смуги для кожного плуга і повернувся до табору, коли вже все було готове до оранки. Лановий урочисто зняв шапку, те ж саме зробив і Муха

Макар І, не давши лановому розтулити рота, сказав:

— Рушайте, а балакати по роботі будемо.

Лановий надів шапку.

— Правда, Макаре, рушайте.

Муха загонисто заніс до лоба три пальці:

— Хай вам... — але враз похватився і вже ляснув долонею. — Забув, а й говорив же парнишка молодий.

Зриваючись на кашель, загув мотор і рушив ув один бік, а дванадцяттеро пар коней запряли вухами і поспішно смикнули шість плугів у другий.

— Про змагання з першою бригадою не забувайте! — додав ще на дорогу Макар, але причіпки уже деренчали сильніше за його пискливі вигуки.

«Інтер» вів за собою двокорпусний плуг Сакка і вже вивертав на сонце масні одгодовані скиби чорної землі. Муха Макар подріботів за плугом.

— А чого ти, парнишка, не від межі починаєш?

Тракторист, не озираючись, кинув назад:

— А на заправку до тебе на ялових ходитиму?

Муха Макар зупинився, ласкаво глянув єдиним своїм оком в спину трактористові, потім знову в борозну й весело підморгнув до левади:

— Раціоналізація! — і на цьому осікся. Усмішка з обличчя перебігла в його модем побиту борідку, потім воно просто перекривилося: на межі, спершись на палицю, в насунутім на очі картузі, стояв Караван, що на нього він працював усе своє життя. Перед Каравановими очима трактор уперто сунув до

межі його поля. Важким поглядом Караван, як залізом бритви, приставленої до горла, стежив за кожним вершком. Трактор накотився на межник, і два леміші перерізали зелений застарілий рубець. Каравин, немов од рани, одвів свої очі й зупинив їх на Мусі. Муха Макар пам'ятав, що вчинив над ним Караван, коли виступав узимку на зборах, і тепер мав усі підстави дорізати його на цій межі, але від важкого Караванового погляду йому зробилося ніяково, і він, щоб не зустрічатися очима, хазяїновито нахилився над стернею, налапав очима маленький черепок і ще хазяїновитіше, щоб ненароком не попав на леміш, пошукав місця, куди його закинути. Шукав він навмисне довго, але Караван все ще не зводив з нього очей. Він тільки переставив палицю, від чого та помітно підвищилась. Муха Макар здивувався, — що б там могло бути на рівному обніжку, щоб на нього можна було спертись, і пригадав, що там, у бур'яні, одвіку лежав важкий камінь, на якому він не раз ламав собі косу. Друге таке місце було на Бабачці, де ще колись давно викорчувано леваду.

— Чуть не забув, — зрадів він з цієї нагоди, — прощайте, мабуть, — і, зідхнувши з полегшенням, немов скинув з плечей муляві Караванові очі, підтюпцем, щоб відзначити це місце прапорцем, потрусив до Бабачки. За ним шкутильгав сухоребрый пес Дрючок, що приблудився до табору. Уже відбігши в поле, Муха Макар аж тепер набрався хоробрости. — «Я б тобі, знаєш, що б сказав, Кара-

ване, — заговорив він до деревка, що стискував у руках: — знаєш, що б сказав. — Я на тебе все життя своє працював, чудувати став, щоб хоч таким люди помічали, що я теж чоловік, а серця ні на кого не мав. А тепер прийшов і на нашу вулицю празник: совєцька власть тружеників за людей стала вважати. А в тебе, Караване, забрали тільки те, що ми тобі своїми горбами нажили, а ти вже й з-під лоба на нас. Дивись, дивись; тільки тепер не злякаєш, бо й Муха вже не боїться тебе».

Караван все ще стояв біля каменя і спирався на палицю.

Назад до табору Муха Макар повернувся вже другим межником і до самого ранку відчував себе, як на святі.

В таборі серед гарб на стерні виблискували стягнуті кільцями залізнi бочки з гасом, поруч стояли бляшані жбани з сизою олінафтою і з бензиною. Під сонцем висів терпкий припах. Тут же докищо в безладді лежали лійки, цеберки, лопати, брезенти й ліхтарі. За всім цим мав доглядати Муха Макар і він від справжнього задоволення сів на бочку з гасом, дістав кисет і почав крутити цигарку. Коли вже в руках були сірники, він скося зирнув на сіно, що наїжачилось із гарби. Звідти хтось попередливо протяг:

— Макаре.

— Та я вже й сам метикую, — і щоб остаточно виправдатися, враз крикнув: — Гей, сороки білобокi, ви що ж судьби своєї не собразуете, чи що?

Куховарки, що розкладали за табором вогнище, наставили до нього вуха.

— Ви, Кажу, мировий пожар хочете зчинити? Геть мені на п'ятдесят сажень, як во внутрєній службі сказано!

Сам він теж одійшов дзалеко вбїк і там спалив свою цигарку. Пїсля цього він з почуттям гордощїв заходився бїля дорученого йому майна, і табїр до ранку преобразився. Муха Макар встиг уже доладу поставити гарби, на вїддалї з брезенту спорудив ятку для палива й мастила, таку ж ятку спорудив і для кухнї, і табїр уже виглядав маленьким ярмарком, в якому вешталося стїльки людєй, як це буває на пїдторжї. Сновигаючи мїж ними, Муха Макар пїсля снїдання помїтив сигнали з трактора. Тракторист червоним прапорцем просив принести води для радїатора. Муха Макар схопив лїйку і двї цеберки води і хутко помандрував на край поля. Бїля кїнської колони його зупинув орач.

— Куди несеш, до карасинки?

Муха Макар за слово «карасинка» образився і нїчого не вїдповїв.

— Може б трохи дав води Буланому?

В парї з сїрим стояв той самий Буланий, що в Каравана справлявся мало не за трактор, і простягав до вїдер рожевї нїздрї. Муха Макар завагався, простяг руку до Буланого, але позирнув і на трактора: звїдти вимагали води. Він помїркував губою і вже рїшуче схопився за вїдра.

— Коняку всякий і навїть не старший зумїє на-

поїти, а трактор — треба вїти, — і знову потяг по ріллі важкі відра, що нагинали його до самої землі.

Назад повертаючися з порожніми відрами, Муха Макар на ріллі здибав дідка.

Весь сивий, з бронзовою лисиною, дідок в білих штанях, спираючися на костур, босими ногами ходив по глибоко зораній ріллі і заклопотано й пильно придивлявся старечими очима до чубатих скибок. З натугою він зважувався на костур, розгинав свою спину й стривожено оглядався з-під руки довкола. Колишні дрібненькі селянські клаптики землі були в'ряд укриті розгонистими борознами, і хоч би які ознаки меж зникли під ними.

Дідок у білих штанях знову нагинався, шкріб у жменю землю, підносив до очей, довго вдивлявся в чорний порошок, дув проваленим ротом на долоню і заперечливо хитав головою. Він перейшов у друге місце, знову нагинався, нашкріб у жменю землі, підніс до очей і знову заперечливо похитав головою. З кожним кроком його тривога зростала, і губи не переставали щось шепотіти. Муха Макар наблизився. Це був дід Майка.

— Загубили щось, папашо, чого шукаєте?

Дід Майка звів на нього свої в сивих віях очі.

— Загубили, кажу?

Убили, синку, убили.

Дід Майка був глухий і доживав свої дні у сина, що вступив до колективу «Ясні зорі».

— Кого вбили, діду?

— Земельку, сину. Моя дідівщина, а син у колек-

тив П, а син під трактор її. Де вона, моя земелька, покажи мені, синку, я хоч попрощаюсь, я поцілую мою землю та й ляжу, синку, під ваш трактор. Ляжу вмирати.

— Штраф заплатите, діду, за порушення тишини.

— Заплачу, синку, заплачу, тільки де наша, де?

— Ось вона, діду!— і він обвів цеберками навкруги.— Вся тепер наша, скільки оком не забачиш, діду, вся наша.

Дід Майка опустився на коліна і припав до грудки. Він обіймав її руками, тулив до неї висохлі груди, цілував посинілими губами пружний овал скиби й щось лебелів до неї, як до єдиної дитини, що навіки прощалася з старим батьком. У Мухи Макара посмішка збігла з виду, і він, кліпаючи єдиним своїм оком, одвернувся ніби од вітру. До них сунув чорним танком трактор. Дідок в білих штанях все ще лежав на ріллі, а над ним хистко миготіла соняшна пряжа. Муха Макар нахилився і обережно допоміг йому встати.

— Ходіть вже, діду, — і в голосі забриніла струна, співзвучна до струн степового вітру, що над високими могилами доспіває свою пісню.— Ходіть.

— Незнавиділа мене земля: не прийняла раніше. А я її руками...

— Зігнула вона вас, діду, ця земля в дугу, а ви ще й цілуєте її, сльозою кропите, а воно радіти треба, що передня життя не така вже буде: тепер буйвол оцей гнутиме над нею спину, а не ми.

— Ходіть!

Позаду них, порючи пір'їй, громохко просунувся трактор.

Дідок хистко зважився на костур. Він став зовсім безвільний. Старечі губи ще шамотіли якісь слова, але сльози ніби зменшили той тягар, що зігнув його в дугу, і він слухняно подибав за Мухою.

На межі Муха Макар попрощався з дідом Майкою, зворушений повернувся, щоб іти до табору, і на тому самому місці, де й учора, побачив Каравана. Він стояв, спираючися на камінь палицею, і важким поглядом з-під насунутого на очі картуза дивився просто на нього. Муха Макар на цей раз не зупинився, як учора, він хоч і відчув, як Караванів важкий погляд ніби грузом ліг йому на плечі, проте хутко попростував до табору і, коли зайшов за брезент, сів у самий куток зверху на залізну бочку і, якби на когось очікуючи, пошукав очима про всякий випадок чоگونهбудь замашного.

Наступив п'ятий день. Спокійне, до того руде, поле, мов море восени, вкрилося чорними хвилями. Трактор ходив уже попід самими межами, а коні все ближче сходилися із своїми сусідами. Зранку приїздив голова колективу і заявив, що перша бригада, мабуть, закінчить оранку сьогодні. Муха Макар ще вночі ходив з «парнишкою молодим» на його дільницю й виміряв ногами незорані паси й говорив:

— Ніби як в акурат. Тепер на тебе, парнишка, вся надьожа.

Тракторист теж прикидав ув умі і, на його думку, виходило, що «трошки, а мабуть, не встигне».

— Якби не їздити на заправку до табору.

Муха Макар пошкріб свою молям побиту борідку, яка від пороху знову обернулася у чорну, потім змовницьки підморгнув і таємниче прошепотів:

— Цить, а я таке слово знаю. Чув, як взимку говорив такий парнишка молодий: «На заводах конвейєри, на заводах раціоналізація». Чув? Так цить.

В кінській колоні теж шепталися поміж себе і підраховували залишки:

— Тридцять на вісімдесят і ще вумножить на шість і розділити на пополам, — бубонів їхній ватаг. — У тебе, Гришо, найбільше зостається.

— А що ж ви мені дали якусь пирхалку, а не коняку, — чути огризався басом Гриша. — Ну, я завтра не так їй накрутю хвоста. — Потім той же бас говорив уже десь за гарбою. — Шамай, круглая сиротка, шамай!

У «круглой сиротки» на зубах, чути, хрумчав овес.

— А карасинка, здається, чадить уже, — бубонів знову ватаг. — Кочергар казав пів дня виграю: на шостий, каже, до обід скінчу.

Орачі притишено зареготали, так ніби вони грали в жмурки і жмурився «кочергар».

Старший лановий спав разом з ними на гарбі і разом з ними сміявся.

Муха Макар кожного разу, коли чув слово «карасинка», або — «кочергар», згадував, що в ятді роз-

велося багацько бліх, і немилосердно шкріб собі боки.

Вдосвіта, ще до схід сонця, він зірвався на ноги, підсмикав штани і тихо, крадькома продерся до трактористів, що спали під брезентом.

— Хлопці, хлопці, вйо!

Потім хитро позирнув на гарби, де спали орачі, але в таборі їх залишилося уже мало. Він вибіг за гарби і скорше почув, ніж побачив у сірій імлі, як орачі погейкували на своїх пругах.

— Та не їдять його мухи, — ображено ляпнув він по штанях і ще більше напосів на трактористів:

— Дітки, дітки, рушайте в добру годину!

Разом із сонцем вийшов із табору і трактор. Муха Макар, мов за школярем ранець, поніс за ним дві цеберки сизого гасу. У хвості вже з Мухою шкутильгав сухоребрый пес Дрючок, що розводив йому в ятці бліх. За день Муха Макар разом з Дрючком ходили до трактора тричі та стільки ж раз він ганяв молодих стернових, і трактор навіть під час обіду не сходив з борозни.

Кожного разу, коли Муха Макар повертався з порожніми відрами назад до табору, він з опаскою позирав на те місце, де лежав у бур'яні камінь, але Караван уже другий день не показувався.

— Мабуть, луснув од созренія, — говорив тоді Муха до Дрючка, — бо машина — трактор.

В обід учні трактористи, двоє шустрих комсомольців, із патичків зробили діяграму змагання. Один патичок був чисто обструганий і стояв вище за

шістьох помережаних. Муха Макар, не показуючи свого задоволення, підійшов до діяграми і хазяїновито присадив на рівні з іншими обструганим патичок, що мав бути трактором.

— Отак воно є правильно, — і потай підморгнув до учнів, що вже мали образитися. Орачі щиро підтримали і штовхнули сусіда сусіду коліном.

До вечора Муха Макар потихеньку готувався до шабашу і не помітив, як Гриша, що вночі вів розмову з своєю «круглою сироткою», повернувся з плугом до табору. Він помітив тільки, як той зневажливо пройшов до діяграми і високо підсмикнув один помережаний патичок. Муха Макар розгублено закліпав єдиним своїм оком і потай зирнув у бік трактора. Трактор чомусь стояв, а через ріллю гнав щодуху хлопійко стерновий. У Мухи Макара перевернулося стривожене в Карпатах нутро, і він підтюпцем вискочив йому назустріч.

— Що трапилось?

— Шворник на зчепці поламався.

— Який?

— Та дерев'яний, що плуга чіпляють. Дайте скорше патичка.

Муха Макар перевів дух.

— Значить, ніби як чока? — І з цим він підійшов до діяграми і хазяїновито висмикнув найвищого помережаного патичка «круглої сиротки». Гриша, який посміхаючись наслухався до їхньої розмови, враз скипів.

— Макаре, кинь, уйди, кажу, від гріха! — і, як

довбню, наставив над маленькою Макаровою головою свій кулак.

У Мухи Макара лице взялося зморшками.

— Нечувствительний ти, Гриша, чоловік, — він нехотя засунув назад патичка, намагаючись присадити його якнайнижче. — Тут треба робити всевкучно. — Потім Муха Макар крутнувся до ятки і витяг із брукту чоку — На, неси, ця вже не ввірветься.

— Та патичка ж казали, — сперечався хлопійко.

— А Макар для трактора й залізної чоки не пошкодував. Неси, неси: це мій вентар.

Хлопійко з чокою погнав назад, Гриша баском уже усовіщав «круглую сиротку», щоб не заїдалася з сусідами, а Муха Макар, зирнувши на сонце, що вже пурхнуло за сизі греблі ріллі, почав розбирати свою ятку. Навантажуючи на гарбу порожні жбани з-під мастила, він наткнувся на гасові ліхтарі і тільки тепер пригадав, що мав давно їх заправити й однести до трактора. Він заметушився: сутінки вже просвічувалися рожевим молодиком, що ясним лемешем повис над полем, і тільки по звуку можна було догадатися, що трактор ішов од левад до каменя, захованого в бур'янах на межі. Муха Макар, розмахуючи двома ліхтарями, — подріботів просто на звук. Слідом за ним підстрибував на трьох ногах, задоволений з шабашу Дрючок. Залишалось вже з сотню кроків. Муха Макар навіть почув голос «парнишки молодого».

— Проспав, Макаре? тепер уже й без твого світла доїдемо. — Трактор ішов по самій межі просто на

кущ бур'яну, з якого підряд три дні стовбичила Караванова постать. Муха Макар зметиковав ураз і закричав щосили:

— Соб, соб верни! — і очманіло замахав ліхтарями.

Від левади відбилася луна: «Соб, соб верни!» Сухоребрый пес від несподіванки підозріло відскочив назад, а трактор, не розуміючи його, гарчав моторами й вперто сунув просто на кущ бур'яну. Враз передні його колеса здибилися, під плугом щось завищало, з димарика вихопився стовб вогняного диму, потім під ногами й руками тракториста загарчав фрикціон і важелі, і трактор гупнув на передні колеса. Упавши на землю, він, немов гармата після пострілу, окутаний димом, затих на місці. На ріллю посипалися стернові й кинулися до плуга.

— Давай ліхтарі, мнихало!

Муха Макар, весь мокрий, спотикаючись у борознах, нарешті наспів з ліхтарями.

— Світи! — Голос у старшого тракториста обривався від хрипоті.

Жовте світло заграло на блискучих, вишаруваних об землю частинах плуга: один кружальний ніж, як повний місяць, вихопився над самий граділь і так тримався на зігнутій осі, а другий, зігнутий у совок, стирчав убік. У обох полиць теж були зім'яті лемеші.

— Що за чортяка? — здвигнув плечима тракторист.

Муха Макар присвітив у борозну. Там, мов вивернута із калюжі туша кабана, лежав вкритий мохом грузький камінь.

— Таки вивернули? — задоволено констатував уголос Муха, — з кінця віку лежав, — але зирнувши на плуга, він зідхнув. — Я ж тобі кричав: «соб верни». Може ще що? — і присвітив до зачіпного кільця, де стирчала його чока. — Бач, моя таки витримала!

— Чорти б тебе взяли з твоєю чокою, — подякував йому тракторист. — Тобі казано — патичок, і нічого б не трапилось: тріснув би й тільки.

Муха Макар винувато закліпав єдиним своїм оком.

— Як воно проти нашого навпаки. Ну ж хоч оранку скінчили? А то Гриша вже.

— Світи сюди.

— Скінчили, — відповів йому учень. — Це вже повертали на останній борозні.

Тракторист оглянув машину, завів мотор і почав уважно вслухатися в її видихи. Муха Макар теж наставив вухо, але й без цього було чути, що робота в картері йшла стрибками: на кожному четвертому такті чувся якийсь сухий удар. Муха Макар тривожно зирнув на тракториста. Той морщив чоло і з кожним четвертим ударом, ніби від болю, кривив свої засмагли вуста.

— Гонок¹, — сказав він до свого учня. — Це ще нічого: додому доїдемо і на трьох, — і натиснув ступир. Машина здригнулась і рушила до табору.

Муха Макар дріботів поруч. Він був і радий, що закінчили сранку, і в той же час за серце брав жаль до машини, що, як і він колись у Карпатах, стривожила собі нутро. Зустрівши біля табору ла-

¹ Частина двигуна.

нового, він промовчав про неприємну пригоду, а попростував зразу до ділграми змагання. Там уже стирчало над всіма троє помережаних патицків. У темноті з рїллі, наближаючись, деренчали на яловому ходу решта плугів. Муха Макар взявся за обструганий патичок і висмикнув його найвище.

— А оце бачили? Ми навіть каміння, що з кінця віку лежало — але враз похватився: — то їсь, я кажу, тепер собразуйте сами, а я буду шабашувати, — і заторохтів цеберками.

Біля десятої години валка, уквітчана смолоскипамч, на чолі з трактором, що неймовірно чадив, повертала додому. Муха Макар сидів тепер на возі, бо «парнишка молодий» на трактор його вже не пустив. Собі це Муха Макар пояснив тим, що машина і без того хвора, але коли на околиці Сурган-Балки волосожаром засвітилися такі ж смолоскипи і коли він зрозумів, що це їх вийшли зустрічати яснозоряни. Йому знову захотілося улестити тракториста.

— Факел, це ж просвещеніє темноти, — викрикував він, поспішаючи за трактором. — Попереду треба, а я з ним аж на гарбі.

— Геть від колеса! — похмуро відповідав «парнишка молодий». — На чоку свою сідай та й скакай попереду.

Муха Макар хотів образитись, але в цей час на шпилі показалася, теж заквітчана смолоскипами, валка, і звідки летіло: «Грими, грими, могутня пісне. » Ясно, що це спускалася друга бригада, з якою була його молодичка. Муха Макар засмикався:

— Сперечає? Нажми, парнишка, нажми, — благально закричав він до тракториста. — Я вже не сідатиму, бери його дарма: і так нога пересидів.

Але тракторист, «парнишка молодий», вирішив, мабуть, остаточно зіпсувати йому настрої. Він знову почав торочити про чоку, аж вкінць не закінчив:

— Почекай, що ще голова колективу скаже.

Муха Макар сердито дригнув ногою сухореброго пса, що по його п'ятах шкутильгав на трьох ногах, потім непомітно відстав від трактора і вмоствився знову на гарбі. Тракторист, «парнишка молодий», свого таки доскочив: урочистий настрої у Мухи Макара поволі змінився на гнітючий страх, що вся відповідальність за поламку плуга й трактора може впасти на нього, і тому він уже не чув ні пісень, що їх заводили орачі, ні слів голови колективу, який виїхав їм назустріч. Щоб хоч це сьогодні ставати до відповіді, він потайки зліз з гарби, передав хлопійкові смолоскип і поза валкою дременув додому.

Перед своєю молодичкою Муха Макар, схожий тепер на курку, що її зігнали зі сну, виправдувався щосили, нарешті поскріб свою молам побиту борідку і запитав: — А ти якого настроєння напроти того, щоб і тракторист відповідав, бож я негодяй, созренія неповне маю.

— Я такого настроєння, щоб ти, старий песиголовцю, лягав уже спати та не морочив мені голови. Начальник! — скривила вона губи й дунула на лямбу.

Муха Макар покійрно пішов до ліжка.

Подвір'я колективу «Ясні зорі» містилось у другому кінці вулиці, яку наскрізь бачив з свого двору Муха Макар.

Він, чекаючи кожную хвилину на посланця з правління, сів цюкати дрова, що їх тягали з садка до дровитні його діти.

Коли на вулиці з'являлась якась постать, Муха Макар переставав цюкати й зорив за нею аж доки вона не минала воріт.

— До школи, мабуть, — говорив він тоді до себе. — Куди пішов? — питав уже в дітей.

— На Караванове подвір'я.

— Значить, до школи — говорив він з полегшенням, знову плював у долоні і знову цюкав. По обіді він знудився від очікування й вирішив піти побалакати сам.

— От і товариш Муха, — зустрів його голова колективу Піддубний, — а ми тількищо хотіли по вас посилати.

У кімнаті біля столу стояли старший тракторист і слюсар з ремонтної майстерні і вертіли в руках якусь замащену сталъну планку з вушками на кінцях. Муха Макар у надрубаних халявах винувато затупсав на місці.

Голова колективу Піддубний був людина, яка щойно приїхала з заводу, і ставився до роботи гостро.

— Значить, нічого не можна вдіяти? — звернувся він до слюсаря.

Слюсар повертів сталъну планку й відповів:

— Розігнулася верхня головка і стяжний гвинт

розірвався, коли б ще був дирбон, можна було б по-пробувати. Я ще дивуюсь, як воно гонка не розірвало, а то б тоді ще й покришку бльока й картер рознесло.

Муха Макар із цих балачок зрозумів тільки, що покалічена стальна планка з вушками була з трактора, який вчора на межі вивернув камінь. Він ще більше зніяковів.

— А тут сіяти, — пошкріб потилицю голова колективу, — ну, що ж, доведеться товариша Муху відправити в Харків.

Муха Макар припускав яку завгодно кару за поні вечений трактор, але, щоб гнати його аж до Харкова та ще, може, етапом, як колись ганяли тільки злодіїв, цього він ніяк не сподівався, і тому став біліший за стінку.

Його стривожене в Карпатах нутро тепер заниділо по-справжньому, і він ледь чутно прошепотів зблідлими губами:

— А тракторист?

Голова колективу стояв до нього спиною й кинув не обертаючися:

— Вистачить тебе й одного. Сідай, Гнате, та пиши листа до Сільгосппостачання, а я напишу до своїх на завод.

— Та помилуйте, братці,—враз голосно простогнав Муха Макар.

Всі озирнулися на нього.

— Чого ти?

— Та навіщо ж у Харків?

— А як нема такого гонка ні в нас, ні в Райпоста-

чанні. Наробили шкоди, тепер до Харкова треба посылати. А ти що, нездужаєш? — помітив він нарешті, що маленький чоловічок у надрубаних халявах, сплотнілий весь, тіпався, як у лихоманці.

Муха Макар закліпав своїм єдиним оком.

— Нездужаєш, кажу?

Враз кров вкрила Мусі щоки, і він безладно заплів руками:

— Та ні, я, товариші, такий, що нічого не боюся, то їсь, я кажу, що в такому, як у Харкові, ще ніколи не бував.

— А тепер побуваєш.

Страх стік у ноги, а натомість хвиля радості наплинула на Муху й до корчів зсудомила йому горло. Він висякався на підлогу і, теліпаючи на тоненьких ногах широкими халошами, підійшов і собі до столу

— Так ви пишть, що Муха Макар їде, ініціатор.

— Усе напишемо. Ви бачили...

— Бачили.

— Шефів, кажу, що з ХПЗ приїздили до нас улітку, бачили?

— А як же, ще й здоровкалися з ними за ручку.

— Так от, до них теж заїдете.

Муха Макар помислив і враз щось пригадав.

— Там синаш. їм мій уподобався, може й його взяти? Нехай ще товариші потішаться.

— Піонер?

— Та там такий сукин син, що й піонерів превзойшов: всю жизнь передню знає.

— Візьміть, коли хочете. Сьогодні й збирайтесь.

Того ж вечора Муха Мькар у шкарбунах на босу ногу, в новенькій свиті, підперезаний червоним поясом, разом із «синашею», з білоголовим Павлушкою, вирушили на Харків. Листи до контори Сільгосппостачання і до завкому ХПЗ він заховав глибоко в кишеню, а гонок, завернутий у ганчірку, ніс разом з харчами в лантусі за плечима. До самої станції проваджав їх, трюхаючи на трьох ногах, сухоребрый Дрючок.

— Шкода, що ти четверонога твар, — говорив до нього Муха Макар, — а то б ми тебе теж повезли до столиці. Мабуть, ні разу ще не бачив? Ти вже вертайся назад: ми такі з Павлушею, що нічого не боїмося, а от колектив треба стерегти, ой, треба стерегти.

— Караван сьогодні проходив повз двір, — сказав білоголовий Павлушка в піонерській краватці, яку Муха Макар називав: «мировий пожар».

— Ходить, все ходить, як тать унощі.

— Який, тато, тать?

— А такий, синку, як ото куркуль, так і диви, що шкоди наробить, ось від таких, Дрюче, треба стерегти колектив, а до столиці ми й самі поїдемо.

Побувати в столиці Муха Макар мріяв давно. Уяви про неї він скласти ніяк не міг, бо навіть за весь безславний похід на Карпати, де він стривожив своє нутро, йому довелося зупинитися на один день тільки в містечку Збаражі. Там у мізерній глиняній ресторації якийсь довгоногий тип почагував його склянкою запашного рому і тільки за те, щоб Муха непо-

мітно всадив його в ешелон, що йшов через Збруч. Це, хоч і поповнило Мушине уявлення про великі міста, алеж і спричинилося до неприємної помилки, — що він її припустився тепер у столиці УСРР.

Поїзд прибув до Харкова вранці, коли ще асфальт перону виблискував приємною вогкістю. Вистрибнувши із запорошеного вагона і зразу попавши в бурхливий гомінкий потік, Муха Макар отетерів. Перша думка, що мигнула йому в голові, була про сина, що легко міг тут загубитися. Він боязко озирнувся. Білоголового Павлушку, дійсно, закручуючи, мов тріску на чорторії, вже відносили від нього. Муха Макар поміж клунками й кошиками стрибками настиг його і, мов теля за обривок, схопив за піонерську краватку.

— Держись, сукин сину, батька, — пригрозив він йому:— а то пропадеш, як собака на ярмарку!— В другій руці в Мухи Макара був лантух з гонком і харчами, а тому шапку «плетьонку», що йому оклунками безперестану насували на очі, він міг поправляти тільки ліктем. Від такої роботи Муха Макар зовсім зопрів і тільки аж на широкій, заллятій осіннім сонцем, привокзальній площі, куди його вніс сла хвиля, він випустив з рук піонерську краватку й перевів дух.

— Що, синашу, натовкли голову добре?

У малого селянського хлопійка розбігалися оченята. Позаду із сходів все ще сипав, мов гречка з сита, чорний натовп пасажирів — боком до них стояли щільно притиснені блискучі авта, попід хідником че-

рідкою посувалися візники, перед очима деренчали, підбігаючи і відбігаючи, наскрізь прозорі трамваї, а поруч них, сопучи шинами по рівній долівці, накочувались і зупинялися проти довгих черідок з людей великі, ще прозоріші, машини. По обидва боки палісадника з грядками свіжих, щойно ополосканих квітів, грузко сиділи високі сірі будинки з блискучими вікнами. Люди, мов комахи з розкиданого патичком мурашника, бігли з площі в різні кінці. Так здавалося йому одразу, але коли око трохи звикло, тоді селянський хлопійко помітив, що всі вони простують однією вулицею, розділеною чепурним палісадником.

Муха Макар, що сприймав зараз околицьній світ також, як і його білоголовий Павлушка, безпорадно озираючись довкола, помітив довгі через усю вулицю гасла і силу афіш на стінах, яких би він не встиг перечитати й за тиждень, вирішив:

— Ти, синашу, читай маленькі літери, а я великі, щоб скоріше. Давай зійдемо з дороги, а то, бач, як на нас хрюкає машина.

Білоголовий Павлушка посміхався.

— Ходіте, тату, туди, — показав він просто — куди всі йдуть.

— Ні, стій, синашу, ми питаємо в людей. Он міліцейський, здається. Як, пак, та вулиця на ймення?

— Свердлова, коло пожежної команди.

Муха Макар «козирнув» перед міліціонером.

— Чекай, синку, я сам. Товаришу міліцейський, товариша Свердлова вулиця біля пожежної команди, значиться у вас.

Міліціонер у білих рукавичках махнув рукою просто перед себе, праворуч, потім ліворуч і додав:

— Ідіть за трамваем і з лівої руки буде висока каланча. — Хвацько приклав руку до малинового кашкета і обкрутнувся на каблуках.

Муха Макар теж приклав пальці до своєї «плетьонки» і, озираючися на всі боки, перебіг площу.

На розі, поруч з каланчею, він дістав з кишені листа і почав «приміряти» його до вивісок. Але тому, що він читав тільки великі літери, потрібну вивіску знайшов Павлушка, бо вона була зовсім маленька проти тих, що висіли через усі будинки. До того ж вивіска Сільгосппостачання була написана по-російському, висіла внизу біля дверей двоповерхового будинку, і білоголовий Павлушка догадався тільки по перших чотирьох літерах: «Сель...»

— Ось, тату!

— Бач, синку, я такий, що зразу знайду. Причепу-рися ж, хлопче. — Сам Муха теж поправив шапку, підбив поли нової свитки до підведеного живота і тільки тоді відчинив двері.

Величезна зала з шерогою стовбів, що підпирали стелю, вся була густо заставлена столами, поміж яких залишалися тільки вузькі провулочки. Перше вражіння було таке, ніби хто в кухні розіклав на просушку грудочки підмоченого цукру, а їх вкрили прусаки. Із-за кожного столу визирала голова, а над головами плавали тучі сизого диму, що його пасмами просвічувало осіннє сонце. Муха Макар обернувся в один бік, у другий, в третій — перед ним були одна-

кові столи, над ними схилялись однакові голови і однаково ніхто не звертав на нього уваги. Тоді він підійшов просто до столу, що був перед його очима.

— Товаришу!

Від столу звів очі сивий, коротко острижений, з приємними очима за стеклами, чоловік у чорній куртці.

— Що таке?

— Та ось, прочитайте, — і Муха Макар простяг до нього листа.

— Ви скажіть, товаришу, конкретно, що вам треба. Конкретно.

— Та там все виписано.

— На словах.

— Нам треба... — уже вмішався був Павлушка.

— Чекай, синашу, це мій синок. Ми з колективу «Ясні зорі». Позавчора, тільки зайшло сонце...

— Вас по що послали?

— Та ось така штучка.

— Конкретно, конкретно.

Сивий товариш з приємними очима за стеклами говорив частину слів по-українському, частину по-російському. а решти Муха Макар не міг зрозуміти зовсім. Він тільки бачив, що цей товариш з очима за стеклами уперто відштовхує від себе листа, що його Муха Макар настирливо совав.

— Може вам запасні речі потрібні?

— Я ж і кажу: трактора ухекали.

— Так це ось до цього товариша.

Муха Макар простяг листа до другого столу. Цей товариш, з трохи подзьобаним після віспи обличчям і з чубом, що спадав на лоба, охоче взяв листа, присунув їм стільця і пробіг написане. Потім він підвів очі до стелі, але, мабуть, звідти нічого не міг вичитати, і заглянув у товсту теку.

— Ви справлялись у Райсільгоспостачанні?

— Справлялися, товаришу, нема.

— І в нас нема, — сказав він і закрити теку. — За тиждень будуть. Аж чотири вагони запасних частин іде з Ростова. А зараз нема.

Муха Макар затривожився.

— Що ж це буде? Машина ж стоїть даром.

— А в майстерні пробували?

— Струменту путящого нема. Якби був дирбон, — пригадав він слова слюсаря.

Товариш скося зирнув на Муху, але той говорив далі:

— Ви ж гляньте, — і він хутко дістав гонок із лантуха.

— Потримай, синашу. Це мій синок, піонерія, всю жизнь передню знає.

Товариш з трохи подзьобаним обличчям і з чубом, що звився йому на лоба, повертів у руках стальну планку з вушками, пустив носом повітря і ствердив, що гонок покалічений.

— Каменюку ж яку вивернули; з кінця віку може лежала. — Біля цього товариша Муха Макар почував себе, як вдома. — Караван, наш куркуль, усе життя на ню опирався, а трактор вивернув, з коре-

нем вивернув, хоч і надірвався трохи, бо треба було мені освітлити путь, допомогти.

— Такий ремонт хібащо на заводі можна дати, — знову випустив у ніс повітря трохи подзьобаний товариш.

— Та я буду на заводі Хапезе. Шефа наша й голова у нас з їхніх.

— Так це на три години роботи. Зараз же їдьте туди та попросіть їх гарненько, щоб по-хорошому, і сьогодні ще будете мати гонок. Ось проти вікон зупинка трамваю. — І товариш з трохи подзьобаним обличчям на прощання кивнув їм головою.

— Славний у вас синок. Будь наготові! — і віддав салют.

Павлушка зашарівся:

— Завжди наготові!

Муха Макар за їх прикладом підніс і собі руку і, задкуючи до дверей, закивав головою.

— От, видно, що наш, — сказав він уже за дверима, — які ж чувствительні люди, — і він ще раз підніс догори руку. — Молодець, Павлушка: не зменшайся, не зменшайся нігде, — і любовно погладив його по кашкету.

— Ну так що, синашу, поїдемо, чи, мо, пішки дременемо та краще на ці гроші гостинців накупимо?

— А скільки це буде коштувати?

— Мабуть, багацько, ба, які чепурні визирають. Краще ходім.

Павлуші кортіло покататися трамваем, що так

переливчато захлинався від дзвоників, і хотілося дивитися на величезні, на всю стіну, стекла, завішані з середини різними новими барвистими речами, тому він не висловив своєї думки, а пішов мовчки за батьком.

В одній крамниці все вікно було заставлено силою різних пляшок. Вони починалися широким колом і, все зменшуючись догори, вивершувалися цілою четвертиною прозорої бурштинової рідини з гарненьким ярличком. Внизу, під цією переливчастою горкою, на стружках, лежали ковбаси, шинки, червоні головки сиру і маленькі круглі бляшанки з зеленими малюнками. Муха Макар щось поміркував і обернувся до сина, але Павлушки біля нього не було. Він тривожно крутнув на всі боки головою. Поза спиною безперервною смугою в обидва боки сунув, немов на вокзалі, народ, але Павлушки не було. Муха Макар смикнувся назад і біля другого великого скла побачив Павлушку. Його оченята вп'ялися в рябу од різноманітних книжок виставку.

— Оце ти вже й загубився? Ти мені гляди, а то я знову тебе на обривок візьму. Ходім!

— Тату, — боязко попросив Павлушка, — купіть книжечку.

— Чекай, усе купимо, ходім спочатку сюди, — і він потяг його за собою в крамницю з пляшками. Павлушка затривожився:

— Навіщо ви, тату?

— Мовчи. Дайте пляшку. — І він хвацько клацнув під горло пальцем. — Я, синашу, був у місті, знаю

порядки. — Одержавши пляшку горілки, він засунув її в пазуху, від чого в нього виріс спереду горб. — А тепер ходім і книжечку купимо.

З книжкою і з пляшкою горілки вони вже доходили до мосту через Лопань, вузьку, затхлу, зацвілу річечку; од задирання голови на поверхні у Мухи вже боліли в'язи, а будинки з кожним кроком здіймалися ще вище, трамваїв, автобусів і машин ставало ще більше. І його поступово почав розбирати страх, що вони звідси не виберуться. У вікні одної крамниці висів великий круглий циферблят.

— Павлушка, скільки воно показує?

— Скоро десять.

Муха Макар засмикався і став.

— А куди ж його йти? Хапезе сюди чи як? — зпернувся він до першого, хто проходив повз нього, але заклопотана людина безучасно озирнулася, мов огризаючись, кинула: «нема, нема» — і подріботіла далі.

— Чекай, он, здається, міліцейський.

Міліціонер стояв за мостом на острівку в колі трамваїв і машин.

Вони в цьому місці розбігалися на всі боки, виповзали з бічної вулиці, вилітали з майдану. Ніби грали в хрещика, а поміж них в'юнилися і виверталися люди.

— Ще гірше, як на току біля машини, га, синашу?

Вони вже двічі пробували проскочити до острівка, на якому сановито обертався на всі боки міліціонер,

але кожного разу, ледь устигаючи вивернутися із-під вагона чи машини, відскакували назад на панель. Нарешті, за третім разом вони перебігли рейки. Муха Макар, підбивши шапку, що лізла на очі, набрав повітря і поволі випустив його, нічого не сказавши. Він тільки перевів єдине своє око від малинового кашкета міліціонера на його ноги в чорних панчохах, потім вище і ще вище, глянув на білоголового Павлушку, але той бігав очима за трамваями, знову подивився на рожеве молоде міліціонерове обличчя і вже штовхнув Павлушку.

— Баба, ей ей, баба!

Білоголовий Павлушка вишкірив зуби.

Міліціонер в коротенькій спідничці і в блискучих черевичках на струнких ногах, легко й граційно керував рухом вагонів і машин, що з різних боків злітали до нього, немов бджоли до вулика.

— А Хапезе знаєш де? — враз задерикувато запитав його Муха Макар і, мабуть, не чекаючи на відповідь, зневажливо підкинув лантух на плечах.

Міліціонер в короткій спідничці грайливо зирнув із свого п'єдесталу вниз.

— Марка нумер п'ятий, тринадцятий або чотирнадцятий. В тому напрямку. — І він, як здалося Мусі, лукаво повів плечем. Муха Макар приосанився і підморгнув єдиним своїм оком.

— А як пішки? У нас ноги не такі козлики, як у тебе.

— Це буде кілометрів чотири, а квиток коштує гривеник. — І міліціонер в коротенькій спідничці зу-

пинив рукою блискучу машину, що хотіла випереди́ти трамвай.

Муха Макар ще раз підморгнув до міліціонера, але вже в спину, і стрибками перебіг з Павлушкою другий шмат майдану.

Тринадцята марка трамваю стояла на зупинці, і вони сіли до вагона, який зразу ж задзвенів і рушив на другий майдан, що був обставлений ще ришчими будинками, потім трамвай завернув у бічну вулицю, яка захрясла биндюжниками. З кожним новим кварталом вулиця вужчала, будинки присідали нижче, й вигляд їх уже не ласкав ока своїми величезними блискучими стеклами, як у центрі.

— Злидні, видно, й тут є, — вирішив Муха Макар, — он, бач, яка кривобока хатка. У нас і то буде краща.

— Хапезе! — вигукнув кондуктор, коли вони переїхали міст, під яким сичали паровози.

Біля брами заводу було, як на привокзальній площі, тільки з тою різницею, що тут у всіх були замурзані обличчя й на них виблискували тільки зуби та очі. Через це люди тут здавалися схожими один на одного. Від вулиці стояли два будинки давніх і один ще незакінчений. Ніяких димарів, ні диму не було видно.

— Так оце Хапезе? — запитав Муха Макар у віконце будки.

— Вам до кого?

— У завком. Адже так, синашу?

З віконця рука простягла перепустку.

За брамою без перерви чорною черідкою тяглися робітники і зникали за вузькими хвіртками. Муха Макар пройшов теж через дві, аж не попав до темного коритару, в якому припахало гірше, ніж у стайні.

— Теж хліб, мать, не солодкий, — покрутив він носом. — Бач, як пріють люди.

Кожні двері були з табличкою, і Павлушка хутко відшукав потрібну.

— Причепурился, синку, — притримав його Муха Макар, поплював у долоні й пригладив йому білявий чуб, теж зробив і з своїм ріденьким волоссям і вже після цього переступив поріг.

В кімнаті біля столу з телефонами сиділо двоє в розстебнутих сорочках. Один мав на скронях уже сивину, а другий кліпав білявими віями і ніби був зовсім без брів. Муха Макар був певний, що хтось із них приїздив до колективу «Ясні зорі», і тому, як до давніх знайомих, вигукнув:

— Товариші робочі, здрастуйте!

Обоє мовчки звели від столу на нього очі.

— Пізнаєте? Муха Макар, ініціатор, що колектив «Ясні зорі».

Робітник з сивиною на скронях, закліпав очима:

— А що таке?

— Лист до вас привіз. Від товариша Піддубного, що в тисячниках приїхав до нас.

— А-а, Піддубний! — і обидва разом простягли руки. — Що там він пише? Та сідайте, товариші, сідайте.

— Сідай, синашу. Це мій синок, всю передню жизнь знає.

Робітники ласкаво зирнули на білоголового хлопчика й схилили свої голови над листом. Читав, власне, один, а другий дивився йому через плече. За цей час зайшло ще двоє в замурзаних синіх блюзах.

— Від Піддубного!

— Ну, що там пише товариш?

Робітник з сивиною на скронях свиснув:

— Кроєт нас Піддубний.

— І правильно робить, що бере на мушку вас, бюрократів. Читайте вголос.

Робітник з сивиною на скронях підвищив голос.

«...Нервує мене брак зв'язку з заводом, де я виріс і який до того ж шефствує над нашим колективом. А ви знаєте людську вдачу, хоч би яка вона була міцна, все ж таки шукає підтримки у своєї кляси й лише тоді виявляє себе на роботі, коли дістає підтримку...»

— Правильно. Піддубний має рацію.

«...бо я хочу жити життям не лише свого колективу, а й життям свого заводу, за який я, хоч здалека, але уболіваю...»

— Виправляйте, бюрократи, свою помилку зараз же, а то ще й ми вас візьмемо на роги.

— Ну, як вам припав наш товариш Піддубний? — звернувся один з них уже до Мухи Макара, який в цей час совав у пазусі пляшку з горілкою і, видно, нею тільки й був заклопотаний. Він здригнувся і нервово махнув шапкою.

— Та, убезпечили колектив, спасибі, то-ість, я кажу, товариш Піддубний настоящий стійкий елемент революції.

— А з трактором що у вас трапилось?

— Обламалися, товаришу робочий, та просто знівечили. На камені. А тепер ніде, навіть у Харкові немає такої балабайки. Тільки на вас, товариші робочі, й надвожа.

— Зараз узнаємо, — сказав робітник з сивиною на скронях. — Покличте Трипілку, він був у Агітпропі, та з редакції когонебудь. А ви, товариші, сідайте ближче. Ну, що, як там у вас з головокруженієм від успіхів?

— Було, було і в нас таке, — але до кімнати знову зайшов робітник і почав говорити до товариша з сивиною на скронях. Муха зачекав, доки той вибалакався. — Було, було, насилу вивели. — Задеренчав дзвоник на телефоні, і робітник нахилився до ворочої трубки і, дивлячись одним оком на стінну газету, проговорив: — Голова завкому. Слухаю. Так, гаразд! — Муха Макар розпочав утретє, але й на цей раз на півслові вбігла якась товаришка і простягла до голови завкому стос паперів, вимагаючи, щоб він негайно їх підписав. Тоді Муха Макар повернувся до тих двох робітників, що ввійшли в замуряних синіх блюзах.

— Було і в нас головокруженіє. Як зробили з церкви клуб, поставили радіо, плякати такі, як у вас, все, значить, до діла, тільки б посидіти, а хлопці та дівчата, як почали гарювати, як почали під музику

битанцьовувати та таке головокруженіє розаели, що старим уже й не заходь. Е, е, кажемо це не про час. І церкви не стало, і клюбу нема. Коли це читаємо в газеті — товариш Сталін пише: «Глядіть, каже, щоб від головокруженія і цих колективів, що є, не розгубили». Ну, в нас народ дружний, як записався, так хіба кого вигнали, а сам не виходив. Зібралися тоді ми й давай обсужденіє робити. Всім, кажемо, нас убезпечили, і тільки клюб ні к лихій матері не годиться. Так і заявили на правлінні, і вийшло на наше. Тепер, як субота — білетик: пожалуйте, Макаре Онохрїевичу з супругою — третє місце, шостий ряд.

В цей час зайшов високий, сухорлявий, в замурзаній кепі, робітник.

— От і Трипїлка, — сказав голова завкому. — Ти, здається, знаєшся на тракторі. Ось покажіть, товаришу. Це з нашого підшефного колективу. Там Піддубний просить допомоги. Прочитай листа.

Тим часом Муха Макар дістав з лантуха завернутий в ганчірку гонок. Трипїлка повертів його в руках, поморщив чоло і, втягши щоки, від чого весь зробився як дубова дошка, сказав:

— Наші не придуться, а цей можна буде направити. Тут тільки доведеться залити й пришабрити бабіт.

— Будьте ласкаві, — шмигнув до нього носом Муха Макар. — Я обхожденіє знаю, ви не турбуїтєся, — і посунув руку до пазухи, але витягти звідти пляшку прилюдно не насмілився.

- Ви заждіть трохи, підемо до тракторного цеху.
— Щоб поменше очей.

В кімнаті весь час мінялися люди, але і для Мухи Макара, і для Павлушки вони видавалися однако-вими; як близнята, хібащо Трипілка був вищий за інших. Він уже встиг зникнути, а натомість зайшов другий і з порога запитав:

— Ти кликав мене?

— Редактор? Який же ти в біса редактор, коли наші товариші, що виїхали на села, скаржаться на тебе?

— Як?

— Чому ти погано їм постачаєш газети?

— Хто це?

— Піддубний із Сурган-Балки.

— Висилаємо і «Харківський паровозник», і «Три-вогу».

— Ось товариші із «Ясних зор», побалакай з ними. Та на від Піддубного листа: використаєш в газеті.

— Що він пише?

— Що він рідко про них згадуєш. Це ж, каже, одна сім'я.

А ви товаришу, з колективу? — і редактор простяг до Мухи Макара руку. — Давайте тут у куточку побалакаємо. Хоч, чекайте — і він хутко вискочив за двері.

— Шустрий, — штовхнув Муха Макар свого білоголового Павлушку: — і ручку, і почекайте.

Редактор назад повернувся з фотоапаратом.

— Сідайте до столу, я вас зфотографую для газети.

Муха Макар прожив на світі сорок дев'ять років, але у «фотографіста», як він говорив, ще ні разу не знімався, і тому просто розгубився, але ще більше турбувала його пляшка, що горбом випирала спереду.

— І в газеті нас обдрукуєте? — злякано спитав він.

-- А як же, обов'язково.

— Так, може б, тільки тоді одного синашу?

— Разом із синашею.

Редактор взяв Муху за плечі й вмотивував поруч із головою завкому, а збоку — білоголоврого Павлушку, що знімався більше за батька.

— Тільки вийміть, що там у вас у пазах.

Муха Макар розгубився ще більше, не кліпаючи вставився єдиним своїм оком на редактора і безпорадно засунув руку в пазаху, але фотограф в цей час скомандував:

— Отак і стійте. Раз, два, три. Готово!

— А тепер ходіть за мною.

На них чекав уже на порозі Трипілка з гонком у руках.

— Зайдете потім, листа візьмете до Піддубного і газет свіжих, — вигукнув через голови робітників голова завкому.

Тракторний цех містився в другому кінці заводу. Через маленьку хвіртку, що їх в ряд було цілих три, вони вийшли на третій двір, і Муха Макар тепер побачив уже справжній завод, що до того

бачив тільки на малюнках. Просто перед очима в саме небо стирчав високий димар. З нього по небу тягся кучерявий дим, а внизу шипіла сива пара. Ліворуч у чорній утробі кам'яної присадкуватої будівлі в різних кінцях жевріли горна, і в розчинені двері вилітав клекіт молотків. Із тих же дверей виповз увесь вороний, немов щойно скупаний, паротяг. Обабіч дороги, якою вони поспішали за Трипілкою, лежали брили рудих від іржі виливанців, чавунні колеса, маховики, купи іржавих стружок і ще різного брухту. Під ногами розбігалися рейки, і по них, перегукуючись зозулями, повзали поміж безліччю будівель, немов у місті, невеличкі паротяги. Довкола снували робітники. Муха Макар жодного не помітив, щоб хтось із них зупинився постояти хоч би спалити цигарку.

— А тут можна з цигаркою?

— Скільки хочеш, папашо.

— І ви балуєтесь?

— Зараз ні, а раніше смоктав.

— А нащот того? — і Муха клацнув пальцем собі під горло.

— Е, ні, — покрутив заперечливо головою Трипілка.

— І трішки?

— У нас були такі, що попробували трішки, а сьогодні їм, здається, й багацько попаде. Підіть послухайте.

Муха Макар, хоч і вихвалявся, що був у місті і знає порядки, але зараз губився. «Може, тільки

обіцяють, а з могоричем уже б було ясно». Він пошкріб потилицю і вирішив, коли що, побалакати з самим ковалем.

Перестрибуючи через колоди й різні покидьки, вони нарешті дійшли до присадкуватої нової, ще не закінченої будівлі. Тут теж свистіли й сичали паротяги. Обіч колії рядками стояли й повзали руді трактори з кованими стрічками на колесах, від чого гони були подібні до гусені.

— Оце ми й прийшли, — сказав Трипілка.

Муха Макар зайшов у розчинені ворота й зупинився. Величезна майстерня, кінців якої він не бачив, була ніби вся заснована павутиною, схожою на ремінні віжки. Вони спускались із-під стелі на верстати, що їх було більше, ніж возів на ярмарку. Берстати вертілися, скиглили, пискали, верещали. Поміж них мерехтіли й снували людські голови і разом чинили такий гамір, від якого Муха Макар не розібрав навіть, що на вухо сказав щось до нього Трипілка, який простував до будки під стінкою. Муха забув навіть про свого білоголового Павлушку, що, роззявивши рота, теж стояв і кліпав великими очима. Трипілка гукнув знову:

— Ідіть за мною. Зайдемо до цехкому. Що, не бачили ще такого?

Муха Макар похитав головою:

— Яка таки голова: щоб отак умудрувати. — І боком, ввесь час боязко озираючись, посунув за Трипілкою, але враз згадав про сина й схопив його за червону краватку.

— Не лови гав, бо тут зразу, чик, і калікою станеш.

У цехкомі, у маленькій, заставленій жовтими столами кімнаті, заліпленій плякатами й стінгазетами, теж без угаву говорили, кричали й радилися робітники. Муху Макара з Павлушкою посадовили проти одного з круглим рудим обличчям. Він був такий же заклопотаний, як і голова завкому, і до Мухи Макара кидав тільки вривками запитання, але вислухати відповідь уже не встигав. Трипілка тим часом показував покалічений гонок молодому хлопцеві у синій блюзі й давав йому поради. Хлопець кивав головою, потім зирнув у бік Мухи Макара й сказав:

— Години через три буде готовий.

— Будьте ласкаві, — зірвався до нього Муха, — я такий, що й подякую: щоб тільки сьогодні.

— Зраз буде перерва на сніданок, — сказав уже Трипілка.

— Ог, і ходімте разом, — крутнувся Муха до молодого хлопця, але його вже в кімнаті не було.

— Ми підемо з вами на зборочний, — сказав кругловидий рудий робітник, — там під час перерви суд буде. Вам слід послухати.

Скоро весь гул розітнув гудок. Лискання, верещання, скигління, що зливались у Мухи Макара в неймовірний гармидер, поволі ущухли. У двері Цехкому сипнули натовпом робітники й не давали змоги кругловидому рудому товаришеві відірватися від столу.

Нарешті він вивернувся.

— Ходіте. Як вас звати?

— Муха Макар. А це мій синаш. Показати йому
жизнь вашу привіз.

— Придивляйтеся, придивляйтеся і в себе розка-
жете, як живеться робітникові.

— Бачимо, бачимо.

— А у вас там, мабуть, всякі пахощі, соловейки?

— Та вже ж не такі, як у вас: і досі у вухах
лящить.

Мусі Макарові починав подобатися цей това-
риш, і він вирішив, коли повернуться назад до кім-
нати, похастувати його чаркою і загалом побала-
кати з ним про «жизнь».

Вони йшли поперечним проходом. Безліч валів,
що раніше крутили над головами паси, тепер спо-
чивали, як і робітники, що, зібравшись купками біля
верстатів, жували свої сніданки й перекидалися
словами.

Біля контрольної будки, обліпленої плякатами,
об'явами й гаслами, на червоній стрічці Муха Макар
літера за літерою прочитав: «Соцзмагання та удар-
ництво допоможуть виконати п'ятирічку за чотири
роки» — і мимохіть пошукав очима діяграм з пати-
чків, але, замість них, побачив натовп робітників.

Кругловидий рудий товариш, що йшов попереду,
зупинився й запитав:

— Зібралися?

— Вистачить, товаришу секретарю.

— Гаразд, будемо починати.

Він вийшов на середину. Робітники подерлися на каркаси незакінчених тракторів, що черідкою тяглися позаду будки, на частини машин, на верстати, навіть двоє злізло на будку під саму стелю і там, звисивши ноги, закінчували свій сніданок. Утворилася жива лійка з людей, в середині якої стояв кругловидий секретар, а трохи збоку Муха Макар з білоголовим Павлушкою. Проти нього сиділа купка робітників, які чомусь ніби сердилися на всіх інших.

— Так от, товариші, — почав секретар, — у нас на заводі група робітників, до яких тепер шкода прикладати цю почесну назву, припустилася ганебного вчинку. На збори це питання виносимо вдруге, бо минулого разу дехто з вас поставився надто несерйозно, зовсім не турбуючись, що ця пляма може лягти на весь завод.

— А ти таки хочеш угробити? — почувся з гурту.

— Та про що йде балачка?

— Ми ще нічого не знаємо.

— Все єдно, крой, Ванька, вислужуйся!

— Ти, Іржа, надаремне бузиш, — спокійно відповів на ці вигуки секретар, рудий кругловидий товариш. — А справа от у чім. Чи, може, ти сам розкажеш, бо в тебе щось язик сьогодні свербить.

Іржа, сухопарий, дрібненький робітник, з рубцем біля ока, що тільки но кинув репліку, сердито відвернувся й замовк.

— Тоді не заважай. Тиждень тому у нас, товариші, на заводі трапився такий скандал: регуліров-

щики разом з прийомщиком на п'ятьох тракторах виїхали із заводу до Рогані для іспиту машин. У Рогані, замість того, щоб по-більшовицькому поставитися до своїх обов'язків і перевірити якість машин, вони почали пиячити.

Муха Макар потихеньку крякнув і втяг груди, на яких лежала пляшка з горілкою.

— Закінчилось це тим, товариші, що потім одного регулюющика вже привезли на легковій, другий напорювся з трактором на селянську підводу, третій поїхав трактором ночувати додому і повернув на завод, замість вечора, тільки вдосвіта.

— Я вже о четвертій був тут, — огризнувся один із тих, що сиділи проти Мухи Макара, який уже нервоно переступав у своїх шкарбунах.

— Це машиною, що ми її оберігаємо од чужого ока, додому ночувати? Значить, ти її кидав на вулиці? Значить, вона була без догляду? А цього понесло з трактором на міст, — і він ткнув пальцем на робітника, що весь час не зводив голови.

— Так от, товариші, в той час, коли робітничка кляса напружує всі сили, щоб виконати п'ятирічку за чотири роки, щоб виконати промфінплан, в той час, коли у нас в цеху ще й досі не зліквідовано ганебного прориву, знаходяться такі громадяни, що своїми вчинками цей прорив ще більше поглиблюють, знаходяться такі товариші, навіть, ще й з кандидатським партквитком, які заявляють, що випити під час службових обов'язків немає нічого преступного.

Робітник, що сидів з оброненою на коліна головою, звів її й хрипко проговорив:

— Я казав, що я, як хворий, щитаю, для себе випити можна для того, щоб не простудитись.

— Улітку? — почулось із-під стелі: — а що ж ти будеш робити взимку?

— Знаходяться навіть такі, що виправдують їх, зводять цю ганебну справу на жарти. І це свідомі робітники, пролетарі?

— Та що я, товариші, — враз зірвався на ноги Іржа, з рубцем біля ока — що я даром усю життя воював, всі моря океяни пройшов, сім літ, як один деньок провів на заводі?

— В літунах? — упало з-під стелі.

— А він ще буде мені очі колотити?

— Тебе треба просто штангою.

— Ну, випив, ну, обшибся, так що ж ти, шкура, свого брата за душу береш?

— Стій, стій, браток, — почувся знову з-під стелі, — убери свій кльош.

— Гаму заткни.

— Навіщо він душу трогає?

— Тобі не душу, тобі печінки треба було б повідбивати, — щоб не позорив робітничу клясу.

— Товариші, — звівся другий поруч з Іржею на ноги, — дайте мені слово.

Секретар тримався спокійно і не заваджав нікому висловлювати свої настрії. На знак згоди він мовчки кивнув головою.

— Та воно було ось як: поїздка туди пройшла

вповні нормально, потім прийомщик переписав дефекти, і ми на Тракторобуді пообідали. По обіді Іржа переставив магнето і перевів машину на гас.

— Та ти присутніше.

— Так я ж і кажу. Потім я оглянувся, біля мене нікого немає. Дивлюся, лежить чотири літри горілки.

— А може п'ять?

— Чи, пак, п'ять. Ми чотири випили, а п'ятий розбили.

— Е-ех, розтяпи, — зідхнув хтось жартуючи.

— Потім я кажу Іржі: давай їхати, но ето оставалось безрезультатно. Кінець-кінцем вирішили таки їхати, і Рештка сів на машину, потім підійшов Іржа й зігнав Рештку з машини. На буксирі мені було їхати опасно, бо Іржа був п'яний.

— А ти?

Та я про других і про себе. Все таки Іржа сів на машину, щоб коли що — запобігти чого. Перший інцидент трапився біля Тракторобуду.

— Знайшли місце, анахтеми.

— Машина чуть не вскочила в яму. Потім їхали грузовики з харчами, даючи велике світло. Іржа почав скандалити про те, що вони не вміють правильно їздити, даючи велике світло.

— Я кажу Рештці, сідай та їдьмо, але Іржа стягнутого з трактора.

— А мо' він сам упав?

— Може. Після цього підїхав чорний ворон, чи, пзк, легкова. І потребували старшого. Іржа сказав, що він старший і здає машини. Потім ігде подівся

Іржа, ми не знали, але вирішили, що він поїхав з чорним вороном.

Секретар обвів робітників поглядом.

— От, бачте, як змагаються наші товариші!

— Забрати в них професійні квитки.

— Геть їх із заводу!

— Хіба це робітники?

— І ви не бачите в цьому ніякого проступку? — запитав секретар у того, що розповідав.

— Та який же тут проступок? — обвів він очима лірку з людей. — Ну, трохи випили, так це ж і з іншими траплялося.

Секретар враз почервонів.

— Товариші, так говорити може тільки клясовий ворог, який намагається пролізти в кожну шпарку. Я гадаю, що для всіх уже ясно, що такі робітники позорять наші лави і їх треба вимітати брудною мітлою. Мені соромно перед делегатами із нашого підшефного колективу. Що вони будуть думати про наш завод, про робітників?

Всі враз обернулись і витягли голови вниз до маленького чоловічка в свиті й черевиках на босу ногу. Він ніяково тупсав на місці й від сотні пар очей стрепенувся, як від холодної води. Поруч нього із кашкетом в руках стояв білоголовий хлопійко в червоній краватці.

— От, товариші, до нас приїхав гість із села, з колективу «Ясні зорі».

Воронка із блискучих очей і зубів заворушилася й заляпала в долоні.

Муха Макар зняковів ще більше, зняв шапку і поклав її на клунок. Що робити з руками, він не знав, і тому опустив їх «по швам».

— Нехай цей товариш скаже, що він думає про все це, що чув. От будь ласка. — І секретар, кругло-видий робітник, дав йому на середині місце.

Муха Макар злякано зирнув з вогкої підлоги аж до стелі: здідусіль на нього з зацікавленням дивилися блискучі очі; тоді він ступив крок вперед, щосили втяг в себе груди, щоб не випала пляшка, і враз, витягнувши із коміра тоненьку в зморшках шию, крикнув:

— Я, товариші робочі, як ініціатор должен сказати, буває таке, то-ісь, я не опровергаю того, що ви випили, може й ми, на бувших христинах випивали; товариші робочі, ми, може, теж, поламали трактор. Уп'ять же таки, коли поламали? Уночі на роботі, бо камінь вивернули, на який куркуль, може, з кінця ніку опирався. У нас аж жили напиналися, щоб раніше за першу бригаду скінчити оранку, щоб робочому класу хлібушка постачити, а ви поламали з п'яних очей.

Враз Муха Макар зціпив кулаки, затупотів шкарбунами, бликнув єдиним своїм оком і крикнув щосили:

— А, може, то вас англичанка напувала, потому, як комуна совєцькая їм жить не дає, пролетарію всього світу бунтує, а то, каже, п'ятирічку за чотири роки як спольнять, біда тоді буде!

Робітники дружно загомоніли й заляскали в долоні.

— Я кажу, товариші робочі, спасибі, що дали нам такого товариша Піддубного, потому, стійкий елемент революції, а ви каляете робочий клас. — зирнув він сердито в бік регуліровщиків, — которий должен бути диктатором. Я такого настроєнія на-протів цих товаришів, раз вони наделали, так і не-хай підчиняються всему цело суду, а в робочого класа должен бути чистий вид.

Робітники схопилися з своїх місць і з вереском насунули на Муху.

— Правильно, товаришу, правильно!

Муха Макар злякано озирнувся, але вже декілька рук схопили його ззаду, і не встиг він вимовити слова, як шкарбуни відділилися від підлоги і його маленька суха фігурка високо злетіла догори. Муха Макар схопився рукою за груди і заверещав. Від гоїдання поли свити розлетілися, червоний пояс розв'язався, гудзики разстебнулися і з пазухи вису-нулася червона головка пляшки з горілкою, що кожну хвилину загрожувала вилетіти на голови ро-бітникам. Його пройняв холодний піт, але робіт-ники все ще перекидали його на сильних руках, як тріску. Шкарбуни позлітали вже з ніг, а пляшки все ще він ніяк не міг спіймати рукою, і вона вже булькала зверху. Муха Макар крикнув на все горло:

— Ой, пустіть, братці, пустіть ради бога!

Крик відбився аж під стелею. Робітники враз рбзступились, і він, з руками, складеними хрестом на пазусі, босий, блідий, ляпнув на вогку підлогу.

— Що з вами? — нахилився до нього стривожений секретар, кругловидий товариш.

Муха Макар блимав одним своїм оком, важко дихав і хутко, немов соромлячись пазухи, застьобував свиту.

— Серце, товаришу робочий. Я вам кажу, як стривожив у Карпатах нутро, так і досі. — Секретар допоміг йому звестися й посадив на колоду.

— Відпочиньте, голубче. Ну, ви чули, товариші, що сказав нам колективіст? Сказав він, звісно, як умів, бо ми всі ще вчимося.

— Дозвольте мені слово, — став на ноги Іржа, але голови не зводив. — Правду він сказав. Я, товариші, виріс на заводі і ніколи... А тут спричинилося. Щиро каюся. Покарайте, як знаєте, а завод треба берегти, — і він хутко вийшов із кола.

— Ми теж, товариші, визнаємо свою провину, соромно щоб зразу, — один по одному ще звелось з місця троє робітників, не сміючи глянути у вічі своїм товаришам.

-- Справу цю ми, товариші, передамо в спілку, — закінчив секретар.

Бархатисто завуркотів, потім загув гудок, цех здригнувся і заблимав пасами й колесами. Лійка з живих людей посипала вниз.

— Ну, що, товаришу? — звернувся секретар до Мухи Макара, — хочете подивитися, як працюють?

Муха Макар, все ще тримаючись одною рукою за пляшку, а другою підсмикуючи пояс, що вже спадав з підведеного живота, заперечно закрутив головою.

— Ну, тоді погуляйте, а біля третьої години за-
ходьте по ваш гонок.

Тільки за брамою Муха Макар випустив, як з па-
ровика, повітря і, зобачивши в кінці вулиці крізь
залізні штахети кладовище, потяг за собою Пав-
лушку.

— А ходім туди, синашу, мабуть, хочеш уже
їсти?

Білоголовий Павлушка, стомлений, з синцями вже
під очима, мовчки пішов за батьком.

На зелених горбках Муха Макар витяг із лантуха
хліб і сало, порізав їх ножем, потім, озирнувшись
на всі боки, потихеньку витяг із пазухи пляшку.

— Ну й налякала ж ти мене, холера, просто уму-
чила, — пригрозив він пальцем на блискуче скло,
в якому булькала рідина. — Я вже думав, от де про-
пав Муха, га? Отак помилитися на старість. Аж
у піт кинуло. Ну, як би виприснула, коли мені ува-
женіє робили товариші. Та Муху Макара так би
тоді обдрукували в газетах, що й очей додому не
можна було б показати. Ну, що тепер з тобою,
анахтемою, зробіти?

— Не пийте, тату, — скривився Павлушка.

— Та її спалити мало, не то, що пити. Хіба от
тільки попробувати, — і він вибив корок.

— Не треба, ви ж що казали на заводі?

— Що казав?

Муха Макар глянув крізь пляшку на сонце. Рі-
дина іскрилася, переливалась і грайливо хлюпала
в прозорому склі.

— Ви ж лаяли тих робітників, — тяг стомлений Павлушка.

— А як же, такого нарobili, та щоб мовчати.

— Через горілку ж.

— Авжеж що через неї, — і він глибоко втяг в себе дув сивушної олії.

— А сами хочете пити.

— Хто, я? Може тільки попробую.

— Ви ж казали раціоналізацію покажете.

Муха Макар закліпав єдиним своїм оком.

— А хіба я хочу пити? Я тільки думаю, що з нею, клятою, зробити? А на заводі сурйозний народ.

— Так виййте.

— Півтора карбованці на землю? Ні, я її отак тут і залишу.

— Щоб хто напився?

— А, може, я сам вернуся?

— Так ви брехали на заводі?

— А з тобою вже й пожартувати не можна. І виллю.

Він підійшов до другого горбка й перекинув біля хреста пляшку униз шийкою. В зелену траву забулькала прозора рідина.

— Пийте, праотці, допивайте її, кляту. Це вас Муха Макар частує, потому він на нову жизнь пішов.

Коли вже булькало біля шийки, він хутко заткнув пляшку пальцем, зирнув на білоголового сина з червоною краваткою і завагався. Той жував сало і знову запитав:

— А ви, тату, розкажете в колективі, як виступали на заводі й знімалися?

Муха Макар пересмикнувся й рішуче вилив решту.

Авжеж. Може ще доведеться де зніматися, — і він загрозливо заніс руку з пляшкою над хрестом.

— Ви, тату, залиште пляшку, може що візьмемо.

— А я хіба що, я ж хотів її в лантух укинути, — і він зневажливо засунув її на саме дно... — Ну, синашу, давай тепер обідати та підемо знову до товаришів на завод, раціоналізацію і всякі такі кроки ливитися.

Назад до Сурган-Балки Муха Макар повертався пізно вночі. Білоголовий Павлушка, стомлений, з посоловілими очима, але з радісною посмішкою, що не сходила з його дитячих вуст, ледве вже переступав ногами. До боку любовно притискував новенькі книжечки. Муха Макар, теж вщерть переповнений вражіннями, з головою, як барабан від молотарки, віз у лантусі направлений на заводі гонок і лист від робітників, а в пазусі за, світою пляшку, але вона була вже з гасом для ляmpi.

— Будеш тепер, синашу, вичитувати нам про передню жизнь.

Харків.
Лютий 1931.

А. СТЕПОВИЙ

НАЗАД ПОВОРОТУ НЕМА

I

Разом з іншими вона втиснулась у пасажирський вагон. Принишкла в кутку на лавці й думами відокремилась зовсім од гамору, перегуків і метушні пасажирів. Притискала мимохіть під груди сіренький клунок з новою запаскою, двома святковими хустками і маленьким дзеркальцем.

Потяг рушив. Куди? Де той малесенький клопоть всесвіту, що в його межах розгорнеться далі життя молодій дівчині Крат, Наталки? Їй байдуже, що то за клопоть, аби лиш викохані мрії, що в них такої віри набралась, здійснились.

Наталка жадає зовсім мало: крихітку щастя. На шахті, десь у невідомому їй Донбасі, вона за рік щось заробить, повернеться назад до Ведмежого Вушка і викладе перед Остапом здобутки своєї праці. Ось воно, любий Остапе! Бери! Майстрюй з нього наше життя, тільки легенько тчи його, без вузликів і блезна...

Прислухалась до тиші глибокої ночі: зідхання ліворуч, хропе з тоненьким висвистом хтось на го-

рішній лавці і рейками — цокіт в осінній імлі сталевих коліс.

Жахно їй чомусь. Далєбі, холодно... А ночі зоряніші в наших краях. І лісів більше: впереміш із степом. Тут же простір який: буграми їжачиться, між них лощини широкі, в соку чорнозему, припали. Затишно їм, лощинонькам. І їй би так жити: з усіх сторін людьми обгородитиєь, нехай вони перші сприймають натиск всілякого лиха, а самій присісти низенько в міцному колі, в затишку, і Остап близько неї, ось тут... Хороший Остап, тільки завжди чомусь із серцем на всіх. Чому? Навіть коли проводжав — здалося їй — говорив не людським голосом, а якомсь сичав.

— Колектив не надовго, знай. Ще рік, хай два від сили, а там зубожіння таке піде, що кожний у мишачу нору порснути радий, аби лиш окремо від інших жити.

Перед виходом з двору дивився вбік:

— Дещо, може, врятую... з батьківського добра, принесу цілим з цього скопу. Та замало буде. Рушай на шахту: там, кажуть, заробітки добрі. Буде з чого життя наше почати знов.

І швидко зник, забачивши Наталчиного батька.

Сухий він, у грубих чоботях, ватянка обшарпана, а заяча глибока шапка напівприховала розлогі, в сивизні, колючі брови.

— Дарма, дівко, летіти далеко зібралась. Роботящим і тут роботи до-незмогу.

— А здобутки, тато, кому? Нам ку-ку, а млинці — комірнику?

Шкарубкими пальцями тис полотняну торбинку, що припала до спини Наталці. Дідько його знає, що сталось: либонь, старий, а серце калатає, як у лошака молодого. І не в силі Крат Панас його лтихомирити. Не в силі! Бо згадав Йосипа Помазана — комірника колгоспу. За нього позаторік ранньої весни на зборах розпинався: прийняти. Ну, був собі добре таки заможний і господарство сите мав. Та добра ж того вже кат-ма? А людина роботяща, голова на плечах не абияка, буде громаді на користь. Та подумати ще: жив собі вік між людьми, і раптом в лісі йому з вовками скиглити чи, може, на сирій землі живим гнити? Прийняти.

Були завзяті супротивники поради старого Панаса. Але здалися. Розумом бо здавна вславився Крат, авторитет не абиякий мав. Двох синів з власної волі віддав революції і чорні звістки про їхню загибель зустрів тільки глибоким зідханням самотньо вночі...

А серце в грудях, ой, як тіпається. І чому воно не ось тут, перед ним: стис би його в долоні, клятуще, і на землю швиргонув. Розкисло тоді за Помазана, а тепер муку незміренну терпить старий... Загвалтувати першому проти злодія комірника — на сміх візьмуть. Адже горою за нього стояв. Підкосять старечу гордість, знечестять. Мовчати далі? Нитку останню з голого тіла здіме той довгорукий улесливий гаспид Помазан із своєю компанією...

І не вирішив. А угледівши вдалині хитку постать

Остапа, що зникав уже в невеличкім яру, перекинув злість на нього:

— Ач, плазує. З одного кодла: Помазанів мазаник.

Наталка скоріше відчула, ніж зрозуміла, про кого йде мова. Випросталась. З плеча на плече перекинула клунок, безбоязно вперше глянула прямо в лице своєму батькові.

— А що він — шлях вам перетяв? Облиште.

Кортіло сказати більше. Грубо кинути в запушені сивизною, зморщені вуха старого, що Остап єдина людина, якій вона йме віри. Не ти, батьку, в майбутнє долі моєї зориш, а він трудити руки свої, сушити серце, любе мені, за неї, долю мою, взявся... Топчися в табуні людському, якщо жадобу до того велику маєш, бодай лиш скалками розбитих мрій ноги не підколоти. А я собі відокремлюсь на своєму подвір'ї, в хатині своїй, за високими тинами з кле-нових гілок гнучких...

Втихомирилась. Голову в пояс перед батьком:

— Прощавайте.

Хотів grimнути на доньку старий Крат за злісні її слова. «Не смій паплюжити, негідна, віру в колектив». Він бо перший тую віру кинув між люди і з іскорок полум'я роздмухав. Чи мало дум, чи обмаль сили віддав колективові він, старий, худогрудий вже, з старечою жовтінню на тілі? «Куди ж ти пнешся, молодий паростку коріння мого, донько моя? На давно пройдений, густими прокльонами твого батька всипаний марудний шлях?..» Та відчув, що слова доньки, віра в них звідкілясь до неї під-

повзли, цупко вп'ялися. Знав і звідки, тому й не
grimнув, а лагідно мовив:

— Хоч старий, кажеш, а тупцюватиму в гурті.
Тебе ж, диви бо, невіри, скорпійонн згнилять.

— Хто ці невіри?

Твердо й гостро, до болю її, наче лезом коси
по тілу:

— Остап Кленовий. Ще такі є.

Рвонула фіртку і хутко, аж підстрибуючи, пішла.
Навіть не озирнулась, головою бодай востаннє хиг-
нула. Ех!

Затремтів старий Крат від образи великої. А в
слові прощальному тепліла любов:

— Пошкодуєш, дівчино.

II

Стоячи оддалік колгоспної садиби, Помазан ла-
гідно переконував молодого Остапа:

— Їхньою політикою та їх же й скрутити. Куме-
каєш? Так от: на нас насідають, — мовляв, курку-
ляччя пролізло в усі щілини, як ненажерливі бло-
шиці, обдирають нас, хліб у ями закопують. Хо-хо!
Чудаки. А ми їхньою долонею їм же рота заткнемо...

Остап хоче збагнути сенс розмови і не може зро-
зуміти. Що за люди є, охочі мудрувати? Хіба він,
Остап Кленовий, не має права з усіма нарівні жити
на цій землі, дихати цим повітрям, торкатися рукою
ось цього вже пожовклого будяка? Має право.
А коли так, то на дядька лисого йому хитрощі? За
право своє, батьків своїх і прадідів стане він груди

в груди, і хто похитнеться, той зійде геть. Вірить ще в силу свою Остап, ненавистю її подвоює. Якби не Помазан, він, Остап, давно знайшов би розплату іскрою, однією іскрою! — зніс би полум'ям усю садибу злидарів, вона бо, гех, з краю в край заповонила батьківську, — та де там, дідівську ще! — леваду.

Розпалений викриком жагучим, збив Помазана:

— Кінчай про свою політику абощо. Марудно слухати. Перед ким, — ех, столітній дуб дай — з корінням цими ось руками вирву! — хитрувати радиш?

У Помазана руки довгі, нижче колін. За давньою звичкою так: чухати, не згинаючись, коліно і раптом сплутати, збити, оглушити співбесідника безперервним погоком слів:

— Перед ким хитрувати? Перед ними, перед силою непоборною. Виступиш лоб у лоб, — як черву паскудну розчавлять, може, слід мокрий лишиться ба й слідок той час пилом притрусить... Інакше треба. Отож, політика моя в такій варіяції: підсунути збіжжя шмат у яму найклятущій виразці нашої — може, Кратові Панасу — щоб сліди на його город одвести. І музика вся. Нам ніченька роботи, а партії скандал: організатор колгоспу, злидар-дідок із славою якою! — хлібець од партії та влади своєї приховує. Га? На куркулеві, братику, тут не виїдеш...

У голові пінявий шум, як у тихій затоці, збитій допливом лінивих, уже знеможених морських хвиль. І ожереди свіжої соломи шумлять. Од вітру. Наскакує він, припавши низько до землі, звідти, зі сходу, здається, і шарудить соломою, неначе миші

за припідчком... А з якої сторони вітер? Чи з тої, де Наталка в тузі за ним нудиться?

Гіркою слина здалася — виплюнув. Ще Наталку на шию йому причепив хитрун Помазан. Що вона в його грі важить: козиря чи, може, просто ходову масть? Згадав про лист від неї. Хай тебе кіт сірий цілує, а я дозволю, може, поперед себе вклонитися і раз у віку поруч стати.

Затамованим сміхом проти вітру нутро йому стиха дрижало. Волів зараз Наталку поруч себе мати: стиснути її, здушити до болю, до безчуття, опаскудити, по тому смачно плюнути їй у лице: не дерись до честі бути в роду Кленових, коли руки короткі.

Помазанові коротко, покійрно сказав:

— Сьогодні вночі обдаруємо збіжжям Крата. Розумно придумав, краще й не треба.

І розійшлись у протилежні сторони.

III

Робота проста: стояти біля конвеєра вантажної машини, що подає вугілля з-під естокади в вагони, і відбирати породу, щоб разом з вугіллям туди не потрапила. З одного боку конвеєра чотири жінки і з другого стільки ж. Бригада. Поруч Наталки завжди, з того дня, як стала ще до роботи, працює бригадирша Дутова. Перепадає Наталці від неї. Тільки вгледить, що проминула шмат породи, як насяде, наче шуліка:

— Очі твої де: в запаску про свято сховала? Більше породи прогавимо, заробіток буде менший —

ціла бригада терпить. А з сорому хто очима кліпатиме? Дутова. Я, значить. Які ж ви ударники, земля вас пролінь, коли вагони землею вантажити? Неодмінно скажуть.

Схвильована, без потреби перегортала чорні, аж масні, шматки вугілля і палко, голосом найтоншої сепілки, ще допікала свою сусідку:

— Вугілля наше на заводи везуть, палять його там, енергію здобувають, тепло. А порода — тисячу сердець під ню найгарячіших підсунь — і не затліє. Порода засмічує топки соціалістичної індустрії.

На цьому кінчала догану Наталці. І хоч топок ніколи сама не бачила, все ж заспокоювалась невідомо чому саме на цій фразі, що її запозичила від старих шахтарів на зборах.

Наталка мовчала. Хотілось їй весело сміятись з тих топок індустрії, бо що вона спільного має з ними? Зроду їх не бачила і бачити не хоче. Вона мріє про свою топку: цегляну піч у новій сосновій хатині. Аби жмут соломи та ще хворосту оберемок: тепла вистачить. Уявляє себе господинею в достатках, і мозок в'яне від майбутнього щастя, від пахощів свіжих соснових сволоків...

У перерві бігли до шахтарської їдальні підживитись гарячою їжею. Вже звикли до того, що біля завмерлого конвеєра лишалась одна Наталка. Розв'язувала вузлик з хлібом і сьорбала з глечика холодну воду. Спочатку глузували товаришки: черниця, за гріхи себе голодом мордує. Але коли Наталка в перші ж дні заявила їм, що вона не така багата,

щоб платити щоразу за сніданок два злотих, — більш не зважали. Хіба Дутова, охоча до лайок, як і до жартів, іноді грубо обізває її жадноюю.

А Нагалці й води з хлібом досить. Хай вона з волі гласної поголодує, відмовить собі навіть у їжі, але складе тим злотий до злотого, прискорить світлі ті дні, коли сріблом задзвенить перед Остапом про початок їхнього щастя.

Мудрий він, до людського слова прислухається. Адже він, Остап, її нарозумив сюди, в Донбас, приїхати. І гаразд, за п'яту сотню стрибнули заощадження...

Неприємну звістку принесли дівчата. Голова шахткому в ідальні зачитував список. І Наталка Крат до нього занесена. Тлумачив так голова шахткому, що всіх названих підучать на курсах механізаторів, по тому до машин приставлять. Відібрали ніби найкращих. Хоч Наталка Крат ще молода шахтарка, алеж колгоспниця, з передової бідняцької родини — їй і машину доручити можна...

Заколот який вчинила Наталка. Нізащо, ані до якої машини не піде, чути і знати її не хоче. Машина! Згорить хай, либухне, чадом зійде.

Дутова дивом здивувалася: смирне таке дівча, а так воює.

Не знаючи затаєних дум молодой сусідки, вразила словом лякливим:

— Пролетаркою будеш. Шахту полюбиш, ніякою силою не відірвеш...

Бач, до чого ведуть. То, либонь, відчувала не-

любов до машини, а тепер свідомо їй ворог запеклий. Хочуть її тою машиною приручити до шахти; перетнути поворот назад. Не буде цього. Зубами роздере тенета, а звідси вирветься, мріями щастя виплекане здобуде і не поступиться ним...

По роботі запросила Дутову провести до шахткому... Дивувалася та: з якої потреби? Але погодилась. Цілу дорогу й словом не чіпала Наталку: нехай нутром переказиться зараз, — на людях спокійніша буде. І пишалася з того, що гаразд розуміє з людсьмі поводитись, коли вчула, як сміливо і зовсім спокійно, далєбі, про дрібницю якусь незначну, запитала Наталка голову шахткому:

— До якоїсь машини охочі мене приставити?

О, як добре! Шахтком, значить, не помилився. Годину, здається, тому повідомили людей, а вона, ось ця тихенька селяночка, прийшла дізнатись особисто, нетерпіж бо їй до машини стати. Влучний вибір.

Рідко посміхався голова шахткому: втома, турбота за всіх шахтарів, точили в зародку його сміх. Та й роки не ті, веселощі давно перегнали; волосся жмутами в сивизну прибрали, висотали червінь з лиця. А Наталці посміхнувся. Навіть торкнувся її теплої руки.

Відказав:

— Шахтаркою тобі, Кратова, неодмінно бути. Люди нам саме такі потрісні, надійні. Щоб ворогові пролазу між нас не давали.

— Не хочу я бути шахтаркою і машину тую ненавиджу.

Аж присів на лаві голова шахткому. Підвівся, знову сіз. Смикнув плечем і очима вп'явся в Наталку — Як то не хочеш? Чому не хочеш? Думала, дівонько, що говориш?

Вже не опанувати себе Наталці. Слів їй зазичте хто, та нових слів, ніким невживаних, свіжих. Її тземницю звичайними словами бруднити не можна. Ось вона, тземниця, знайте всі, коли сталось до того.

Не любя їй шахта, чужа. Чуєте ви всі? Стоїть вона біля конвеєра шостий місяць — і спить. Життя її ані крилечком не чіпає, байдуже їй усе. Болю шахтарів, коли шквіви на копрі стоять, не крутяться, вона зовсім не відчуває. Шахта стоїть? Вугілля не йде на - гора? Хай усе заире, як і вона завмерла на довгі нудні дні заради свого майбутнього, жадаючого... Облиште її. На ваше Наталка рук своїх не простягає. Шануйтеся в шахті своїй, в житті колективному, в розквіті культури (як Дутова часто їй говорить) — як і вона шануватиметься в окремій новій хатині, в своєму, нехай маленькому, господарстві, за високим кленовим тином, розквітатиме в пестощах коханого Остапа. Не рідніть же її з машиною, не рідніть; вона пазурями, крізь свою кров, у шмаття сталеве тіло машини роздере...

Порскнула слізьми і тої ж миті затремтіла під натиском важкої, дужої руки. Поруч неї став кадровий шахтар Думкало. Пождав якусь мить, потому крутнув обережно Наталку, проти себе лицем поставив:

— Ти будеш, дівчино, стояти біля машини. З на-

шої крові Ія керманіч потрібний. А щастя твоє не за кленовим тином — у колективі воно...

Рвучко:

— Відсьогодні я тобі друг і батько другий, рідного не гірший. Тільки но відчуєш, що шахтар Думкало притиском волі своєї зло над тобою вчинив — щоб каменюку й голову старечу трохи. Слѳва образи на тебе за те не мовлю.

Проти волі відчула Наталка щирість у наказі старого Думкала, а найбільше — в останньому слові його:

— Не пошкодуєш.

IV

Либонь, умовились: після промови представника з району мовчали з чверть години. Як уже Помазан (він бо зборами того разу керував) улещував громаду відповісти, хто на що розум має, представникові з району, але до бесіди охочих не було.

Упрів аж Помазан, людей запрошуючи. Про око спокійний, а сидів немов на жарині. Знов бо: першости на герці з ним ніхто не наважиться взяти. Та якщо, не дай лиха, сміливець знайдеться і зговір мовчання порушить — статися може так, що він, разом з друзями своїми, в тому герці ляскне подоланим. Хай би хліб вигребли з ям: півбідн. Гіршого сподіватися треба: може, сьогоднішній день — останній на волі в його житті, він бо водій і надхненник усіх злодійських справ.

Чи тому Кратові старому пельку заклало? Завжди першим на зборах вискакує. Чому тепер мовчить? Його промова — Помазанів виграш. Говори ж бо, старе опудало, трясця хай твій собачий язик розтрясе...

Перегнувся довгим тулубом через стіл і в затишну залю улесливо:

— Може б ви, Панасе Івановичу, словом розумним громаду розворушили? Скажіть представникові чесно и правдиво: є в нас хліб, чи, може, справді, як тут ось люди злі торощать, самі голодуємо. А посіяти тим паче нема чим...

Звівся Панас Крат. Поволі підійшов до столу, шапку поторгав, очима в землю цупко вп'явся:

— Очі мої старечі, громадо, щось до землі пне. Просвердлити б ними кожен клапоть землі, а знайти його... Що знайти — запитаєте? Скажу...

По-армійському голову праворуч кинув Крат, пальцем торкнувся грудей Помазана:

— ...він розікрав наш хліб, обдарував по горло ближніх. Де хліб? — питаю. В землю, гаспиди, запроторили, а землю зерном густо вкросити — зерна, каже, немає.

Помазан, удаючи збентеженого до краю, тричі поряд кашлянув. Раптом двері збірні розметнулися навстіж, і троє літніх дядьків на чолі з Остапом хутко промандрували до столу. Один з них доповідав:

— Хліб, товаришу представник, знайшли. Центнерів із шість.

Переполах у залі, метушня, скрип лавок, вигуки.

— Де то? В якого злодюги?

— Чи не в Помазана?

— Якщо в нього, то мало ще.

Остап заглушив гамір своїм співучим голосом:

— Соромно, люди добрі, таку людину поруч злодіїв ставити. У клуні старій на подвір'ї Крата Панаса знайшли.

На хвилинку все завмерло. Обіч збірні — теплиця для молодих ягнят. Чути було звідти їхній легенький подих.

Крат посміхався. Кумедія Помазана! Витягли, певне, з комори лантухів кілька сміття і до збірні приперли: людей з пантелику збити. Не пощастить. Та почувши шелест якийсь, а справді окрик то був суворий представника з району, стрепенувся і шапку здер з голови.

— Що ж ти, Панасе Івановичу, в злодії пошився, до табору ворогів наших подався? А людей інших, чесніших, може, плутаєш. Ну й ну...

Аж тепер відчув старий Крат, що його беркицьнули на землю, прикували до неї, і не звестися твердо йому на ноги.

Але нестримна сила протесту проти наклепу ворогів примушувала боротись. Та докази які проти них? Що він злочинства не чинив, що чесний він, бідак з роду, і не йому йти проти того, за що сам вистраждав стільки? Згадав мимохить цієї лихої години Наталку, і на ній думи застрягли. Ніби про себе, а на всю збірню сказав;

— Не ховав збіжжя. Наклеп. Хіба міг я таке вдіяти? Всі знають мене, донька ж на заробітках... З Михайликом тільки лишився.

Сам відчував, що верзе нісенітницю. Не плакаться — тигром на ворогів кинутись. Дух його бойовий друзі відчують: з ними ж бо разом колгосп збивали, перші каменярі — підтримають. Неодмінно викриють Помазанове кубло... Але прибитий чорною звісткою, соромом приголомшений, силу ту, тигрову, натиск бійця втратив.

Остап, почувши про Наталку, листа на долоні розгорнув, представникові з району щось хитав головою і сміх довкола розбризував:

— Ніде правди діти: пішла Кратова донька в Донбас на заробітки. До диктатури, вроді як, пролетарської пристала. Справедлива диктатура: ми, як сказати, чесні колгоспники, за неї горою. Але в тій диктатурі камінці є — шию нам ятрять. Вроді хоч би й Наталки Кратової...

Передихнув, ніби зняковів завчасно від того, що ось зараз він змушений буде викрити святу, дорогу йому таємницю перед усім людом. По тому рішуче догори руку звів і в ній лист пожмаканий:

— Я дружив з Наталкою. Вона й пише мені... Ну, всіляку там юрунду спочатку: дорогий та любий, мовляв, Остапе... Заробила лише кілька сот і бережу їх, що своє щастя. Повернусь, говорить, то хатинку нову змайструємо, прикупимо, що в господарстві нашому буде потрібно, і шугнемо з колгоспу — хай лихо, мовляв, на нього впаде...

Спустив долу жилаву руку, дужим голосом завершив промову;

— От вам і диктатура пролетарська, люди добрі. Собі гребе в обидві жмені... Хоч і люба мені Наталка, а зрікаюсь її, як і батька — Панаса Крата — ворога нашого заклятушого віднині, злодія.

Панас Крат зрозумів усе. Здавна ж на нього тенепа плели вороги під орудою Помазана й Остапа. Відчував раніше, та не розумів, що не заради добра його доньку на заробітки вислали. Тут ямою — своїми ж руками гребли, клятущі! — його приголомшили, удар від себе одвели, а Наталкою стиха диктатуру пролетарську підбили. Зганьбивши його, чорні плями розбризкали на всіх чесних колгоспників, вибили з їхніх рук, раптом і несподівано, головний козир: спільний наступ на помазанівське кубло Не видертись з їхніх лабет зразу, може, сьогодні ще, значить, пропаде колгосп, до ручки призведуть. А в ньому, в колгоспі, вся віра в життя нове, краще: не тільки Кратова віра, а й Волохатого Свирида, і Козирка Летра, і Наступи Сафона, і Граделя Данила, і ще сотні колись малосилих господарів — хіба згадати всіх у такому напруженні?

Ні, не віддати віру більшості — вона ж бо як уже виправдала себе! — ворогам на поталу, на яструбовий бенькет, без бою. Не віддасть їм колгоспу старий Крат. Нехай кістки всі до одної йому в тілі перекрутяться, нехай серце з грудей вискочить і обірветься — все ж і подих останній віддасть на захист віри своєї, на захист колгоспу.

Говором, спокійним на диво в такому збентеженні, присутніх у збірні торкнув, дужо, не по-старечому в спину Остапові дбдав:

— Ще поборемось, гадючий син.

Вийшов гордо, крізь розметані бокові двері.

V

Михайлик сидів на сирій землі над ямою. Сумно так і великий біль. Стрибнути в яму і землю присипатись: краще, ніж сором такий терпіти, легше, ніж вк, може, носити тавро сина державного злодія.

Сам же спокою не давав Ригоркові Помазановому, допікав довгими загребущими руками батька його. Навіть на збори піонерського загону викликав, брови насупивши — точно, як тато в серці — прискіп, що смола: де ями батько копав, скільки збіжжя з колгоспу захоронив у них?

А тепер що? Помазан чистим вийшов, як озерна вода, без плямочки, а його батько, сам він — найбільші злодії.. Ні, йти геть, світ за очі. Може до Наталки добреде. Там візьметься до найтяжчої праці і змие з себе батькову провину.

Хутко зайшов до комори, вдягся, харчі у вузлику до ремінця прип'яв, на полицю сперся. В путь? Ох, безрадісно, тоскно як, боляче... Куди йти? Зняв ще з протилежної стіни маленький портрет Леніна, під кожушок на груди: не гідний бо знечещений батько мати його в своїй хатині.

Пройшов повз яму. Плюнув на дно і сльози

туди ж, водночас із слиною, капнули. Ще пристояє. По тому, згорбившись, крадькома пішов городом до яру, а звідти вже — простору не обіймеш...

Угледів: під яром на крутому схилі сьогобічному згряя гайвороння густим півколом сніг обсіла. Падло яке, чи що? Жбурнув замашним ціпком, і згряя з гвалтом чорними крилами спушила білий сніг.

Примітив слід від саней, зерно просипане і далі — кінські копита відтиснуті. Борозний, видно, кований на три ноги, а четверте копито коржем відбилось. Пізнав хоре копито жеребної Комбайнихи, з нової стайні колгоспу. Що це значить? Шарив очима сліди. Від місця, засидженого гайворонням, тепер тільки помітив здорові чоловічі ступні, снігом заметені. Ступні широкі — клишоногої людини. Онде, в за-тишку, на слідах чітко відбито головки цвяхів на закаблуках. Помазанова хода.

Над ярком припав гарячим чолом до снігу: осту джувався. Вперше відчув, як забурхана кров у жи-лах шумує. Схопився і через городи сусід помчав до нової стайні. Припав під груди Волохатому Сви-риду, старшому кінничому: хто вночі, чи може пізно надвечір Комбайниху брав у парі? Скоріше бо! І тремтів, як глибокої осени на дубах пожовклі, з півночі застуджені листи.

— Помазан опівночі наказав у парний віз запря-гати: спішно, мовляв, у район відомості дати. А сві-танком Остап до стайні завів.

Волохатий шилом дірку на шлеї колов, ушиваль-ник слинив:

— ...Здивувався, чуєш, иалій: Комбайнича важкувата зараз худобина, п'уть же до району — не рукою кинути, а не зіпріла, либонь, з холоду дрижала...

— Вони! -- голосно крикнув збентежений підліток. Вузлик з харчами Волохатому на коліна вмонтив:

— Снідайте, дядю. А Комбайниси копито за мене цілуйте.

І помчав, помчав, звідки вітер його завіяв, як навіжений. На городі з ковзанів збив Ригорка. Прискіп до нього, лежачого, припавши навколюшки:

— Лихо яке, знаєш? Батько твій з Кленовим Остапом сеї ночі збіжжя в нашій повітці сховали. Викрив хтось. Мчу оце із збірні. Арештували батька твого, сьогодні ж і до в'язниці. Ледве встигли мені шепнути: «Біжи, біжи, синку, до мого роду, і хто там не є, приховайте разом сліди від ями. Гірше бо буде».

Ригорко сніг з колушка обережно струснув:

— Брешеш, ніяких слідів немає. Верзеш.

Байдуже мгикнув йому Михайлик:

— Як знаєш. Шкіра на батькові твоєму не моя. Хай і болить йому.

Пішов. Твердо ступав ногами, ще й присвистував. Ціпком в'ялу, поживклу торішню траву збивав. А щомиті чекав погуку. Нарешті...

Ригорко перед нього забіг, очима німо випитує: чи правда?

— А чии клянешся?

— От, приміром, землю гризни.

Гризнув, аж пісок на зубах хрущав.

Ригорко вилаявся. Очима бистро лупав на давнього супротивника.

— Землю можна гризти. Вона не шкодить. А ти от чуба шмат вірви, без викрику, вітром його розвій: поклянися в правді.

Вирвав. Дмухнув щосили: русий жмут метнувся вгору, крутим спадом лягали волосинки на білий сніг.

— Так таки не бре? Ще хрест на груди клади і забожися.

— Йолоп!

Ригорко за полу його тримав.

— Ходімо.

Саж. Далі хворост розкиданий. Купка гною. Тин до сусіднього двору похилений... Ригорко зупинився. Ще раз, важко зідхнувши, Ригорко запитав:

— Видно які сліди?

А в Михайлика шуміла голова від здогадів: де саме? Під хворостом? Навряд. Може тин ямою підрили, бач, збився по ту біч. Злісно:

— Ти не воловодь. Шкодуеш батька, то говори де. Я не ворожбит.

— Під гноєм.

Ну, ясно. Михайлик щойно думав про це. Не спраста ж купа так гарно вивершена, підрізана з усіх боків гострою лопатою. Такої пристрасти до порядку, скільки живе Михайлик, не бачив у помазанівським подвір'ї... Ех, клятий куркуляго, — держись, тепер засвербить.

А Ригоркові, заклопотаний, наказав спішно принести вила: всю купу неодмінно треба розворушити, щоб і думка сюди не линула... Пововтузилися, обидва упріли, потому огледіли здаля і вирішили, що сліди заметені...

Михайлик покидав двір помазанівський. Спокійно, без поспіху, немов справді стурбований чи обтяжений долею сусіди...

У хаті натрапив на батька. Боком припав старий Крат і пальцями, з напругою, лоб тиснув. Пізнав ходу сина, легко наказав йому:

— Пиши.

Михайлик знав: такої хвилини навіть найбільшу радість оповістити не можна — лютуватиме батько. Мовчки присів до столу.

Старий повагом зеївся, холодною водою прямо з відра вогонь у нутрі гасив.

Наталці пиши:

«...не послухала батька свого. Дамою серця кленовому виродкові воліла бути. А він (ти не чула) що в збірні базікав. Зрікаюсь, каже, її... собі в обидві жмені гарбає... Камінець, говорив, моя Наталка в диктатурі пролетарській і шию, мовляв, йому ятрить.

«...яму вирнули, кроти клятущі, на моєму подвір'ї і в ту яму, мов злодія найгіршого, батька твого жбурнули. Діло рук Остапа, ще й того, сусіди нашого, Помазана, багатія...»

Михайлик ледве встигав писати. Розкидані які думки в тата, ніколи ще такого не було. Горів

разом з батьком ненавистю і, коли зачув про Помазана — виправив:

— Не багатія, тату, а куркуля. Вовка вовком треба взивати...

«...чи пригадуеш, дівко, казав тобі при воротах двору нашого: згнилять невіри. Образилась, навіть батькові за слова вірні не вклонилася. Боляче було. А воно й тут моя правда..»

Крикнув:

-- Пиши!

«...хай з думкою про Остапа сюди не вертається. Язик її, будь з його ім'ям, в кручу між падло викину. Або долю свою хай там, між робочого люду, плеще, або лине сюди працювати громаді — припиши: — не собі, а громаді на лад і здобут».

Голову між руки встромив. Мовчав. Чи то для листа, чи тільки синові:

— Якщо на світанку в арешт заберуть — не жайся. Безвинний.

Михайлик уже біля нього. Крізь ватянку — щоб батько ласки не вчув його — ніжить. Хороший таки батько, а якого зла вчинив йому Михайлик.

Ось і тепер: замість радісною звісткою біль вгамувати, досі мовчав — не з тої тільки причини, що боявся не послухатись батька, а й жадоба йому була перевірити батькову честь і стійкість. Хороший татко.

Руки від голови відняв старий. Сподівався Михайлик окрику злого, а зобачив сльози йому в очах.

— В арешт не тобі йти. Помазанова черга. Я про те подбав.

Іншого разу відкинув би геть спересердя Михайлика, а тепер лиш болючою посмішкою скривився.

— Не пустуй. Хай нутро моє в тиші перекипить.

Спочатку так собі, байдуже, слухав лепет говіркого сина, а скоро дійшло оповідання про слід над ярком і копито Комбайнихи, стрепенувся, ожив старий Крат, воду знов пив непомірно з цебра.

— То Волохатий ствердив? Цей ночі, говорив, їздили? І сліди до повітки йдуть?

Та зовсім окрилив Михайлик батька свого, оповідаючи про успіх розвідок на помазанівському подвір'ї. Червінню щоки взялися, блиск в очах чистий, щасливий: смерть з блиском таким ув очах веселіша весілля... Ватянку на ходу застібуючи — рушив було. Та несподівано прискочив, як юнак, до Михайлика, тіло його до всохлої грудини притис: уперше за дванадцять років.

І слідом од повітки, через город, помчав до яру.

VI

На горішньому головному штрекові шахти, на сімсот дев'ятому метрі від стовбура, де безупинно шугає кліть, вивозячи вугілля на-гора — глибока вибоїна, на недороблену комору схожа: стіни й стеля з вугілля, чорні, при сьйві електрики здаються густо масними. На долівці, посеред вибоїни тої, стоїть невеличкий мотор. Включити за ручку рубильник між ідіяні бляшанки — електричний ток наситить динамо.

Тоді у вибоїні лагідне гудіння і ледве чути вдалині скрегіт коліс по сталевих рейках: то з нижнього штреку на товстому канаті береться вгору круто вагончик, щерть насичений вугіллям — електричною силою тягне його мотор, що у вибоїні, на горішній штрек. А звідти — до стовбура електротяги пнуть цілі ешелони вагончиків. Поодинці в кліть ставлять вагончики і — на-гора...

Біля мотора сидить Наталка, вже кілька днів Тепло, затишно, легко. Відбитись праворуч, рукою натиснути рубильник, і машина оживає раптом: гуд, підлога, ногам чути, здригує. Та доглядати ще пильно, щоб мастило куди слід потрапило та й удо-сталь: в противному бо разі розтопляться мідні частини, шийку оберта з ніжної сталі роз'ятрить гарячність — захрипить мотор, димом в'їдливим зачадить, зупиниться знесилений.

Про все це довго розповідав Наталці веснянкуватий механік і в школі технічного навчання чи не щовечора їй тлумачать. Гаразд розуміє все. Але навіщо знати все про цю ось маленьку, моторну таку й слухняну машину — що в ній Наталчиного є? Коли думи її завжди там: у хатині за тином кле-новим, коли й серце її — там, біля Остапа Кленового, коли все єство її дух соснового сволюку і вдень і вночі п'янить.

А буває, в години відпочинку, шелест мотора пчує, ніби сморід в'їдливий. Кинеться, затріпоче: ой, леле, дитя сталеве мое, чи помастила тебе, чи, може, без лихих думок, забула?.. Здалося тільки.

І рада тому, що завтра вранці заступить зміну І знов шелесливим гудом голубитиме слух її моторний мотор...

Зараз гнівається. Сподівалася ж бо, що машина до шахти її привабить, от і сталося так: у мереживі дум про село, про життя відокремлене, плутається машина і серце за неї тріпоче, далєбі за власну дитину перв'ялюбви. Що хоч хай буде, а вона не відступить. Годі киснути. Що дорожче їй: машина чи чорнозему наділ під нову садибу? Нехай горить, клятуща, отрута моя. Гори ж!

І справді сморід. Горить? Кинулась була до маслянки з мастилом — так рука простягнута і задубіла. Ні. Боляче? Нехай боляче. Тлій біль, печи біль нутро. Не здамся! Гори, димом зійди — рука на порятунок твій не простягнеться...

Ух, сморід який. П'янію? Блиск в очах померк, груди густо здіймаються. Повітря дайте! Що, що? Ой, лихо... Ггг-а-а-ххх ...провалля під самим двором? Та що це? Повітря гнітить! Поввв...

Захрипів мотор, тужно зідхнув. Зупинився. Скре готнули десь гостро колеса вагончика на блискучих рейках і поповзли назад, черішуче спинилися. У вибоїні сизо від сморідного диму: в'їдливого, густого. І Наталка, впершись головою об вугільну стінку, розметала руки — сиза, як дим.

Занепокоєні довгою зупинкою шахтарі з нижнього штреку прийшли до вибоїни. Мастилом залили мо-

тор, розвіяли дим брилями шкіряними. Наталку віднесли до стовбура непритомною, і кліть з нею випорснула на-гора...

VII

Вона сиділа одна на лаві підсудних. Щоб острах приглушити, перебороти сором — переконувала в правдивості своїх дій... За дві години, найбільше, вона буде вільною. Відпустять її з шахти, вона бо негідна бути в робітничій сім'ї... Стелися, доріженько, летючим килимом назад, звідки, рік тому скоро, прибула. Зустрічай, Остапе, свою Наталку, з низеньким уклоном, до господи нової веди.

Були думи такі, та не було щирости в них, колишньої жадоби непоборної до того... Бо й зараз у голові — машина, серці — машина, перед очима — машина, слух сприймає шелесливий машинний гуд. Втекти до неї, напоїти мастилом, пильнувати кожну частку її, долонею легко порошок стерти. І ще дозволяють слова Дутової, як біля конвеєра попервах стояла: «Машина, сестро, визволитель наш: силу нашу боронить, життя людини уздовжує. Тут — машини, бач, скрізь, на селі — машини. З однокінним плужком на усущеній ниві сам ні дядька не вдієш».

Двоїлась. І ці дні, ба хвилини ці, найболісніші, такі тяжкі, аж млосні. Волі не було рухатись: сидіти так день, місяць, рік — скам'яніти краще, ніж себе, кожну частку тіла свого надвоє краяти...

Почула, як Думкало, голова товариського суду, втретє її озвав. Ледве помітний посміх бродить

ному між густих чорних вус. Зморшки під очима то зійдуться, коли очі мружить — лашить ними Наталку — то розійдуться. Підвівся, лагідно запитав:

— Що на обвинувачення ви, підсудна, скажете?

Вкололо Наталку слово суворе. Яка невірна людина Думкало. Умовляв до машини йти, донькою взивав, а тепер ба, ім'я її обходить. Не можна вірити їм... Від цієї думки дрібно здригнула, зрозуміла бо: не машини лякалась, а життя нового, невідомого, такого далекого від її мрій. Умовляла себе: рви хутчій, сердешна, тенета і тікай звідси...

— Нічого не скажу, облиште.

— А машина згоріла як? Недоспала вночі, чи, може, навмисне не доглянула?

Знов чути шелесливий гул. Клята, спокою не дає, кличе до себе. Крикнула на всю залю, щоб острах розвіяти:

— Навмисне спалила. Чуєте? Відпустіть, бо не можу я.

Рвонулась до дверей, біля одвірка стала... Дутова листа їй сучить. Вхопила. Це ж від Остапа. Кличе мене. Любий... А читаючи — м'якла: Ой, гіркі правдою батькові слова. Де очі її були?.. Блідла. Ноги дрижали. Знесилювалась. Задубіла. Капали сльози... Нігтями шкрябнула стіну. Голову похилила долі і батькові слова згадала: «Невіри, скорпійони згнилять». Що то за скорпійон? Щось наймерзенніше, кров, певне, ссе краплю за краплею. Про себе сказала: «він і є скорпійон».

Рішила: повороту назад нема, хоч тліє ще жа-

динь до викоханих мрій. Ослабла. Вчепилась за пораду Михайлика, дописану в кінці листа: «не підкачай, диви, Наталю, диктатуру, бо Кленові в один гам з'їдять». Вчепилась за братову пораду, сама не знала, чому саме за неї: може, що останньою в листі була, може, тому, що Кленових рід у ній згадувався Ненависний.

Стомлена сіла знов на окрему лавку. Ледве втямила, чого Думкало жадає від неї:

— Ваше останнє слово, підсудна. Говоріть.

Східцями зійшла на сцену. Лист від батька на стіл поклала.

— Читайте. В ньому сказано мое останнє слово.

А ще витягла з пазухи торбинку шкіряну: шовковими шнурками зашнурована.

— Тут п'ятсот сорок ще й один рубель, — і пояснила, як та для чого ці гроші, складала, — віддаю укупі з гаманцем... Одне слово, машини на них придбати.

В залю голосно Думкало сипнув:

— Суд закінчено. Кратова твердо стала в шерех пролетарських лав.

Донбас
Катик. Шахта № 14
15 лютого 1933 р.

БРИГАДИР ШОСТОЇ¹

Крізь щілину віконниці пробивалося світло засніженого зимового ранку. З ліжка підвелася господарка й почала поратися коло пічки. Але Данило Макарович давно вже був надворі. Він встиг сходити на конюшню й перевірити, як конюхи помагають за кіньми, він був уже й на току.

Розправивши свого чорного вуса, Данило Макарович звільнив від віконниць вікна, позіхнув, зирнув на силуети будівель, що чітко вирисовувалися на полотнищах холодних снігів, і, коли в ніздрі йому вдарив запах гарі, що її рознесли по дворах димки з бовдурів, зайшов до хати.

...Ну, а тепер будемо снідати. Творчий трудовий день ми розпочали тоді, коли на сході ще не займалась зоря (тільки но прокричав перший півень), коли цей творчий трудовий день узяв на свої мускулясті руки Данило Макарович. *Данило Макарович Візник*, стрункий 37-літній бригадир-колгоспник.

Шоста бригада Данила Макаровича на хуторі.

¹ З життя колгоспу „Спільна праця“.

Вона на тому хуторі, що за 25 верстов від районного центру й де бере свій початок річка Вовча. Річка побігла кривими ярками, хутір залишився на горі, у вишневих садках. Зараз зима, й непривабливі садки: не цвітуть вишні білим цвітом, не горять на сонці й оксамитовотемні ягоди.

Із степу летять колючі вітри й насідають на черепичні покрівлі чепурних вовчанських хаток, що вишикувалися в одну вулицю.

Відкіля цей вітер? З ворожого табору? Ну, так даремні його намагання. Не найде він собі притулку ні в конюшні бойової бригади (Зайдіть но сюди на хвилинку. Почуваєте, як тут тепло? Чуєте, як упевнено хрумтять коні і як спокійно поблискують ліхтарі?), не найде він собі притулку й у свинарнях, скажім.

Данило Макарович — великий радянський багатій. В його розпорядженні аж 34 двори, що в них він налічує 147 душ населення. Він має 49 коней, а про реманент і говорити не приходиться. Скажімо, самих борін у нього не менш, як 22 штуки. Два роки тому обрали його на бригадира, і з того часу він був, є і буде головним хазяїном цілого хутора.

Але, може, ви цікавитесь, як там трапилося, що такий собі звичайнісінький колгоспник придбав собі так багато добра?

Трапилося це дуже просто. Обрали Данила Макаровича на бригадира. Покрутив він свого чорного вуса та й думає: «Що обрали мене, то я проти цього нічого не маю. Але дуже буде погано, коли я не

виправдаю довір'я своїх тосаришів». І от проходить рік. Іде осінь, коли в полях зрізають хліби, зима, коли з дальніх полотнищ снігу зазирають на хутір заграви сторожких шахт і заводів (вони оточують хутір із усіх кінців), йде голубоока весна, коли по схилах курганів біжать ручаї і колгоспники «Спільної праці» поспішають з дворів з боронами й сівалками, іде літо. Знову осінь. Зробили підсумки. І вишло так, що бригада Данила Макаровича веде перед. І не денебудь, а в кращому колгоспі. Вона краще підготувалася і до сівби, вона вчасно й засіяла, вона й хлібозаготівлі до строку виконала, вона й те, вона й друге. Іде ще рік. Те ж саме. Чого ж дивуватись, що Данило Макарович і досі головний господар 34 дворів.

...До правління бригадирового сходяться люди. Люди різні, але більшість із них це ті, що їх варто було б записати на червону дошку. Це — справжні свідомі колгоспники, це не з тих, що не знають, куди їх веде героїчна партія пролетаріату. За столом сидить Данило Макарович. Світло зимового ранку падає на його стурбоване обличчя. Він роздає «наряди».

— Твої коні повезуть обаполи. Ти поїдеш по цеглу... Ти... до віялки. Ти... ти...

Усім. Усім роздано «наряди». Нічого не забув. Зайвих людей нікуди не дано, й на трудбдень ніхто не поскаржиться: платня буде, як слід. Кожна й робота дістала того чоловіка, якого їй треба. Данило Макарович знає, що, коли один з охотою одне ро-

бить, другий — інше. Щоправда, є у бригадира й майстрі на всі руки, але хіба це тільки майстрі? Ні, шановне товариство. Це й кращі ударники бригади.

— Даниле Макаровичу! Чи не запишемо їх на червону дошку? Щоб знала про них уся Україна.

— Тільки за мене, будь ласка, не друкуйте, — каже бригадир і ховає від вас свої чорні очі. — Що я? Я тільки виконую свої обов'язки перед колгоспом і державою.

— Добре, Даниле Макаровичу! Вашого прізвища ми не згадаємо.

І, погодившись, ви бачите, як перед вами виростає ціла галерія героїв колгоспної праці. Тут вам і *Сидоренко Клим*, і *Собокар Сергій*, тут вам і *Собокар Фокій*, і *Мануйлівна Явдоха*, тут вам і *Страх Настя*, і *Сіденко Марфа*...

— Записали? Ну, так я піду...

І йде головний хазяїн до кузні. В спину йому дме холодний вітрець, але він його не почуває. Бригадир замислився. Звичайно, плян з хлібозаготівель його бригада перевиконала ще в листопаді, звичайно, з озимими добре впоралися: ще 4 га навіть сусідам засіяли, під зяб виорали не 107, як того вимагало правління, а 108,75. Але прийде ж весна, і не можна підкачати і з весняною сівбою.

«Так, — думає Данило Макарович, — зерно перечищено, реманент майже весь відремонтовано й у всякому разі можемо до 15 січня виїздити в поле. Але що не зроблено?»

На капелюх заклопотаного бригадира падають

легкі сніжинки. Їх дуже мало, і вони його не тривожать. Проте, коли б вони й падали у великій кількості, то Данило Макарович тільки радів би. Ще б пак, хіба морози поб'ють озиме під пухким простирадлом великих снігів?

За якісь дві-три хвилини бригадир шостої був у кузні. За чверть години він був біля віялки. І тільки коли зимовий вечір рішуче насів на черепиці хутірських будівель, і коли по кількох хатах заблимали каганці, він пішов обідати. Всюди порядок. У всіх трьох групах. Звичайно, і в кінській.

Пересічно на мужчину припадає 300 трудоднів, на жінчину — 250. Пересічно за 10 місяців. Добре? Не погано. Але буде й більше. Випишуємо «Новий Донбас», «Соціалістичний Донбас», московські й харківські газети. Передплатників 24. Добре? Буде ще більше.

— Даниле Макаровичу, поділіться своїм досвідом. Як ви так робите, що у вашій бригаді все так гаразд?

— Який же тут досвід? Досвід простенький. Перше: добре вивчаємо постанови партії. Друге: з бригади повиганяли всіх куркулів і підкуркульників. Третє: робимо все вчасно. Четверте: втовмачили кожному, що коли не будемо робити, то й хліба не їстимемо. Оце й увесь вам досвід.

...Але до своєї хати бригадир так і не дійшов. По дорозі він зустрів Семена Івановича Сидоренка, голову колгоспу. Семен Іванович уже приїхав з Іванівки проробляти з бригадою останню постанову

ЦК. І мусів іти з ним до школи Данило Макарович.

І пішли. І не сказав Данило Макарович, що він ще не обідав.

...Я до вас, дядьку! — звернувся до бригадира молодий обідраний хлопець. — Пустіть переночувати.

-- А ти відкіля будеш?

— Та з Ромен. Колгоспник. Ходив оце на роботу на Донбас, та не прийняли.

— Чому не прийняли?

— Хорий.

— Давай посвідчення.

Хлопець подав замусолоного папірця. І Семен Іванович прочитав його. Видано папірця аж у лютому місяці, а печатки навіть і духу нема. Липове посвідчення.

Зацікавилися колгоспники.

— А ударницький білет є?

— Нема.

— Виходить, качаєш за результатами хазяйнування?

Посміхнулися колективісти й направили бродягу до глухого діда Матвія: мовляв, завтра вяснимо, а покищо не можна не дати молодикові притулку.

...Спалахнула лямба. Розсунулись парти. Правий фланг, лівий фланг. Зайшов і дід Матвій.

— Я той... я, мабуть, на зборах не буду. Той... отого хлопця до мене, а в хаті сама баба.

— Так ви, діду, молодницю найдете. Хай забирає

— Чого, кажете? Я той... не чую... Я, мабуть, пришлю вам бабу.

І дід пішов.

Кляс залюднювався. Сходилося жіноцтво, сходились і чоловіки. І сказав один із чоловіків, підводячись:

— Мабуть, прийдеться піти відціля, бо тут, я бачу, женська фракція.

— А звичайно! — кинула задерикувато молодиця. — Хіба не бачиш, де мужики розтащувались?

Збори розпочав Данило Макарович. Робив доповідь Семен Іванович. А коли виходили з школи, на дворі стояла вже темна зимова ніч. З ярків, що по них прорвалася на захід Вовча, йшов колючий степовий вітер.

Каганці всюди погасли, не чути було собачої брехні: маленькі собаки лежали по сінях, великих у Вовчій давно вже не було: всіх їх використали на хутро.

Бригадир шостої нарешті дійшов до свого двору. Об 11-й ночі він буде обідати, о 4-й ранку ми знову побачимо його на конюшні... Можливо й не там, де спокійно блимають ліхтарі і де так смачно хрумкають коні. У всякому разі він перший розбуркає передранкову тишу і перший візьме на свої мускулясті руки новий творчий день нашої соціалістичної дійсности.

Із шостої бригади вийшов, до речі, і Семен Іванович Сидоренко, голова одного з найкращих колгоспів України.

с. Іванівка Грещинського р-ну.
8/ХІІ 1932 р.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПРО ЛЮБОВ

— Дивись сюди! Чуєш, Васько? Та кажу ж я тобі, дивись сюди! Вас іст дас?

Голубоокий семилітній пацан покинув нарешті свого сріблястого кроля й повернувся до сестри.

— Ото? — вказав він пальчиком на стіл. — Дас іст дел тиш.

— Не «дел», а «дер».

— Дел!

— Дер! Дер, кажу тобі!.. І який же ти, Васько, нетямущий — ух!

Наталка (вона вже в шостій групі) знає, що браток просто не може вимовити літеру «р», але вона все таки хоче, щоб він її нарешті навчився вимовляти, і тому вона нервується. Але тут до розмови втручається мати.

— Чого ти прилипла до нього, Наталко? — говорить мати, пораючись біля печі. — Як буде ходити до школи, то й питатимеш.

— Авжеж, — заперечує дванадцятилітня донька. — Атож!.. — додає вона і раптом ріже: — Ви, мамунько,

будь ласка, не втручайтеся до нашої піонерської справи!

Мати мовчки посміхнулася до себе й посунула рогачем горщика. Але Васько, зрозумівши, що сестра всерйоз і надовго збирається посадити його до столу, миттю схопив шапку, сріблястого кроля й вискочив за двері.

«Не хочу дел тиш, — думає Васько. — Хочу ковзанку».

І особливо йому досадно, що йому Наталка не дає перерви: то вона примушує його вчити вірша, то рахувати до півтораєта, то ще чогонебудь вигадє. А вигадати вона вміє, не дарма ж її прозвано в школі «шкільною активісткою». Особливо вона допікає йому тепер, коли учнів відпустили на відпочинок і коли вона не ходить до школи.

...Вискочивши на вулицю, Васько раптом згадав, що в його руках кріль. Кинути кроля на вулиці він не наважився, і мусів голубоокий Васько бігти на дворище. І прибіг він до кубла кролів.

І тоді запахло кизяками. Запах був знайомий і надзвичайно прийємний. Здається Васькові, що саме так пахне й молоко від рудої білолобої Маньки.

Білолоба Манька лежала на правому боці і, сховавши своє велике вим'я, дивилася своїми темними очима на матку-кролиху, білу, як сніг: кролиха сиділа біля морди білолобої й водила вусиками. Тут же блукав і червоний півень.

— Киш, бісова личино! — крикнув до нього пацан! — Киш.

Півень скочив на Маньчину спину і, розправивши крила, вилетів у ніжно-блакитне небо морозного дня.
...Васько зачинив двері й побіг до ковзанки.

Ви питаєте, на що тут треба звернути увагу? Звертайте увагу, будь ласка, на все: і на те, що на допіру глухих хуторах Іванівки колгоспна дівтора вчить німецьку мову (а не так же давно її вчили лише паничі й панянки і то по великих містах), і на те, яка уперта більшовичка росте з Наталочки, і на те, що семилітній Васько все таки побіг до ковзанки (коли б він не мав чобіт, він би не побіг), і на те, що в рядового колгоспника корова з великим вим'ям (і кролі, і півень, а, значить, і кури), зверніть увагу й на ніжно-блакитне небо морозного дня.

Ми будемо говорити про наші неполадки й про нашу ненависть, але ми будемо говорити й про наші досягнення (які б вони маленькі не були в тому чи іншому закутку) і будемо говорити про нашу любов.

Ну, от, скажім, про що ви думаєте, коли дізнаєтеся, що на допіру глухих хуторах Іванівки нема жодного неписьменного, що мало не на кожному хуторі є школа, що тут уже виросла й семирічка? Про що ви думаєте, коли підходите, скажімо, до приміщень свинарні Іванівського колгоспу?

От ви підійшли. Сніжок, що тільки но рипів під вашим ногами, раптом змовк. Біля новенької свинарні під череп'яною покрівлею (а таких свинарень кілька) стоїть, припустімо, Педик Федір, чи то Скрипник

Омелько, а можливо й Байрачна Оксана (ота Оксана, що має 305 трудоднів за 10 в середньому місяців). Починається розмова.

— Ну, щоб я тому Мнидрові зробив — так і не знаю! — говорить, припустімо, Педик Федір. — От чортів ледар!

— Так ти йому й утовкмишиш, — говорить Байрачна Оксана. — Послухай, якої він співає: навіщо, каже, мені здалася ваша свинарня, коли з неї мені, як з козла молока.

Педик Федір аж скинувся.

— Сукин син, падлюка! А п'ятсот свиней по твердих цінах хто одержав? Не наші колгоспники? А п'ятнадцять штук поросят хіба не наші вдарники дістали в премію. Ні, треба таки взяти в шори цього підкуркульника.

Обурений колгоспник заходить до свинарні. Але не пройшов він і двох кроків, як обличчя йому засяяло. Та й справді: як йому не сяяти, коли в свинарні так чепурно, як ніколи не було чепурно по хатах його батька. Доріжка, як паркет. Свині по чистеньких кімнатах. В кожну кімнату віконце, а у віконце заглядає червоне зимове сонечко. І свині так ніжно: «хрю, хрю». Таке він бачив колись уві сні, а можливо хтось розповідав казку.

Але це ж він, Педик Федір, чи то Оксана Байрачна — це ж вони хазяїни, господарі цих фарм — молочної, кінської і цієї, свинарні. І як же після цього саботувати хлібозаготівлі, коли на моїх, Педика Федора, очах допіру глухі хутори виростають у фарми,

семирічки й дев'ятирічки («незабаром матимемо й дев'ятирічку!»), зростають ці допіру глухі хутори і європейські мови («будемо вчити й англійську мову!»)? Як же після цього саботувати хлібозаготівлі?!

— ...Приїдьте влітку й побачите, як тут у нас весело. Суцільний садок 47 гектарів плодкових дерев, 106 рамкових вуликів, і бджоли гудуть. Будете, звичайно, працювати. На випадок хвороби — одержуєте 50% утримання. За радянської влади жодний робота не загине.

— Не хочу, — кажете ви, коли ви несвідомий. — Не хочу, бо у вас трудовень дешевий.

— Отакої!.. Соромно вам, громадянине! От подивіться. Бачите оці новесенькі будівлі? Хіба це не за наші кошти? На ці будівлі пішло сорок тисяч трудовнів, щоб ви знали. А хіба це не багатство? Оці будівлі?.. Соромно вам, громадянине!

І він (колгоспник) змовк. Червоне зимове сонце дійшло до покрівель молочної ферми й сіло на даху. Вітер, що вчора кидав із степу колючі сніжинки, стих, і стояло безгоміння морозного дня. На ковзанку, на якій гасав на одній ніжці голубоокій Васько, впало проміння. Ковзанка взялася сріблом, і діамантами заблищав сніжок.

— ...Дас іст дел тиш.

Васько не може вимовити «дер». Але хто може вимовити те широке, найщиріше почуття радості, яке зараз так хвилює вас! А ви ж попали не на Дніпрельстан, не в Магнетогорськ, ви стоїте й не біля

блюмінгу, скажім. Ви тільки на допіру глухих хуторах, десь за 25 верстов від районного центру, десь там, де починається річка Вовча, та Вовча, що біжить кривими ярками на захід. І я розумію вас, друже, чому вам так хочеться говорити про любов.

Того ж дня в Іванівській сільраді, в найтемнішій кімнаті сиділи три чоловіки: голова колгоспу, голова сільради і секретар комосередку. Обличчя їхні були зосереджені й похмурі. Трикутник розв'язував одну з важливих справ. Але чи розв'яже він її? Безперечно, розв'яже! Нема таких фортець, яких не брали б більшовики, а фортеці беруть через клясову ненависть до тих, хто гальмує рух досі незнаного в історії гіганта, що ім'я йому — Великий плян.

І вони розв'язали.

Колгосп „Спільна праця“.

ОПОВІДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ

1. ЩО БУЛО Б, ЯКБИ МАРЧИК УМІВ РОЗМОВЛЯТИ

Василькові до вподоби бігати на ковзанцях, він любить саморобні лижви і свого сліпого друга собаку Марчика. Він любить Марчика не тому, що Марчик значно старіший за Василька. Він любить його тому, що Марчик врятував йому життя, а жити Васильок любить. У школі Васильок кращий учень, на ковзанцях він випереджає всіх, а на лижах Васильок почав бігати перший на все село.

Васильок не пам'ятає, що було дев'ятнадцятого року. Не пам'ятає він і того, що тоді ж загинула його матуся. Але Василькові оповідав про неї батько і тепер він знає, що її забили куркулі.

Слухаючи батькових оповідань про матір, Васильок завжди думав про старого Сивка, — на ньому їздила його матуся, — згадував сліпого друга Марчика. Але дев'ятнадцятого року Васильків батько був далеко від неньки і він добре не знав, що з нею сталося. А Марчик усе бачив. І якби Марчик умів по-людському розмовляти — він би сказав Василькові так:

«Милый друже, Васильку, я тебе дуже люблю. Ч врятував тебе від смерті, і ця подія трапилася так:

«Це було давно. Це було дев'ятнадцятого року. Це було тоді, коли тобі не вийшло ще і один рік. Ти не вмів ходити, ба навіть не вмів добре сидіти. На Україну прийшли генерали, поміщики та буржуї. Вони били бідних людей, вішали їх на стовпах, одбирали заводи, квартири й землю, а нас, нещасливих собак, стріляли, де тільки здибували. Тяжке тоді було життя, і бідні люди не стерпіли його. Вони повстали проти буржуїв та панів. І тоді ж із міста потайки приїхав твій татко. Він об'єднав бідноту і пішов повстанням проти буржуїв, генералів та панів, а проти нього пішли куркулі. Вони об'єдналися разом з буржуями, поміщиками та генералами і почали бити бідних. Червоні не встояли, їх було дуже мало, і твій батько разом з повстанцями почав одходити за Дніпро. Тоді на бідноту насіли куркулі. І тоді ж якраз твоя ненька привезла повстанцям набої. Вона допомагала батькові, а наш друг Сивко чесно боровся за революцію. Я — собака, Васильку, і не знаю, що твоя ненька гадала зробити з тобою. Я тільки пам'ятаю, Васильку, ось що: темної ночі, такої темної, що навіть мій собачий зір ледве-ледве бачив (а я тоді був молодий і дужий), вона запрягла нашого друга Сивка, узяла тебе і вирушила з набоями до повстанців. Вона поїхала, щоб допомогти бити куркулів, панів та білих генералів.

«Край села, як тільки забagriнів схід, відбувся

жорстокий бій, і твоя ненька разом з Сивком потрапила в його гущавину. Ти не знаєш, Васильку, що то є бій. А я знаю. Я хоч і собака, але я бачив, як завзято оборонялася від куркулів твоя ненька, а наш Сивко гасав по полю, як той вітер. Він проривався з ненькою до своїх, але його брали в огненне коло куркулі.

«Я не знаю, Васильку, як зветься те, з чого вилітає дим, вогонь і куля, але я знаю, що від того рогню падали куркулі, тікали буржуї й генерали. Я бачив, як неньку твою обступили куркулі і як один з них, кого всі кликали Ступа, підбіг до воза і пильно прицілився. Сивко, наш друг, від того прицілу порвав зброю, розпрягся й став надибки, а твоя ненька впала з воза. Я кинувся одразу ж до неї, а куркуль Ступа побіг далі. Ти лежав тоді, Васильку, на землі і тяжко плакав. Я зрозумів, що тобі боляче, що тебе придавлено, і я кинувся тебе рятувати. З усієї сили я схопив зубами за кохтину мертвої неньки, перетяг її, звільнив тебе. Ти все плакав, а я сів на задні лапи і з безсилля тоскно завив, — « шукав порятунку. Але хто тоді міг наважитися допомогти нам? Ніхто. Бо наші пішли проти білих, а інші зрадливо поховалися. Та з нами не було навіть нашого друга Сивка. Куркуль Ступа поцілів Сивкові в шию, і Сивко, стікаючи кров'ю, подався в степ.

«Хто ж міг нас урятувати? Ти не розумів цього, Васильку, а я знав, що тебе можуть урятувати тільки мої ноги. І я поклався на них. Я потяг

зубами спідницю твоєї неньки, накрив тебе, — був бо ранок і прозора роса холодила твої маленькі ручки, — і чим дужч пустився в село. І коли я прибіг до нашого подвір'я, наш друг Сивко уже стояв біля конюшні. Він озирався, важко крутив пораненою шиєю, і кров краплями стікала з нього додолу. Я підбіг до хати. Але двері були зачинені, і скільки я не вив, скільки не гавкав, — двері зберігали мертве мовчання, і ніхто не виходив нам на порятунок. Тоді я кинувся мерщій до сусіди. Скавчанням, виттям і плачем я витяг господарку і силою повів її. Так я довів її аж до тебе. Вона одразу впізнала твою неньку, узяла тебе і понесла додому. Згодом же додому повернувся і твій татко, і тяжка рана на шиї у Сивка загоїлася. Генералів, буржуїв та панів випхали за море, але куркуль Ступа лишився тут. Лишився та ще й каже всім, що він червоний партизан, що він за бідних.

«Я — собака, Васильку, і не можу тобі розповісти, що і ти, і я щодня бачимо Ступу. Тільки я знаю, що він виробляв, а ти не знаєш. А Ступа каже, що він червоний партизан, що він воював тоді проти генералів та куркулів. Не знає про Ступу і твій татко, бо я не можу йому розповісти. Ступу, певно, пам'ятає і наш друг Сивко. Сивко його не любить, а Ступа просто ненавидить Сивка. Ти ніколи не буваєш увечері, Васильку, на кінській стайні, а я буваю. Буваю і бачу, що Ступа поклав собі замучити Сивка. Я не раз бачив, як Ступа бив Сивка саме по тому місці, де в нього рана. Він б'є Сивка вночі, і вночі всі коні

завжди стоять голодні. Вночі ніхто не ходить на стайню, і Ступа там виробляє таке, що аж страшно стає. Я це бачив, тільки нікому не можу сказати».

Але Марчик собака. Марчик не вмів розповісти Василькові ні об тім, що Ступа забив його неньку, ні про те, що Ступа мав намір ізжити із світа Сивка. Та умів розмовляти Марчик чи ні, але він, певне, хотів якось розповісти, що Ступа не червоний партизан, що Ступа — ворог.

II. ПРО ЩО ДОБРЕ ЗНАВ МАРЧИК І ЧОГО НЕ ЗНАВ ВАСИЛЬОК

Зима. Мороз скалками скаче, а вітер лютий. Висвистує в димарях, ганяє поза будівлями, жбурляє снігом, замітає, загортає село, гнівається, вие. Зігнав він зайчиків з поля, пригнав їх аж до селя. Але біля села, у садках, у ліску — їм страшно — мисливці близько, а в полі холодно. Та й до всього у зайчиків ще одна тривога. Зайчики бояться собак. Правда, собаки теж ховаються у повітки, в солому, у сіни, а може і в хату б якомусь закортіло, так господар не пустить.

Але Марчик не з тих собак. Марчик прожив багато років. Марчик бачив ще й не такі морози. Марчик звик до холоду. До того ж у Марчика є один поважний обов'язок: Марчик пильнує колгоспні коні. Тому й зараз, як не кликав його Василько, як не тяг додому — Марчик лишився біля стайні.

— Ну, раз не хочеш, лишайся тут. Хіба ти малий, — розгнівався Васильок. Рознівався та й пішов. А Марчик зайшов до стайні, знайшов у куточку жмут соломки, згорнувся калачиком. Лежить, ніби спить він. Але Марчик не спав. Марчик чуйно прислухався. І коли до стайні зайшов Левко Ступа, Марчик напружився. Може він боявся конюха Ступи, а може хвилювався й з інших причин.

Ступа обійшов з двадцятро коней, заглянув у порожні ясла, обернувся до купи сільосу.

— Не дам, — сказав він неголосно. — Не дам, хай вас лиха година поїсть.

Левко Ступа важко ступнув до Сивка.

Марчик відчув Ступин сердитий голос, захвилювався, напружено чекав.

Ступа ще наблизився до Сивка, рвучко схопив вила.

Марчик тривожно підвів голову, пильнував, що буде.

— Гр-гр-гав-гав! — тихо протяг Марчик.

Але Ступа не звернув на Марчика найменшої уваги. Ступа обходив Сивка з другого боку. Сивко, певне, відчув недобрий Ступин голос, — оступився, підвів гостренькі вуха, рішуче потяг повід.

Сивко боявся Ступи, знав, яка з нього людина.

— Чого ти тремтиш? — прохрипів Ступа. — Чого сіпаєш, комунське стерво?

Марчик підвівся на передні лапи, напружився, готовий стрибнути Ступі на спину. Він чув і добре розумів, що Ступа ось зараз почне бити Сивка.

Але Ступа не почав бити старого коня. Ступа боязко сзирнувся й пустив вила до землі.

— Драбина комуністичеська, — сердито сказав він, — повертайся.

Сивко зіщулився, міцно притиснув вуха до гриви, — хотів захищатися, не датися Ступі. Але Ступа мав дві руки. Він упіймав однією Сивка за хряпи, а в другу схопив повід.

— Доки мене виженуть з колгоспу — я тебе із світу зжену. — Ступа сіпнув Сивка так, що аж повід бринькнув. Але за цим Ступа зразу ж рвучко озирнувся, блимнув вузькими щілинами очей, змовк. Він не боявся нікого, бо вже була ніч. Але Ступа обернувся. А обернувшись, Ступа побачив Марчика.

— А, і ти тут, — протяг Ступа страшним стишним голосом. — Захищати прийшов. Гарчать на Ступу. Плюю я на тебе. Ти ж не Василь, щоб виказати. Плюю на тебе. А цю драбину я таки одведу в яр, — ударив Ступа ногою Сивка. — Здох та й годі.

І цієї ж миті схопився Марчик. Він кинувся до Ступи. Але Ступа вмить підняв вила. Та Марчик крутнув хвостом, ухилився, і вила впали на землю. Ступа розгнівався, а Марчик показав йому язика.

— Що? вдарив? — думав певно Марчик.

Ступа розмахнувся вилами вдруге і кинув їх гострими зубцями вперед, цілячись прямо в Марчика.

Але Марчик живо крутнувся всім тілом, і вила глибоко увійшли зубцями в землю. Марчик знову обдурив Ступу, сміявся з нього, не боявся його.

Ступа оскаженів, кинув Сивка і лютий стрибнув на Марчика.

— Защитник. Уб'ю! — прошепотів Ступа.

Марчик знов хвацько крутнув хвостом і миттю вискочив з конюшні. Він добре бачив, прекрасно розумів, яке лихо йшло на Сивка, та допомогти Сивкові Марчик не міг.

Але хіба ж можна кинути друга? Як можна відцуратися Сивка в такій небезпеці? І Марчик вирішив лишитися з ним. Та легко вирішити, важче бо виконати це йому, безсилону.

Перестрибнувши поріг, Марчик сів за дверима. Марчик розумів, що він двічі обдурив Ступу, і Марчик з того дуже радів. Але не більш як за хвилину Ступа вискочив з дверей. Він ще раз замахнувся вилами, і гострий залізний зубець пронизав Марчикові ногу.

Марчик скрутився сталеву стружкою, залящав від болю і, підібравши поранену ногу, зі скаргою пошкандибав до Василька.

І тоді Ступа повернув до стайні, знайшов віршовку, сдв'язав Сивка і, перевіривши, чи ніхто його не бачив, — вивів Сивка з конюшні.

— Одведу в яр, зв'яжу ноги, а їм скажу, що сам здох. Ніхто ж не буде перевіряти. До ранку його занесе снігом, а там піду зніму з ніг віршовки, ніхто й не дізнається, — думав Ступа. І Ступа позів Сивка за село. Ступа повів Сивка в яр. Ступа твердо вирішив помститися на Сивкові, заморити Сивка голодом.

ІІІ. ЯКА НЕБЕЗПЕКА НАСУВАЛАСЯ НА СІВКА ТА МАРЧИКА

Марчик поспішав до Василька. Але як він міг поспішати? Аджеж одна нога йому теліпалася, що та вірьовка, а на трьох Марчик не міг бігти з потрібною швидкістю. А до того ж Марчик добре її не знав, що йому робити. Розбудити Василька чи повернути знову до Сівка. Він бачить, що Ступа затівав щось страшне, а що саме — того Марчик не знав.

Сівши відпочити, Марчик замислився. Ліва нога йому гостро боліла. Кортіло напитися води, швидше добігти додому. Але що буде із Сівком.

Посидівши трохи і полизавши снігу та лизнувши рану, Марчик устав і пошкандибав до стайні. Він підходив найтихіше, озирався. Боявся Марчик Ступи, чи може хотів пройти так, щоб його ніхто не помітив. Ось він поминув знайоме дворище, перешкутильгав через вигін, зупинився біля млина. Млин стояв край села, насамоті, на вітрі. Марчик скацюбив поранену ногу (вона йому боліла) і знову сів.

З боку, від села почувся тупіт кінських ніг. Марчик тихо загарчав, підняв руді вуха, слухав.

Тупіт кінських ніг наближався. А швидко Марчик побачив і коня. І це був Сівко. Сівка вів Ступа на повіді. Сівко уперто шкапірився, огинався, не хотів йти. І тоді Ступа бив його вірьовкою й рішуче тяг далі.

Марчик лежав під млином і тихо гарчав. Так

тривало може дві хвилини. Коли ж Ступа оперезав Сивка липкою вірвовкою і ляскіт удару долетів до млина, — Марчик схопився, мов його потягли палицею, і кинувся просто на Ступу.

— Гав-гав! — крикнув Марчик.

Ступа зупинив Сивка, нахилився, і важкий камінь просвистів Марчикові понад самі вуха.

— Гав-гав! — озвався сердито Марчик і кинувся захищати Сивка. Та не встиг Марчик зробити й кілька кроків, як другий камінь поціливі йому в ребра.

— Скаву-скаву-скаву-кав, — простогнав Марчик і перекинувся на снігу.

— Ну, тепер і тебе одтягну в яр, — хрипко сказав Ступа. І за цим він смикнув Сивка до Марчика. Але Марчик одразу зрозумів, чого Ступа хотів, мерщій схопився й щосили побіг. Він голосно скавчав, вимагав, щоб хтось почув його, вийшов на вулицю і зупинив той великий злочин, що його чинив конюх Ступа.

Ступа гнався за Марчиком. Але Ступа боявся пустити Сивка. Сивко цупко шкапірився, і Ступа не зміг наздогнати Марчика. Марчик тікав тепер, і єдине, чого він хотів, — швидше добігти додому. Розповісти Василькові, що діється з Сивком, розбудити Василька, розбудити Василькового батька, розбудити всіх колгоспників. Розповісти, куди повів Ступа Сивка, сказати, яка небезпека загрожувала старому Сивкові.

Марчик таки дошкандибав додому. І хоч стомився

він, хоч боліла йому дуже нога й боліли ребра, Марчик не зважив на те. Він пришкунтильгав до дверей і почав дряпати по них лапами. Але на його тривогу ніхто не виходив. Марчик скавчав, бився об двері головою, кликав, щоб хтось почув. Але його, певне, ніхто не чув. У сінях панувала тиша, тихо було й навкруги. Лише вітер кушпелив снігом, десь м'яукав кіт, певне, дуже змерзши, та в кроквах хати часто потріскував мороз. Тоді Марчик кинув двері і пошкандибав до вікна. Він спробував звестися на ноги, але одразу ж упав. Ліва задня нога відмовлялася йому слугувати. Та Марчик мусив розбудити Василька. Марчик мусив сказати йому про страшну небезпеку, Марчик мусив сказати, що Ступа повів кудись старого Сивка. Раз Марчик безсилий був просто стати на ноги, — Марчик вирішив злізти на призьбу, підповзти якимось до вікна, дістати до шибки лапою.

Перемагаючи біль, Марчик таки здерся на призьбу, зіп'явся на одну ногу й почав з силою шкрябати по шибці. Він скавчав, скиглив, вив, кликав то жалісно, то протестуючи, вимагав, щоб Василько та його батько почули його, вийшли на порятунок.

Але з хати ніхто не озивався.

— Ну, що його робити? — думав, певно, Марчик. — Як їх розбудити? Як сказати їм, що Ступа бив Сивка, загнуждував його й повів за село. Аджеж Ступа напевне хоче вчинити з ним щось недобре. Так що ж його діяти? І Марчик ще раз зіп'явся до вікна. Він підштовхнувся однією лапою і вдарив

головою в шибку. Натягнене морозом шкло жалібно брязнуло, і дрібні шматки його обсіпали Марчикові морду.

В хаті блигнув вогонь. Марчик радісно загавкав, клубком скотився з призьби й весело пошкандибає до дверей.

У сінях греміли двері, чути було йшов Васильків батько, сердитий, напівсонний.

Марчик злякано зіщулюється, підобгав хвоста, чекає.

Раптом відчинилися двері. У них майнула палиця, а за нею з'явилася велика постать Василькового батька:

— Щоб ти здох, — вилаявся батько.

Марчик злякано позадкував. А коли батько простяг руку з палицею, щоб почастувати Марчика за розбиту шибку, Марчик стрибнув батькові під ноги. Біг простяг усі три здорові лапи і, розпластавшись на снігу, навіть не ворушився, ладний стерпіти найтяжчу кару.

Батькові стало жалко Марчика.

— Тут щось не те, — сказав він і нахилився до собаки.

Марчикові дрижало все тіло.

— Та ти змерз, — сказав батько. — Бач, як тем-тиш. Ну, ходім, ходім зі мною, Марчику. Ходім, я впустию тебе до комірчини. Там тепліше.

Марчик почув ласкавий голос, підвівся.

— Е, та ти шкандибаєш, Марчику. Де ж це тебе? Батько нахилився до собаки.

Марчик заскавчав і, обернувшись, стрибнув напе-

ред. Він скиглив, озирався, кликав батька йти за ним.

Та батько Васильків не пішов.

— Ходім до комірчини, Марчику.

Але Марчик знов ірвонувся на вулицю.

Батько здивовано здвигнув раменом.

— Ну чого тобі? Мало що одну ногу перебили. Ходім, Марчику. Марчику, чуєш?

Але Марчик і слухати не хотів.

Батько постояв трохи, подумав, ще покликав Марчика.

Але Марчик і не думав його послухати.

— Чи трапалося щось у колгоспі, чи Марчик мо сказився? І що йому таке? Ніяк не доберу, Марчику. Ходім до комірчини.

Та Марчик не послухався й цього разу.

— Ну що я маю робити з такою неслухняною собакою, — журився батько. — І Марчика шкода, і не стояти ж мені отак на холоді, Марчику.

Марчик шкандибнув до батька, рішуче ухопив його за холошу.

— Куди ти тягнеш? Порвеш, — крикнув батько. — Пустити! Пустити, я тобі кажу!

Та Марчик не пускав. Тоді батько нахилився, ухопив Марчика на міцні руки і менш ніж за хвилину кинув його в комірчину.

— Посидь отут. Погрієшся, то й порозумнішаєш. — І батько зачинив двері.

Марчик сумно завив. Та коли Васильків батько вдарив ногою в двері, Марчик мусив скоритися й че-

кати на ранок. Чекати аж доти, доки хтось не повернеться до комірчини і не випустить його на волю. А може йому недовго доведеться сидіти? Може про Марчика згадає Васильок?

ІV. КУДИ Ж ПОДІВСЯ СИВКО І ЩО БУЛО ПОТІМ?

Але Васильок зовсім несподівано проспав час, коли треба йти до школи, схопився і, стрибнувши з печі просто в штани, — швидко одягся і щодуху побіг. Про друга свого Марчика Васильок забув. Не прийшов уранці й батько. І Марчикові довелося чекати. А скільки ж доведеться чекати? А сумно як сидіти, а як тяжко Марчикові. Аджеж ніхто не знав, де подівся Сивко, а Марчик знав. Він бачив, куди повів його Ступа, та тільки Марчик розповісти не вмів. А чи знайдуть Сивка? Чи здогадається хто, куди його одвів Ступа? — хвилювався Марчик. Та що з тих хвилювань, коли Марчик мусив сидіти в комірчині. Він намагався відсунути двері — даремно. Хотів одхилити їх — марно. Не вмів Марчик урятуватися. А на дворі — вітер, сніг. В селі розходилася зима. Вона отаборилася над усім степом, закушкала в сніги ліси й переліски, міста і села. Простяглася од моря до моря. І нікого не боїться люта зима і нікого не послухає, холоднюща. Хіба що злякається сонечка. Воно може зігнати її з полів, випхати із сіл і міст, розчавити її холодні сніги, розлягти землю з білого халата і одягти садки та ліси

в чудову сорочку зеленого листу, а поля вкрити ніжною зеленявою травою. Але сонце десь бариться за хмарами. Йому ще рано припекти, воно збирає сили, підводиться вище, націлюється на холодні сніги. Ой, заплачуть вони, ой, потечуть струмками в яри. Та це трапиться може тижнів за два чи три, а зараз — лютує мороз, віє вітер, кушпелить сніг,

Марчик не може догукатися, щоб його випустили з комірчини. Б'ється він головою об двері, розриває лапами землю, але вискочити на подвір'я не може. І хоч би знати йому, коли надійде край його арештові. Хоч би знав Марчик, коли його випустять. Нічого не знав Марчик. Та й звідки йому знати про це. Бо Марчик хоч і розумна собака, але розуму він мав не стільки, щоб здогадатися, що його звільнить тільки Васильок. Марчикові не вистачить розуму, щоб здогадатися, що батько Васильків готується до засівної кампанії і додому повернеться не раніше, як увечері. А може й Васильок не звільнить Марчика раніш, як увечері? Він теж готується до весни, може не повернути додому, а просто піти в артіль, до своєї кінської ланки. А хто ж тоді врятує Марчика? Хоч про Марчика мала гайда. Марчик може висидіти голодний хоч і три дні. Небезпека тільки для Сивка. Де зараз перебував Сивко, що з ним? Цього ніхто не знав. Ні Васильок, ні Васильків батько, ні Марчик. Проте, Марчик міг би дізнатися, так його ж посаджено до комірчини, а Ступа воліє, щоб ніхто й не здогадався, де подівся Сивко. Ступа одвів кудись Сивка, одвів та й мовчить.

А може сказав правлінцям у колгоспі, що Сивко здох. Аджеж дошли інші коні. Чому не сказати, що й Сивко здох? Ніхто ж не піде шукати його кісток, як ніхто не перевіряв Ступиних слів аж до цього дня. Ніхто не перевіряв, бо Ступу вважали за активіста. Ступа скрізь говорив, що він любить колгосп, що він за бідних, що він за радянську владу. А що Ступа мав на думці — того Ступа не казав нікому. Він і куркулів гудив, він і виселяв їх. Та коли Ступа зустрівся з куркулем Тузом наодинці, Ступа казав йому так:

— Ти не думай, Потапе, — я ваш. Я не за артіль, а пішов робить, щоб доказати, що не буде по-їхньому. Коней усіх задавлю, голодом свиней потрую, а підсохне трохи — спалю й коровник. Е, знатимуть пони Ступу. Не буде по-їхньому, а буде по-нашому...

А на людях, у колгоспі — Левко Ступа — активіст, Левко Ступа горло розриває, громадське, колгоспне захищає. Отакий Ступа.

— Хто ж такий Ступа? У колгоспі не знає ніхто, а Марчик і знає, та розповісти не вміє. Що його діяти? А тут ще й сидіння отаке несподіване та довге. Сидить Марчик, чекає, може згадає про нього Васильок, може звільнить...

На подвір'ї тихо. Наче вимерло все. Ні пройде ніхто, ні озветься.

Сидить Марчик, як у домовині. І забули наче всі про нього, і покинули його. Але то тільки так здалося. Васильок не забув про нього. Васильок добре пам'ятав свого рудовухого друга. І Марчик швидко

переконався цього. Він сидів біля дверей, пильно зазиравав у вузьку щілину, чекав. За дверима бурхав вітер снігом, і Марчик не міг добре бачити, що діялося біля хати. Та коли Васильок зайшов на подвір'я і, здивований з того, що його не зустрів Марчик ще біля школи, голосно свиснув, — Марчик кинувся на двері. Він сильно ударив по них лапами й жалібно завив.

— А, Марчику, — крикнув Васильок. — Хто ж тебе заарештував? І за цим Марчик почув Василькові кроки. Вони наближалися швидко, а за якусь мить дзенькнула клямка, і широко позіхнули двері.

Марчик радісно стрибнув Василькові на груди. Він скиглив, лизькав йому руки, шкандибав, підгинаючи поранену ногу, хапав Василька зубами й тяг його, настирливо тяг з подвір'я.

— Та тобі ногу, Марчику, перебито, — помітив Васильок і нахилився до ноги.

— Бідний Марчику. Хто ж це?

Марчик трусився від болю, дивився на Василька розумними чорними очима, непокоївся.

Марчик терпляче, чекав, доки Васильок знайшов ганчірку і зав'язав йому рану. Коли ж хлопець закінчив цю операцію, Марчик шкандибнув на трьох ногах, ухопив Василька за штани й почав тягти з двору.

— Е, тут щось негаразд, — сказав Васильок. — Тут щось е, — додав він. — А ну мерщій, Васильку. Мерщій за Марчиком, бо Марчик не збреше.

Марчик, почувши, що Васильок збирається йти,

радісно заскавчав, лизнув Василькові руку й пошкандибав за ворота.

Васильок поспішав за ним.

На білих вулицях друзі не помітили нічого надзвичайного. Хіба те, що вітер поволі вщухав, і дим з димарів підводився вгору. Шляхом проходили заклопотані готуванням до весни колгоспники, завертали до своїх дворіщ чи прямували до правління.

Василько із Марчиком доходили край села, де містилася колгоспна кузня. І коли друзі підійшли до неї, — Васильок сказав:

— Марчику, ти бачиш, що наш колгосп закінчує ремонт реманенту?

Марчик віддано бовтнув бажки, у реп'ях хвостом.

— Бачу, мов, друже. Хто ж не бачить того?

Васильок спинився, узяв Марчика за лапу.

— А бачиш, Марчику, оту борону?

Марчик радісно струснув рудими вухами, заскавчав, смачно облизався.

— Бачиш, Марчику. І знаєш, що її тягатиме наш друг Сивко?

Марчик тривожно підвів вуха, заскавчав, загарчав, наїжачився.

— Я буду сидіти у Сивка на спині, а ти бігатимеш за бороною, полохатимеш зайчиків та граків.

Марчик знову заскавчав, схопив Василька за холосу й щосили потяг.

Васильок нахилився до нього.

— Болить тобі, Марчику?

І тоді Марчик підстрибнув, поклав обидві лапи Василькові на груди й простяг морду. Рожевий Марчиків язик спалахнув йому в чорних губах, і Васильок відчув його на своєму кругленькому підборідді.

— Марчику! — крикнув Васильок. — Марчику, ти погано вихований. Цілуватися небезпечно. Ти можеш прищепити мені пощесть, і я не дозволяв тобі отак висовувати язик. Фе! Який ти невихований.

Марчик спустив лапи й голову і стояв сумно, мов побитий. Він добре бачив, що Васильок розгнівався на нього. Але так тривало може з чверть хвилини. І тільки но Васильок вимовив одно слово — «Сивко», Марчикові здригнулося тіло. Він ірвонувся вперед, заскавчав, повернув до Василька й знову потяг його.

Васильок швидко пішов за Марчиком. Але він мусив одразу ж зупинитися. Марчик стояв якраз на розі, звідки повертати до колгоспної стайні, і скільки не кликав його, як не переконував його Васильок, — Марчик одмовлявся йти. Він скавчав, дряпав землю лапами і все поривався в поле, туди, де за чотирьохперим вітряком глибоко западав яр.

Васильок не міг скоритися Марчикові, не хотів його послухатися і йти в степ. Холодно було в степу, та й часу лишалося обмаль. А до вечора Васильок мусив перевірити, в якому стані його коні, дізнатися, що робиться на стайні.

— Не піду, я, Марчику, з тобою
Марчик сумно похилив голову.

— Не піду, чуеш? Чого це тобі заманулося в степ? Зайця десь почув?

Але насправді Марчик чув не зайця. Щось інше чув Марчик, з чогось іншого він так хвилювався.

— Так ти не йдеш, Марчику? — суворо запитав Васильок. — Ходім, бо битиму. — І Васильок замахнувся на Марчика палицею. І тоді Марчик підобгав важкого реп'яхуватого хвоста й сумно пішов слідом за Васильком.

Хлопець чув, що Марчик ішов за ним, не озирався до нього й не розмовляв.

Так вони мовчки дійшли й до подвір'я, де містилася колгоспна стайня.

А коли Васильок зайшов у ворота, їх зустрів, мов із землі виріс, Левко Ступа.

— А, здоровенькі були, Василь Андрійович, — гукнув весело Ступа. — Провідать свою ланку прийшли? Заходьте. Заходьте. — Ступа хотів ще щось сказати, але не встиг. Марчик, почувши його голос, враз наїжачився й кинувся на нього.

— Марчику, — крикнув Васильок. — Марчику! Сказився собзка, — відтягав його Васильок від Ступиної ноги.

— Уб'ю, чуєте, Василю Андрійовичу? Ще раз — і уб'ю вашого Марчика. — І Ступа замахнувся, щоб ударити Марчика чоботом. Але Марчик рвучко стрибнув убік, одбіг трохи, струснув вухами, немов кепкував він із Ступиної невдачі, сміявся. Потім Марчик сів і загарчав на Ступу ще з більшим завзяттям. Васильок одразу згадав, що говорив товаришам

батько про Ступу, підійшов ближче до нього, глянув пильно в брехливі очі, спитав:

— А як наш Сивко поживає?

— Так що не дуже важно. Не важно поживає ваш Сивко.

Василькові тривожно заблимали очі. Батькові розмови про те, що на Ступу не можна звірятися, що Ступа якась непевна людина, постали перед Васильком яскравіше.

— А що йому, дядю?

— Так що здох ваш Сивко, Василю Андрійовичу.

— Сивко, дядьку Левку?

— Сивко. Старий та й здох, — сказав спокійно Ступа.

Васильок. мов опечений, кинувся до конюшні.

— Там його вже немає, — посміхнувся Ступа. — Немає, чуєш?

— Сивка немає? — злякано перепитав Васильок.

— Сивка ж. Сивка. А хіба тобі не однаково. Всякого коня шкода. Всяку тварину треба берегти. Ти ж піонер. Не знаєш хіба?

— А де ж Сивко? — розгублено спитав Васильок. З очей йому бризнули сльози.

— Де ж він? — засміявся Ступа. — Здох, шкуру я здер і он на горище закинув. Хай сушиться, а кістки собаки розтягли.

— Які собаки? — заплакав Васильок. — Які собаки. Я ж учора його бачив? Які собаки, — плакав хлопчик. — Які собаки?

— А ти бачиш, що твій Марчик кривий? Ходив

ото, мабуть, Істи, так йому собаки й ногу перегризли. Не бачиш хіба, що він на трьох шкандибає?

— Марчик не їстиме Сивка. Марчик мій учений, — плакав Васильок.

Марчик почув, що його згадав Васильок, пришкунтильгав до нього, сів на снігу, підвів угору морду й тоскно завив.

— На свою голову, — крикнув Ступа. — На свою голову, — повторив він і нахилився за каменюкою. Але в цю мить підвів голову Васильок.

— Не руште його, — крикнув він так, що Ступа аж оступився. — Не руште. — Куди ви поділи Сивка? Ви куркуль, — плакав хлопець. — Не руште Марчика.

— Я й не займаю його, — сказав Ступа тихо. — Хіба мені що твій Марчик, а я червоний партизан. Чув? А ти мені — куркуль. Малий ще.

Тим часом на подвір'я почали виходити колгоспники. Вони розпитували Василька, заспокоювали його. Одні казали, що Сивко старий уже, інші скося позирали на Ступу, думали, чому так раптом не стало Сивка.

Але Васильок нікого не хотів слухати. Не хотів нікого слухати й Марчик. Він звивався біля Василькових ніг, терся товстою вовною, лашився до колгоспників, гарчав на Ступу, тяг Василька з подвір'я.

— А тут щось є, — сказав старий дідусь. — Марчик собака вчений. Чи не брешеш ти нам, Левку?

Ступа затрясся весь, почав говорити, що він працює чесно, що він червоний партизан.

— Та хоч ти й партизан, — сказав удруге дідусь, —

а Марчик собака вчений? Чого ж він на мене не кидається, Левку? Чого він тебе не любить? — Марчик собака вчений.

— Ну да ж, учений, — відповів крізь сльози Васильок. І зразу ж за цим покликав Марчика. Василькові шкода було Сивка, але й плакати у всіх на виду — Василькові соромно. А Марчик радів, бив його хвостом, оббігав кругом, скавчав — лашився. А Васильок залишив подвір'я і йшов усе вперед та вперед. Він вирішив перевірити Ступу. Йому здавалося, що Ступа брехав.

Так вони вийшли за село, швидко поминули чотирьохперий вітряк, і тут Васильок зупинився.

— Куди ж ще йти? — думав він.

Ще якихось двадцять п'ять кроків і почнеться яр. Куди ж його йти? Не піду, — вирішив хлопець.

Але Марчик, певне, думав інакше. Марчик побачив, що Васильок завагався, — почав настирливо тягти його далі. Васильок постояв, подумав і вирішив піти за Марчиком. А Марчик аж вистрибував з радощів. Так йому приємно було йти в яр.

Швидко вони спустилися за перші криси яру й сховалися в снігу. Сховався від них і вітряк, а вони все йшли. Марчик уперед, а Васильок за ним. Важко було йти, сніг глибокий, ями. По груди провалювався Васильок у сніг, але раз вирішив йти — Васильок нічого не злякається. Нараз Марчик стрибнув, заскавчав, завящав, гавкнув і став.

Васильок поспішив до нього. Пройшовши може кроків з десять, Васильок став передихнути й підвів

голову. І те, що він побачив, більше злякало його, ніж здивувало.

— Гав-гав-гав, — радісно озвався Марчик і почав швидко розгрібати лапами сніг. І коли Марчик підвів голову (він, мабуть, хотів переконатися, де ж його господар), Васильок побачив на снігу Сивкову морду:

Хлопець зробив ще кілька кроків і зовсім добре почув, що Сивко радісно прискав ніздрями.

Марчик шалено розгрібав сніг, сніг попадав Сивкові в ніс, розтавав там, і Сивко прискав ніздрями безперестанку. Васильок забув про втому і майже стрибнув до Сивка. А ще за хвилину хлопчик розгріб із Сивка сніг, що нападав за ніч, і одразу зрозумів, чому кінь лежав у яру.

— Так ось хто такий Левко Ступа. Ти розумієш, Марчику, що Ступа наш ворог? — питав Васильок, розв'язуючи Сивка.

— Зв'язав усі ноги й покинув, а Марчик допоміг знайти. Марчику, Марчику, та який же ти молодець, — радів Васильок.

А Марчик бігав навколо них, лашився, облизував Сивкові мокрі ніздрі, гладив Василька товстим хвостом і радісно визжав.

А ще за хвилину Васильок розв'язав Сивкові і задні ноги, звільнив його зовсім.

Сивко бадьоро скочив, струснув із себе сніг, рвучко потряс головою і твердо пішов за Васильком, на гору, в колгосп. Марчик біг попереду, весело озирався, лашився й радісно гавкав.

З М І С Т

С. Борзенко. Насіння	5
О. Вишня, Пункт, умовою не передбачений	14
Д. Гордієнко. Копали біле золото	23
К. Гордієнко. Історія одного селянина.	51
М. Дукин. Зрада	76
М. Дукин. Дід Тополя	106
І. Кириленко, „На куткові“	130
Г. Коцюба. Родючі хліба	158
А. Любченко. Кострига	182
П. Панч. Помилка Мухи Макара	194
А. Степовий. Назад повороту нема	247
М. Хвильовий. Бригадир шостої	275
М. Хвильовий. Про любов	282
Гр. Епик. Оповідання для дітей	288

